

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Жарко З. Вујошевић

**СРПСКА ВЛАДАРСКА КАНЦЕЛАРИЈА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ.
СТУДИЈА ИЗ УПОРЕДНЕ ДИПЛОМАТИКЕ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Žarko Z. Vujošević

**THE SERBIAN ROYAL CHANCERY
IN THE MIDDLE AGES.
A STUDY IN COMPARATIVE DIPLOMATICS**

DOCTORAL DISSERTATION

Belgrade, 2015

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Менторка: **проф. др Смиља Марјановић-Душанић,**
редовна професорка, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

Чланови комисије: **проф. др Милош Антоновић**
ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

проф. др Ђорђе Бубало
ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

доц. др Небојша Порчић
доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Срђан Пириватрић
научни сарадник, Византолошки институт САНУ

Датум одбране: _____

СРПСКА ВЛАДАРСКА КАНЦЕЛАРИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ. СТУДИЈА ИЗ УПОРЕДНЕ ДИПЛОМАТИКЕ

Резиме

Истраживање феномена српске владарске канцеларије у средњем веку спроведено је са два основна циља. У мери у којој расположива грађа то дозвољава, требало је утврдити природу средњовековних владарских докумената и околности под којима су настајали, а затим на основу добијених налаза предложити могућу реконструкцију организације и начина рада писарске службе која их је производила. На вишој равни, резултати истраживања дају одређени допринос познавању државне администрације, као и обима и димензија писаног правног саобраћаја у средњовековној Србији.

У српској науци није било покушаја да се феномен владарске канцеларије систематски обради. Такође, до сада није сачињен ни јединствен корпус критичких издања српског дипломатичког материјала, нити су развијени и усвојени критеријуми за утврђивање статуса докумената и самим тим оцене њихове изворне вредности. Због тога је ово истраживање добило и неопходну упоредну димензију: особености српске канцеларије испитане су у односу на њене функционалне еквиваленте у другим средњовековним земљама, сразмерно добро упознате и представљене у литератури. Европски контекст у који је постављена домаћа грађа омогућио је јасније препознавање моделâ канцеларије, као и ослањање на већ развијену методологију истраживања. Чињеница да српски документарни фонд није у целини дипломатички обрађен има одређени утицај и на аналитички потенцијал грађе. Пошто се недоумице о статусу сразмерно великог броја докумената углавном односе на њихова спољашња обележја, она нису могла бити довољно чврст ослонац за доношење закључака, те су при анализи остала у другом плану. Тако се истраживање процеса настанка исправа српских владара заснива пре свега на

испитивању њиховог садржаја, и то у односу на одабране компаративне моделе из других делова средњовековне Европе.

Резултати истраживања односе се на простор средњовековне Србије у периоду из кога потиче сачувана дипломатичка грађа: од краја XII до средине XV века. При томе је материјал везан за средњовековну Босанску државу, као и обласне господаре, укључујући и господаре Зете до краја XV века, због специфичности описаних у одговарајућем делу излагања препуштених истраживањима која су обављена или ће се обавити у оквиру посебних тема. Основни компаративни модели у чијем контексту се тумачи српска грађа су франачка и немачка царско-краљевска канцеларија у раном и развијеном средњем веку и византијска царска канцеларија XIII–XV столећа.

У уводном поглављу су најпре размотрени појава и значење појма „(владарска) канцеларија“ у Србији и њеном ближем и даљем окружењу. Утврђено је да се обриси њиме означаване дворске установе на Западу називу тек крајем XII и током XIII столећа, док у Византији и Србији та институција никада није добила свој назив. Због тога што не поседује одговарајући ослонац у изворима, појам „канцеларије“ се у науци користи као конвенционални, те је у том смислу употребљаван и у овом раду, без обзира на степен институционалне развијености изворишта дипломатичке продукције у средњовековној Србији.

Пошто су објашњени аспекти упоредне анализе и методолошка начела, прелази се на анализу феномена владарске канцеларије на Западу и у Византији у оквиру другог поглавља. Изложени су резултати европске дипломатике, од класичних теорија о строгом хијерархијском уређењу са јасном поделом надлежности, до реалнијег и за средњовековне прилике прихватљивијег схватања владарске канцеларије као предбирокуратске установе у којој се при састављању и издавању докумената у великој мери прибегава импровизацији и ad hoc решењима. Тако се документарна продукција на Западу данас посматра у контексту променљиве персоналне

констелације у којој значајну улогу у изради докумената имају припадници високог клира, како у владаревом непосредном окружењу, тако и из круга дестинатарâ. У непосредној изради докумената, укључујући и њихово снабдевање средствима овере, најчешће учествују једна или две особе, у датом тренутку способне да обаве задатак. Несталност персонала значи и несталност дипломатичких форми, самим тим и одсуство утврђених канцеларијских обичаја. О канцеларији као посебној дворској служби у којој ради стално и нешто бројније особље може се говорити тек од XIV века. Нешто другачији византијски модел у основи такође задржава неформална обележја. Разлике у односу на Запад су јаче позноантичке традиције, чије су последице сразмерно касан почетак „доба повеља“ као докумената са трајном правном снагом и непрекинуто учешће образованих лаика у састављању царских исправа. Византијска специфичност био би и стални локалитет документарне службе на двору и претпостављена незнатна улога дестинатарâ у дипломатичкој продукцији.

У трећем поглављу се феномен српске канцеларије анализира у светлу општих одлика сачуване грађе. Пошто је препознато 325 релевантних дипломатичких јединица, даје се њихов хронолошки преглед и анализирају питања типологије и статуса. У подели на основне наменске типове, утврђена је изразита превласт повеља у односу на писма у сачуваном фонду, што указује на значај ове врсте документа за оног који га чува као јединствени и трајни доказ поседовања неког имања или права. Анализа оригиналâ, чији је удео у грађи око 55%, као и статуса, околности настанка и чувања преписâ и прерада, показала је да владарска канцеларија не прави копије, нити регистре издатих докумената. Ове поступке обављају дестинатари, при чему световни и црквени имају различите побуде. Тако адресати из црквених кругова састављају документе коришћене као доказна средства не само уз аукторову дозволу, него и без ње, што такође релативизује улогу канцеларије као носиоца дипломатичке продукције. Анализа ефеката и домета документарне

праксе показала је да се она није одвијала по аутоматизму, као резултат рада неке организационе јединице у склопу државног апарата, већ је зависила пре свега од степена тренутног политичког ангажмана владара на одређеном простору и у доносу на одређене чиниоце. При томе је она по броју производа знатно заостајала за савременим, па и знатно старијим компаративним моделима, тј. канцеларијама у средњој и западној Европи.

У последњем поглављу испитани су формални оквири канцеларије кроз сведочанства докумената о местима где су настајали и о сопственим творцима, а затим и делови садржаја (аренге, интитулације, потписи), који би могли посредно указати на састављаче текстова и евентуалну примену формуларâ. Закључено је да је током целог средњег века српска канцеларија неодвојива од личности владара, који се по правилу налази у сталном покрету. При томе део правног саобраћаја остаје у оквирима усмених налога и договора. Међу актерима дипломатичке продукције препознају се владареви пратиоци различитог статуса и надлежности (дијаци, логотети, протовестијари, други припадници властеле, клирици), који делују по потреби и у зависности од значаја правне радње и појединих адресата. Тек средином XIV века назире се зачетак организационе структуре на челу са логотетом, који се као „први министар“ брине о односима са најважнијим унутрашњим и спољним факторима. Међутим, ова флексибилна писарска служба ни тада није имала потребу са изгради обрасце сопствених производа, већ јој је и даље био својствен прагматизам претходног доба. Тако је у корпсу српских повеља још увек значајан удео дестинатарских производа, који се у канцеларији само оверавају, док су грчке и латинске исправе израђиване у потпуности према византијским, тј. западним моделима. У периоду политичке кризе који је уследио, потреба за једном развијеном организацијом постепено се губила. Када је средином XV века силом прилика стекла резиденцијални карактер, канцеларији српских владара није преостало довољно времена да прерасте у институцију налик савременим моделима другде у Европи.

Кључне речи: владарска канцеларија, средњи век, Србија, упоредна дипломатика, документи, повеље, писма, логотет, писар, дестинатар

Научна област: историја

Ужа научна област: општа историја средњег века и помоћне историјске науке

УДК: 930.2:091(497.11)“11/14“

THE SERBIAN ROYAL CHANCERY IN THE MIDDLE AGES

A STUDY IN COMPARATIVE DIPLOMATICS

Summary

The research into the phenomenon of the Serbian royal chancery in the middle ages has been focused on two goals. Firstly, it has sought to establish, to the extent permitted by the available documentary material, the nature of medieval royal documents and the circumstances of their creation. Secondly, based on the obtained findings, it has sought to propose a reconstruction of the organisation and mode of operation of the scribal service that produced them. On a different level, the research results make a contribution to the understanding of state administration and the extent and scale of written legal communication in medieval Serbia.

The phenomenon of the royal chancery has not hitherto been studied in a systematic way in Serbian scholarship. There is no integrated corpus of critical editions of the Serbian diplomatic material, nor have the criteria been developed and accepted for establishing the status of documents and, consequently, for assessing their value as authentic evidence. For that reason the research has necessarily adopted a comparative dimension: the distinctive features of the Serbian chancery have been examined in comparison with its relatively well-examined functional counterparts in other medieval countries. The broader European context in which the Serbian material is placed has enabled a clearer recognition of chancery models and a reliance on the already well-developed research methodology. The fact that not the entire Serbian material has undergone a diplomatic analysis has had a certain effect on its analytical potential. Since most dilemmas about the status of a relatively large number of documents revolve around their external features, the latter could not be taken as providing sufficient grounds for drawing conclusions and have, therefore, remained of secondary interest in the analysis. The research into the process of creation of the documents issued by the medieval Serbian rulers has thus been

based primarily on the analysis of their content, and in comparison with select models from other parts of medieval Europe.

The research results concern the area of medieval Serbia in the period when the surviving diplomatic material was created: from the end of the twelfth century to the middle of the fifteenth century. The material relating to the medieval Bosnian state and local lords, including the lords of Zeta until the end of the fifteenth century, has, for the specific reasons described in the related section of the study, been left to the research that was or will be done within separate topics. The main comparative models for interpreting the Serbian material are the Frankish and German imperial-royal chanceries in the early and high middle ages as well as the Byzantine imperial chancery in the thirteenth and fourteenth centuries.

The introductory chapter begins by discussing the phenomenon and meaning of the concept of “(royal) chancery” both in Serbia and in its neighbourhood and beyond. It has been established that the court institution that it refers to in the West did not begin to take shape until the late twelfth and early thirteenth century, whereas its counterparts in Byzantium and Serbia had never been officially named. Since it has no support in the sources, the use of the term “chancery” is a matter of convention, and that is how it is used in this study regardless of the level of institutionalisation of the source of diplomatic production in medieval Serbia.

Following an explication of the aspects of the comparative analysis and methodological principles, the second chapter offers an analysis of the royal chancery phenomenon in the West and Byzantium. It gives an overview of the results of European diplomatics, from the classical theories positing a hierarchically organised structure and strict division of responsibilities to a more realistic and, for the medieval circumstances, more reasonable understanding of the royal chancery as a pre-bureaucratic institution in which improvisation and *ad hoc* solutions in drawing up documents were by no means an exception. Documentary production in the West is looked at today in the light of changing personal factors where an

important role in the production of documents was played by members of the high clergy both from the ruler's entourage and from the circle of recipients. The actual drawing up of documents, including their validation, was usually done by one or two persons capable of fulfilling the task at a given moment. The impermanence of chancery personnel entailed the impermanence of diplomatic forms and, by the same token, the absence of established chancery practices. One cannot speak of the chancery as a separate court office with a more numerous and permanent staff before the fourteenth century. The somewhat different Byzantine model essentially also retained informal features. Its difference in comparison with the West was a stronger adherence to late antique traditions, which resulted in a relatively tardy beginning of the "age of charters" as documents with a permanent legal force and the continuous participation of skilled laymen in the drafting of imperial documents. A distinctive Byzantine feature would also be the permanent location of the writing office at the imperial court and the presumably insignificant role of recipients in diplomatic production.

The third chapter analyses the phenomenon of the Serbian chancery in the light of the general features of the surviving material. The 325 identified relevant documents are chronologically reviewed and the questions of their typology and status were discussed. The division into basic types by purpose has established a marked preponderance of charters over letters, which reveals the importance that the holders of this type of documents attached to them as unique and permanent proofs of ownership or a granted right. Analysis of the originals, which account for about fifty-five percent of the material, and the status, circumstances of creation and keeping of transcriptions and reworks, has shown that the royal chancery made neither copies nor registers of the documents issued. That was done by recipients, and for reasons that were different between secular and ecclesiastical recipients. Ecclesiastical recipients wrote up documents used as instrument of proof not only with but also without the author's permission, which also relativises the role of the chancery as the locus of diplomatic production. Analysis of the effects and scope of

documentary practice has shown that it was not a matter of routine, a result of the operation of an organisational unit of the state apparatus, but depended mostly on the ruler's actual political engagement in a given area and in relation to given factors. In terms of its output, it lagged far behind the contemporary, or even much older, comparative models, i.e. chanceries in western and central Europe.

The last chapter examines the formal framework of the chancery through the information provided by documents themselves, such as the place of their creation and their creators, as well as through elements of their content (proems, superscriptions, signatures), which may indirectly point to the authors and possible use of formularies. It has been found that throughout the medieval period the Serbian chancery was inseparable from the person of the ruler, who was usually constantly on the move. Moreover, part of legal communication retained the form of oral orders and agreements. Identified as actors of diplomatic production are members of the ruler's entourage of different ranks and responsibilities (scribes, logothetes, protovestiarioi, noblemen, clerics), who acted as needed and depending on the importance of a given legal transaction and individual recipients. It is only in the mid-fourteenth century that a germ becomes discernible of an organised structure headed by a logothete who, as "first minister", was responsible for relations with major domestic and foreign factors. Yet, not even then did this flexible writing office find it necessary to standardise its own products, but rather continued the pragmatism of the previous period. Thus, recipients' products which were only validated by the chancery still made up a considerable portion of the corpus of Serbian charters, while documents in Greek and Latin were drafted entirely in conformity with the Byzantine and Western models respectively. In the period of political crisis that followed, the need for a full-fledged office gradually faded away. When, by the force of circumstance, the Serbian royal chancery became permanently domiciled in the mid-fifteenth century, it had no time left to develop into an institution comparable to contemporary models existing elsewhere in Europe.

Keywords: royal chancery, middle ages, Serbia, comparative diplomatics, documents, charters, letters, logothete, scribe, recipient

Scientific field: history

Specific scientific field: general medieval history and auxiliary historical sciences

UDC: 930.2:091(497.11)“11/14“

САДРЖАЈ

I – УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
Предмет и циљ истраживања	1
„(Владарска) канцеларија“ у литератури и изворима	3
Упоредна дипломатика	16
Методолошка питања	22
Упоредна анализа	22
Српска специјална дипломатика; индуктивна анализа	28
II – ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ: ФЕНОМЕН ВЛАДАРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ НА ЗАПАДУ И У ВИЗАНТИЈИ	34
Владарска канцеларија у Франачкој и Немачкој у раном и развијеном средњем веку: три модела	34
Сикел: институционализована хијерархијска структура	35
Хушнер: дворска елита и дестинатари	38
МекКитерик: мрежа дворских нотара	44
Византијска царска канцеларија: модел „средњовековне бирократије“?	47
Византијска дипломатика	47
Формални оквири канцеларије између статичког и динамичког модела	49
Сталност дипломатичких форми	57
Канцеларије европских владара: од неформалне службе до институције	59
Француска	60
Угарска	64
Друге европске регије	67

III – ФЕНОМЕН КАНЦЕЛАРИЈЕ У СВЕТЛУ ОПШТИХ КАРАКТЕРИСТИКА СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЧКЕ ГРАЂЕ	75
Преглед грађе: тип и намена; дипломатички статус и језик	83
Типови и статус докумената	107
Типологија	107
Традиција докумената	115
Ефекти и дometri дипломатичке продукције	138
Време и простор	138
Статус дестинатарâ	145
Степен очуваности дипломатичког фонда	147
IV – КАНЦЕЛАРИЈСКА ПРАКСА	154
Формални оквири: локације и персонал	154
Преглед грађе: место записивања; петенти и интервенти;	
белешка о записивању	156
Путујући владар – путујућа канцеларија	175
Актери дипломатичке продукције	190
Феномен канцеларије у светлу одабраних дипломатичких формула и језика докумената	216
Преглед грађе: аренга; интитулација; потпис	219
Српске аренге и њихови творци	252
Интитулације и потписи	267
Полиглосија српских владарских докумената	274
V – ЗАКЉУЧАК: СРПСКА ВЛАДАРСКА КАНЦЕЛАРИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ – ИЛИ НЕШТО ТОМЕ СЛИЧНО?	284
СПИСАК СКРАЂЕНИЦА	302
ИЗВОРИ	305
ЛИТЕРАТУРА	320

I

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет и циљ истраживања

Канцеларије европских владара средњег века, својеврсно огледало институционалне организације и ефикасности државе те историјске епохе, одавно су предмет интересовања и пажљивог проучавања медијевистике и њене посебне дисциплине – дипломатике. Резултати истраживања у том правцу заснивају се пре свега на издањима одговарајућих докумената, која у већем броју европских земаља имају дугу традицију и систематски се објављују у оквиру пројеката од националног значаја, у међувремену делом и у електронској форми.¹ На основу тако обрађене грађе могу се доносити сигурнији закључци о раду државне администрације једног предбироградског доба, као и о циљевима и делотворности правних и политичких одлука носилаца власти.

Српске средњовековне повеље се непрекидно објављују од средине 19. века, али до данас још увек није сачињен јединствен корпус са методолошки уједначеним критичким издањима. Може се рећи да је српска дипломатика значајније резултате постигла на пољу теоријских истраживања, иако од њеног утемељења као научне дисциплине и покушаја Станоја Станојевића да реконструише организацију и рад владарских канцеларија у различитим

¹ Неколико истакнутих примера: Monumenta Germaniae Historica (MGH), серија Diplomata (Urkunden) – www.dmgh.de; Diplomatarium Danicum – www.diplomatarium.dk; Diplomatarium Norvegicum – www.dokpro.uio.no; Chartae Burgundiae Medii Aevi (CBMA) – www.cbma-project.eu; Éditions en ligne de l'École des Chartes (ELEC), Éditions d'actes diplomatiques – www.elec.enc.sorbonne.fr; A Középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (Database of archival documents of medieval Hungary – MOL DLDF) – www.mol.arcanum.hu (снимци са регестима и архивским описом); серије штампаних едисија у оквиру Fonti per la storia d'Italia (Medievale), нпр. *Codice diplomatico longobardo* I–V, ed. L. Schiaparelli et al, Roma 1929–2005; Documenta Romaniae Historica (DRH, само у штампаној форми). Последњи увид у наведене веб-странице: септембар 2015.

политичким и територијалним јединицама српског средњовековног простора о тој сложеној теми нема целовите студије. Ипак, бројне публикације о појединачним примерцима и мањим или већим деловима српске дипломатичке заоставштине дају основне научне и методолошке предуслове као и значајан подстицај једном истраживању које треба да се позабави низом питања везаних за процес настанка владарских докумената у средњовековној Србији.²

Предмет и основни метод истраживања изложени су у наслову рада: канцеларија српских владара, претпостављена установа или персонална констелација која у име централне власти издаје документе од прворазредног значаја за познавање политичке, правне, економске и културне историје средњовековне Србије, биће проучена у односу на развијене моделе европског Запада и Византије у ширем хронолошком контексту. Резултати истраживања односе се на простор средњовековне Србије и то у времену из кога потиче сачувана дипломатичка грађа: од првих докумената великих жупана Немањића до повеља Бранковића непосредно пред пропаст Деспотовине (крај XII – средина XV века).

Циљ истраживања је да се према могућностима које нуди расположиви изворни материјал утврде елементи процеса настајања и издавања докумената средњовековних српских владара. „Производња“ српских исправа до сада је у домаћој науци делимично и на појединачним примерима реконструисана претежно на основу посредних података које дају сами документи, уз обично подразумевану претпоставку о постојању организованог система званог (државна) канцеларија. Међутим, чини се да резултати истраживача од Станојевића до данас о раду српских канцеларија и о типологији у њима насталих докумената остављају отвореним питање да ли се, и у ком периоду, при издавању исправа радило о устаљеној пракси или о

² С обзиром да излагање прате чести осврти на ове публикације, сматрали смо да није неопходно њихово набрајање или представљање у посебној напомени или одељку.

импровизацији. У трагању за одговором на то сложено питање, веома значајан путоказ дају резултати западне дипломатике који су изменили слику о царској и краљевским канцеларијама „латинске“ Европе пре позног средњег века, утемељену на класичним теоријама о строгом хијерархијском уређењу са јасном поделом надлежности. Ова представа уступа место реалнијем и за средњовековне прилике прихватљивијем схватању дипломатичке праксе при којој се у начелу прибегавало решењима која се тек условно могу назвати системским. Да ли је евентуално другачији византијски модел, уз друге аспекте неспорног утицаја те силе и после изласка Србије из њеног политичког окриља, могао значајније да се одрази на српску документарну продукцију, биће још једно од важних питања о којима ће се у овом раду расправљати.

*

„(Владарска) канцеларија“ у литератури и изворима

На наредним страницама често ће се кроз дискусију и наводе из литературе јављати термини „државна канцеларија“, „Reichskanzlei“, „chancellerie impériale“ и слично. Требало би размотрити њихово значење и околности под којима се у науци употребљавају. Појам канцеларије у дипломатици и уопште медијевиности традиционално означава организовану службу задужену за састављање и издавање званичних докумената носилаца световне и духовне власти.³ Он се при том односи на производњу исправа на територији читаве Европе и то у дугом раздобљу од позне антике кроз цео средњи век. Утисак је да устаљена терминологија и њен садржај опстају као по себи разумљиви и оправдани, иако су већ одавно у разним приликама аргументовано оспорени

³ На овом месту је довољно да упутимо на објашњење дато у „Међународном речнику дипломатике“: „un organe du gouvernement d'un Etat, une institution d'administration publique... lequel est chargé de la rédaction, de la mise par écrit et de la validation des actes qui lui sont commandés par l'autorité dont il dépend“ – *Vocabulaire international de la diplomatie (VID)*, ed. М.М. Càrcel Ortí, Valencia ²1997, 69 (268. Chancellerie). Публикација је доступна на интернету на адреси www.cei.lmu.de/VID (последњи увид: септембар 2015).

или бар доведени у питање. Тако је први гласан позив на преиспитивање „досадашњих представа о „канцеларији““ као бироу службеника са јасним надлежностима још 1935. упутио Паул Фридолин Кер, председник Monumenta Germaniae Historica (1919–34) и издавач повеља „немачких“ Каролинга (од Лудвига Немачког до Арнулфа Карантанског, 1934–40).⁴ Убрзо по овом упозорењу тада ваљда највишег ауторитета у „земљи дипломатике“ уследила је значајна студија о канцеларији, чији је аутор Ханс-Валтер Клевиц.⁵ У то време млади историчар из Гетингена усудио се да критикује модел Теодора фон Сикела, развијен пре свега на основу материјала из X века који је овај публикувао у серији MGH, показујући на примерима из више западноевропских земаља да у раном и развијеном средњем веку не може бити речи о организованој државној канцеларији.⁶ Такође је указао и на чињеницу да појам „канцеларија“ све до пред крај XII века нема утемељење у савременим изворима.⁷ Он се за ранији период заправо изводи из службе канцелара (cancellarius), уз претпоставку да она значи и постојање одговарајуће установе са одређеним локалитетом и структуром.

Звање *cancellarius* јавља се у изворима почев од IV века и у то време се односи на позноримског судског службеника, задуженог да регулише комуникацију између странака и судија који бораве у просторији за заседања (cancellus, -i = ограда, рампа). У доба Меровингâ канцеларе већ налазимо у улози судских бележника, али се тек од IX века, и то најпре у вандипломатичким изворима,

⁴ P.F. Kehr, *Die Schreiber und Diktatoren der Diplome Ludwigs des Deutschen*, NA 50 (1935) 28.

Додуше, сам аутор у коментарима уз поменута издања у оквиру серије MGH Diplomata доследно говори о „канцеларијама“ Лудвига Немачког, Карломана и Лудвига Млађег (*Die Urkunden der deutschen Karolinger, Band I: Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren*, hgg. von P. Kehr, Berlin 1934).

⁵ H.-W. Klewitz, *Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes*, DA 1 (1937) 44–79.

⁶ Сикелове истраживачке методе и тумачења дипломатичке грађе најбољи израз добили су у уводним текстовима и коментарима уз његова издања преко 1300 повеља немачких владара X века: *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band I: Die Urkunden Konrad I. Heinrich I. und Otto I*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1879–1884; *Band II/1: Die Urkunden Otto des II*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1888; *Band II/2: Die Urkunden Otto des III*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1893.

⁷ H.-W. Klewitz, *Cancellaria*, 45, 47; уп. VID, 69 (268. Chancellerie).

тако називају писари владарских докумената, као и сам „шеф канцеларије“.⁸ Везивање ове титуле за старешину писара у тексту једне повеље први пут је забележено 820. године, када је у потврди цара Лудвига Побожног (814–40) за манастир Св. Бертина петент и тамошњи опат Фридугис назван *sacri palatii nostri summus cancellarius*.⁹ С обзиром на одавно изнету претпоставку да је наведено место можда интерполација, сигурније би било да се датовање најранијих помена канцелара у овом контексту помери у време Лудвиговог наследника Лотара (840–55).¹⁰ Треба међутим приметити да се у истом раздобљу у документима Лудвига Побожног и Лудвига Немачког (826/43–76) за њихове канцеларе користе и изрази *sacri palatii notarius* и *archinotarius*.¹¹ Терминолошке варијације показују да се још увек не ради о утврђеној дворској титулатури. О њој се може говорити тек од времена Отона I (936–73), када између звања *cancellarius* и *notarius* постоји јасна разлика у рангу и надлежностима: док први врши рекогницију, својеврсну „канцеларијску оверу“ акта, други је задужен искључиво за његову техничку израду.¹²

Могло би се закључити да већ тада *cancellarius* има улогу старешине једне организоване дворске службе. Али она у изворима још дуго не добија свој назив. Да ли се овде ради о пасивности средњовековне небирокупатске средине, која нема потребу за формалним дефинисањем структура и надлежности? Или је боље рећи да је с тим у вези заправо реч о једном процесу, чије дуго трајање тек постепено води од персоналног до апстрактног одређења? Заиста, чак и када се у изворима друге половине XII века коначно

⁸ Н.-W. Klewitz, *Cancellaria*, 50–51; „Kanzlei, Kanzler, 1. Definition“, *Lexikon des Mittelalters (LexMA)* V, Stuttgart 1991, 910. Више података о поменима канцелара у позном Царству на Западу (укључујући Остроготско краљевство), као и о паралелној употреби звања *cancellarius* и *notarius* за службенике са једнаким задужењима у Франачкој Меровинга раних Каролинга даје Н. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien* I, Leipzig ²1912, 377–380.

⁹ М. Gysseling – А. С. F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesium centesimum scripta* I, Brüssel 1950, 46–47, Nr. 25.

¹⁰ Примери у Т. Sickel, *Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata* I, Wien 1867, 98. В. тамо и нап. 4 о Фридугисовом звању.

¹¹ Исто, 98.

¹² Н.-W. Klewitz, *Cancellaria*, 58.

јавља *cancellaria*, појам се најпре односи на послове, задатке, круг делатности канцелара – дакле још увек на улогу појединца. Такво сведочанство оставља низ дипломатичких и вандипломатичких извора из неколико западноевропских земаља, међу којима се истичу анонимна *Historia Compostelana* из средине XII века, *Живот св. Томаса (Бекета)*, дело настало између 1175. и 1181. из пера капелана Вилијема Фиц Стивена, а затим и неколико повеља краља Луја VII (1137–80) и цара Хајнриха VI (1191–97).¹³ Појава ове појмовне разлике између саме особе и делатности коју обавља представља карактеристичну међуфазу у процесу стварања нових облика организације централне власти у Западној Европи. Резултат је постепени настанак међусобно одвојених установа на двору. Једну од њих, канцеларију, под тим називом савременици препознају тек у време цара Фридриха II (1220–50) и његове власти у Краљевини Сицилији (од 1198): писарски послови чији је обим веома нарастао регулисани су актом у науци познатом као *Уређење канцеларије (Kanzleiordnung)*, издатим 1244.¹⁴ Први пут се са сигурношћу може тврдити да појам подразумева оно што и модерна дипломатика – јавну службу, институцију.

Отприлике у исто време процес се одвија и у папској дипломатици.¹⁵ Писарска служба под уобичајеним називом *scrinium* постоји још у позној антици и раном средњем веку, али назив *cancellaria* почиње да се употребљава тек од времена Александра III (1159–81), означавајући најпре само место где борави канцелар. Уопштавање појма и овде је постепено и прати развитак институционалне организације која је за понтификатâ Иноћентија III (1198–1216) и Хонорија III (1216–27) достигла сразмерно висок, условно речено

¹³ Преглед поменутих и других извора у контексту значења израза *cancellaria*: исто, 72–78.

¹⁴ Издање: E. Winkelmann, *Acta imperii inedita saeculi XIII et XIV. Urkunden und Briefe zur Geschichte des Kaiserreichs und des Königreichs Sizilien I* (1198–1273), Innsbruck 1880, 733–739, Nr. 988. Други документ, који се у Конституцијама из Мелфија (1231) помиње под називом *ordo cancellariae*, није сачуван: S. Gleixner, *Sprachrohr kaiserlichen Willens: Die Kanzlei Kaiser Friedrichs II (1226–1236)*, AfD Beiheft 11, Köln 2006, 481.

¹⁵ „Kanzlei, Kanzler, Päpstliche Kanzlei“ (P. Rabikauskas, P. Herde), *LexMA V*, 921–923. Уп. Н.-W. Klewitz, *Cancellaria*, 78–79.

бирокуратски ниво. Одвајање канцеларијског особља од кардиналског колегијума, јасна подела надлежности и прописан поступак састављања и издавања докумената значе настанак институције, којој и у изворима од почетка 13. века одговара назив *cancellaria*.

Закључак претходног излагања био би да за један веома дуг период, од позне антике до краја западноевропског развијеног средњег века, појам „(владарска) канцеларија“ представља научну конструкцију. Она је, међутим, свакако барем делимично оправдана. Ако је јасно да се повеље састављају и издају на владарском двору, или у непосредном владаревом окружењу, природно је претпоставити постојање некакве организације за коју се ради лакше истраживачке комуникације уводи један помоћни, тј. конвенционални термин. Али да би се избегле опасности анахронизма, замке која редовно прети историчарима док настоје да тумаче структуре и процесе из прошлости, потребно је обратити посебну пажњу на временску границу после које би овај термин требало да заиста одговара представама савременика. То би, дакле, за предмет нашег интересовања биле деценије око или чак после 1200. године. Континуирано присуство израза *cancellaria* у латинским изворима од тог доба, и то у сасвим одређеном контексту и без упадљиве склоности ка терминолошким варијацијама, податак је који се не би смео превидети и због његовог ширег значења. Ради се о својеврсној манифестацији нове фазе развоја државног апарата западноевропских политичких субјеката у којој неформалне структуре прерастају у институције.¹⁶

Ако се осврнемо на Византију, подручје чија је дипломатичка традиција такође предмет нашег интересовања у овом раду, можемо утврдити да је потрага за апстрактним појмом у значењу „канцеларија“ у изворима узалудна. Без обзира на континуитет античке писмености и римских институција, дворској служби која у царево име саставља и издаје документе савременици

¹⁶ Уп. D. E. Queller, *Political Institutions, One Thousand Years. Western Europe in the Middle Ages*, ed. R. L. de Molen, Boston 1974, 136–141. Уп. Klewitz, *Cancellaria*, 46–47.

нису дали одређени назив. Уместо тога, срећемо титуле њених старешина, од касноантичког квестора (*quaestor sacri palatii/κοιναίτωρ*) до позносредњовековног великог логотета (*μέγας λογοθέτης*), и њима потчињених делатника, од нотара (*notarii/ύπογραφεῖς*) до граматика (*γραμματικοί*).¹⁷ У византијској дипломатици се међутим не расправља о оправданости израза „царска канцеларија“. Иако је и у овом случају реч о конвенционалном термину, чини се да углавном јасна хијерархијска структура и подела надлежности у кругу персонала задуженог за писану комуникацију византијског цара представљају реалну и чврсту основу за његово доследно и несметано коришћење у науци.¹⁸

Тако се све до пред крај прошлог века чинило и истраживачима који су се бавили дипломатичким наслеђем западноевропских владара. Упозорења и аргументи, изнети од неких њихових претходника које смо поменули, као и еволуција знања и схватања о природи средњовековних друштвено-политичких структура, ипак су утицали да се ова слика постепено промени. Дobar пример представља дугогодишњи MGH пројекат едиције повеља Фридриха I Барбаросе (1152–90). Његова владавина се додуше одвија у доба када савременици још увек не препознају владарску канцеларију као институцију, али импозантан број докумената не оставља дилему да се радило о „системској“ производњи исправа.¹⁹ У том смислу је занимљиво приметити да се у припремним и пратећим публикацијама, као и у самој едицији коришћени израз „Reichskanzlei“ најпре употребљава као по себи разумљив,

¹⁷ В. прегледе у F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre I*, München 1968, 57–67. и N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, REB 43 (1985) 168–173.

¹⁸ Уп. између осталог F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre I*, 57, „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA V*, 926–928. и *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack, New York 2008, 544–546 (J. Haldon).

¹⁹ *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band X: Die Urkunden Friedrichs I, Bände I-V*, hgg. von H. Appelt u.a, Hannover 1975–1990. Едиција обухвата 1032 сачувана документа, уз списак од 169 *deperdita* и издања 48 позних фалсификата.

док у завршној фази пројекта бива макар накратко подвргнут дискусији.²⁰ У другим земљама истраживачи су били још опрезнији. У доба раних Капета Жорж Тесије говори о канцеларији „faute de terme mieux adapté“ и затим истиче да се историја краљевске канцеларије у средњовековној Француској све до XIV века заправо своди на листу имена познатих канцелара, а да тек од тада постоје подаци о њеном деловању као дворске службе.²¹ Када је реч о Енглеској, у новије време Џејн Сејерс истиче да пре 1199. на Острву нема развијене канцеларије, док Сузан Ренкин извориште тамошње дипломатичке продукције у преднорманском периоду описује као „some sort of chancery-like office“.²² Тенденцију ка опрезнијем и прецизнијем коришћењу устаљених термина потврђује и једна од последњих значајних студија у вези са нашом темом, посвећена канцеларији Фридриха II између 1226. и 1236. Њен аутор Себастијан Глајкснер закључује да се радило о „флексибилној“ писарској служби која је на путу да прерасте у институцију.²³ Он прихвата израз „канцеларија“, али уместо „Reichskanzlei“ (у смислу „државна“) препоручује „kaiserliche Kanzlei“ (у смислу „царева“), с обзиром да та установа није орган јавне управе Царства, већ произлази из канцеларије норманских краљева на Сицилији која је сада у служби римско-немачког цара. Такође сматра да је у немачкој дипломатици уобичајени израз „Kanzleikräfte“ (канцеларијско особље) за ово раздобље још увек проблематичан, јер је и код Фридриха II реч

²⁰ Студија једног од издавача W. Koch, *Die Reichskanzlei in den Jahren 1167–1174. Eine diplomatisch-paläographische Untersuchung*, Wien 1973. следи класичне традиције не само на пољу терминологије, већ и методолошки, пошто је заснована на упоредној анализи писма и диктата са циљем да се идентификују нотари и писари (в. тамо 19). Касније шеф пројекта H. Appelt, *Die Reichskanzlei Barbarossas – ein terminologisches Problem?*, *Römische historische Mitteilungen* 28 (1986) 141–150. расправља о оправданости појма и показује да се он може бранити уколико се „канцеларија“ разуме као особље, а не као институција. Са тог становишта се у последњем тому едиције, који представља историјско-дипломатичку синтезу документарне продукције Фридриха I, истиче да се с правом може говорити о царској канцеларији: *Die Urkunden Friedrichs I, Band V*, Hannover 1990, 12.

²¹ G. Tessier, *Diplomatique royale française*, Paris 1962, 129–130.

²² J. E. Sayers, *The English Royal Chancery: Structure and Productions*, *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles*, ed. J. Marques, Porto 1996, 77; „Chancery, Royal“ (S. Rankin), *The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England*, ed. M. Lapidge, J. Blair, S. Keynes, D. Scragg, Oxford 2001, 94–95.

²³ S. Gleixner, *Sprachrohr*, 543.

о персоналу по правилу задуженом за веома различите послове на двору, дакле не само за оне који се односе на састављање повеља.²⁴

На основу напред изложеног очигледно је да се наш кључни појам може разумевати и користити у различитим контекстима, али уз одговарајућа објашњења. Да бисмо то јасније приказали, осврнућемо се на неколико карактеристичних покушаја да се „средњовековна канцеларија“ дефинише. У класичном приручнику Ахасвера фон Бранта о помоћним историјским наукама, чијих 18 издања потврђују необичну виталност његове научне вредности и после више од 50 година, читав један пасус говори о трансформацији како саме појаве, тако и значења њеног назива у науци.²⁵ Укратко, истиче се да је „канцеларија“ конвенционални појам (Verabredungsbegriff) који означава особу или особе које на двору обликују повеље, при чему се у раном и развијеном средњем веку не ради о установи у оквиру управног апарата у модерном смислу, већ „често о само једном клирику“. Затим се описују и промене које наступају током позног средњег века, када се формира институција са бројним сталним особљем. Ово објашњење нам дозвољава да и у случају када се *не може препознати систематски рад* на продукцији докумената, израз „канцеларија“ користимо као помоћни. Сада ћемо размотрити дефиницију Хајнриха Апелта, дату у расправи коју смо нешто раније поменули (горе нап. 20). За њега „канцеларија“ значи да више сарадника (Kräfte) у исто време, придржавајући се извесних правила и обичаја, састављају повеље за једног ауктора.²⁶ Према томе, основни предуслов за постојање канцеларије био би истовремени рад нешто бројнијег персонала. Ако узмемо у обзир напред изложено, то би се могло назвати и *неформалном писарском службом*. Коначно, скренућемо пажњу на дефиницију из *Vocabulaire international de la diplomatie* (горе нап.

²⁴ Исто, 477.

²⁵ A. v. Brandt, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart 182012, 93–94.

²⁶ H. Appelt, *Reichskanzlei*, 143–144.

3), по којој је канцеларија „орган државне власти“ и „установа јавне управе“ са већим бројем ангажованих сарадника (најмање три). Рекли бисмо да се овде већ ради о *развијеној канцеларији*.

Остаје нам да у овом делу уводних разматрања бацимо први поглед на домаће изворе и покушамо да у њима пронађемо „канцеларију“ или неки сличан израз. Као у случају Византијске дипломатичке грађе, потрага ни овде не даје резултате. Подаци из повеља су у том смислу посредни, јер се односе само на претпостављено канцеларијско особље. Тако исправе издате у периоду којим се бавимо бележе имена писара и вероватних налогодаваца за писање, најчешће уз звање: *дијаци* искључиво „пишу“, док *логотети* некад „пишу“, а некад издају налог за писање (по правилу уз глагол „преручи“, ређе уз „наручи“ и „рече“).²⁷ У два случаја јављају се и „канцелари“, али се ради о фалсификокваним, или у најбољем случају прерађеним документима приписаним краљу Радославу (1230) и цару Душану (1351), који су сачувани у староиталијанским преводима (вероватно оба потичу с краја XV века, бр. 13 и бр. 189 у два примерка). *Canzilier Silvestro* у првој и *cancellier Gregorio* у другој повељи, непознати из других докумената, помињу се као писари. Ако бисмо у овом другом желели да препознамо савременог Душановог логотета Ђурђа, уз претпоставку да постоји грешка у транскрипцији имена у преводу, можемо опрезно закључити да страном изразу „канцелар“ у то време одговара такође страни, али у домаћој грађи уобичајени „логотет“.²⁸

²⁷ До краја 14. века сачувана су само два документа са поменом дијака (повеље краља Милутина бр. 44 и бр. 52 у нашем прегледу) и један у коме се јавља „архидијак“ (две верзије прве стонске повеље краља Душана, бр. 97 и 97а). После тога имамо још пет примера из времена кнеза/деспота Стефана Лазаревића. У осталим случајевима налогодавац или писар је, када је поменут, искључиво логотет. Никада се у једној повељи не појављују оба делатника истовремено.

²⁸ Опрез налажу свакако дипломатички статус оба примерка Душанове повеље, као и чињеница да се ради о прерадама/преводима из XV века. Ипак, у науци је истакнуто да се поједине формуле и делови ових аката заснивају на српским повељама из времена у које се датују: в. анализу у С. Ћирковић, ССА 10 (2011), 48–50. Треба додати и да *Gregorio* у другом примерку превода Душанове повеље има звање *zago*, што је свакако дериват од *zagon* – *diaconus* – дијак.

Далеко сигурнију потврду синонима за израз „канцелар“ у документима писаним српским језиком налазимо у дипломатичком наслеђу тзв. обласних господара, које не представља непосредан предмет нашег истраживања, али се у овом, као и у другим случајевима, препоручује као упоредни или „помоћни“ материјал. Наиме, међу неспорно аутентичним домаћим повељама звање канцелара налазимо тек код Балшића у првим деценијама XV века. Тако је посланичко пуномоћје издато од Јелене и Балше III за Карла Топију и Пјера Аримунду 1408, сачувано у савременом староиталијанском преводу, записано „per lo nostro *cancelier*“.²⁹ Овај или неки други писар је пет година касније саставио оснивачку повељу Балше III за манастир Прасквицу. Његов помен забележен је именом и звањем у сачуваној верзији из 1439, опет у староиталијанском преводу – „*cancelier Descho*“.³⁰ То је свакако онај исти, који 1417. пише повељу повељу Балше III за Морачник, где је поменут као „Деско дијак“.³¹

И док се „канцелар“ појављује искључиво у позним преводима српских повеља, од којих би две требало да су издали владари у XIII и XIV веку, „канцеларију“ налазимо тек у грађи која прелази хронолошки оквир нашег рада. При крају текста повеље господина Ивана Црнојевића из 1482. о потврди старих и даровању нових поседа манастиру Врањини, припадници которске властеле као сведоци и јемци утврђених граница изјављују: „у двіе канцалѣріе писма остависмо – едну господинъ Иванъ у нѣговоу канцалѣрію на Цетинъ; другу ми властела которска у нашои канцалѣри’ у Которъ“.³² Јасно је да овде туђица у исквареном облику „канцалерија“ означава локалитет, а не особље или службу.³³ То би било место, просторија на двору, где се чувају документи. У само два позната слична случаја из ранијег периода, када је забележено

²⁹ S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike V*, Zagreb 1875, 119, nr. 124.

³⁰ М. Антоновић, ССА 5 (2006), 207–227 (210).

³¹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 145.

³² Исто, 195.

³³ Повељу је писао Никола Грк, „бивши логофет господина Ивана“.

давање примерака исте исправе заинтересованим странама, место где ће ауктор похранити свој егземплар наведено је без прецизнијег одређења: једна од три (ваљда истоветне) хрисовуље цара Душана Дубровнику од 20. септембра 1349. треба „да стоји у царства ми“, док један од два примерка повеље краља Вукашина истом дестинатару из 1370. има „да стоји у кући краљевства ми“.³⁴ Неидентификовано Душаново хранилиште повеља „у царства ми“, Вукашинова „кућа“ и Иванова „канцелерија на Цетињу“, свакако су ознаке *владарски двор*, где постоји нека врста архива дипломатичке преписке. То је и једино у домаћим изворима посведочено значење израза за којим трагамо, а и до њега смо могли доћи тек консултовањем грађе с краја XV века.

Иако за наш рад секундарна, а делом и неаутентична, поменута сведочанства се морају узети у обзир као ретки непосредни подаци о употреби изразâ „канцелар“ и „канцеларија“, као и њиховом значењу у српској средини. Док првом одговарају дијак и можда логотет као учесници у радњама непосредно везаним за настанак докумената, други се јавља тек касно као ознака за место где се акти чувају. Појам који би се односио на писарско особље или саму установу на двору, задужену за документарну продукцију, српска дипломатичка грађа не познаје.

Ова чињеница наравно не мора значити да таква установа у средњовековној Србији никада није постојала. Ипак, упадљиво је да се у нашој науци све до најновијег времена такво питање уопште није постављало, већ се у истраживањима углавном полазило са становишта да је само по себи разумљиво да српски владари располажу „државном канцеларијом“ још од времена почетака дипломатичке продукције. Овај модел разумевања

³⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858, 146–149, no. 127 (трећи примерак Душанове хрисовуље послат је Венецији, тадашњем дубровачком сизерену); С. Ћирковић, *ССА* 4 (2005), 163; уп. тамо 168–169. и пример из дипломатичке грађе владара Босне, први такве врсте у сачуваним повељама на српском језику.

истраживачко утемељење је добио у *Студијама* Станоја Станојевића, сукцесивно објављиваним у време непосредно пре него што се у западноевропској науци почело са његовим преиспитивањем.³⁵ Оснивач српске дипломатике био је слободан да тврди како је „државна рашка канцеларија постојала свакако већ од краја XII века“, иако је морао да констатује да су први подаци о „чиновницима“, који су састављали и писали повеље, познати тек од XIV века.³⁶ Од тада је уобичајено да се у публикацијама посвећеним различитим темама из области дипломатике и уопште српског средњовековља канцеларија представља као институционализовани носилац документарне продукције.³⁷ Чак би се стекао утисак да питања везана за њен рад и организацију спадају међу сразмерно добро расветљена у српској медијевистици, с обзиром да се у новије време могло на пример констатовати да од установа на српском двору „познајемо само канцеларију“, као и да је одређена повеља „настала у складу са правилима српске канцеларије“.³⁸ С друге стране, мора се приметити да одговарајућа одредница *Лексикона српског средњег века* не нуди много више од Станојевићевих *Студија*.³⁹

Познато нам је врло мало радова који отварају простор ка новим систематским истраживањима на ову тему. Пажња домаће науке могла се (поново) скренути у том правцу пошто је класик српске медијевистике Сима Ћирковић констатовао, а делом и успео да разјасни, непознанице везане за

³⁵ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици* I–XXVIII, Глас СКА 90–169, Београд 1912–1935.

³⁶ С. Станојевић, *Студије* XIV („Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет“), Глас СКА 106 (1923) 82. Уп. исти, *Студије* XVIII („Канцеларије“), Глас СКА 156 (1933) 43, где се говори о оснивању „првих српских државних канцеларија“ као „сасвим нових установа“ крајем XII века.

³⁷ Тако је између осталог и у студијама објављеним у контексту међународних истраживања „српска канцеларија“ ушла у ред сличних установа европских земаља средњег века: F. Dölger, *Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei*, XIIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports IV (1961) 83–103; Lj. Maksimović, *Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher*, *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, hgg. von C. Hannick, AfD Beiheft 6 (1999) 25–54.

³⁸ „Двор“, *Лексикон српског средњег века (ЛССВ)*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 139–142 (141; С. Ћирковић); С. Мишић, *ССА* 12 (2013) 21.

³⁹ „Канцеларија“, *ЛССВ*, 277–278 (Љ. Тошић).

структуру Душанове царске канцеларије.⁴⁰ Покушај да се препознају проблеми и дефинишу отворена питања о облику постојања и раду српске средњовековне канцеларије у светлу новијих резултата и тенденција у западноевропској дипломатици учињен је тек недавно.⁴¹ Рекли бисмо да први истраживачки резултат овог преиспитивања класичних представа у домаћој дипломатици нуди управо један од аутора претходно поменути публикације. Засада ћемо се задржати само на његовој дефиницији појма који нас у овом делу рада највише занима, наглашавајући да би то за нашу студију могао да буде једини методолошки путоказ такве врсте из окриља домаће науке. Бавећи се српском царском канцеларијом на основу исправа издатих Дубровнику, Небојша Порчић предлаже одређење канцеларије као „сталне дворске службе“, чија се сталност („regularity“) огледа у стандардном начину („regular way“) обликовања докумената и стандардном саставу и организацији особља.⁴² Једну такву форму, коју бисмо према овој дефиницији назвали *развијеном канцеларијом*, аутор настоји да препозна на двору српских царева Душана и Уроша.

Али Порчић мало затим истиче и да је основни предуслов да би се одговарајућа служба могла назвати канцеларијом – устаљена форма самих исправа. Задржаћемо се на овом додатку, јер нам се чини да он заправо одређује горњу границу „предбирокуратског“ стадијума према развијеном систему који треба да поседује елементе поменути у првобитној дефиницији. Приметићемо и разлику у односу на Апелтов основни предуслов постојања канцеларије, код кога је праг нешто виши – подсећамо да је то бројност особља (в. горе стр. 10). Чини нам се да је та разлика последица другачијег обима и

⁴⁰ С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 68–70.

⁴¹ Ž. Vujošević – N. Porčić – D. M. Živojinović, *Das serbische Kanzleiwesen. Die Herausforderung der digitalen Diplomatie*, Digital diplomacy. The computer as a tool for the diplomatist?, hgg. von A. Ambrosio, S. Barret, G. Vogeler, AfD Beiheft 14 (2014) 133–147 (135–136, 147).

⁴² Рукопис необјављеног рада N. Porčić, *The Dubrovnik Corpus of Serbian Imperial Documents as a Source for Chancery Research* аутор нам је љубазно уступио, на чему му срдачно захваљујемо.

природе дипломатичке грађе којом се сваки од поменуте двојице научника примарно бави. Када се наше истраживање ускоро буде одвијало управо кроз упоредну анализу документарног наслеђа српских и (између осталих) немачких владара средњег века, уз упадљиву несразмеру у њиховом богатству, али и динамици и времену настанка, посебну пажњу ћемо обратити на периоде када, у обе средине, повеље добијају устаљену форму и када се може доказати учешће већег броја људи у том послу. Видећемо да ли се ти процеси одвијају истовремено и да ли се уопште могу тумачити на исти начин.

Разматрања изнета на претходним страницама дају нам за право да у нашем раду о продукцији докумената српских средњовековних владара несметано користимо израз „канцеларија“. Требало би да на основу расположивих примарних извора и упоредне грађе покушамо да утврдимо да ли, када и у којој мери се у српском средњем веку могу препознати и међусобно раздвојити три основне фазе развоја на том плану: 1. састављање докумената по прилици; 2. деловање неформалне писарске службе (у оба случаја уз условно коришћење појма „канцеларија“) и 3. постојање организоване канцеларије.

Упоредна дипломатика

Пошто су предмет нашег истраживања средњовековни владарски документи као производи поступака које условно називамо канцеларијском праксом, природно је да се оно одвија под окриљем дипломатике. Назив ове историјске дисциплине потиче од њеног утемељивача Жана Мабијона (J. Mabillon, *De re diplomatica libri VI*, 1681) и означава учење о документима и методима њихове анализе. При томе је грчки појам δίπλωμα (изворно запис на два спојена листа) прихваћен као синоним за правни инструмент који би требало да поседује трајну доказну вредност. У нашој научној традицији такав јавноправни акт уопштено се назива *повеља*. Иако је то само један од типова докумената којима ћемо се у раду бавити, а такође и један од бројних изворних назива (у

облику „повеленије“) за дипломатичке производе српских средњовековних владара, овим термином ћемо се служити и у нашем раду, осим када из посебних разлога буде неопходно прецизније одређење.⁴³

Развитак дипломатике и њених метода, од времена *bella diplomatica* у XVII веку до дигиталног доба на почетку нашег столећа, био је и остао веома динамичан, наизглед чак турбулентан, с обзиром да су се и до новијег времена неретко постављала питања чак и о њеној сврси и опстанку као научне дисциплине. У том дугом раздобљу се најпре догодио преображај њене друштвене функције, с обзиром да су документи грубо речено до Француске револуције анализирани као важећи правни инструменти, а тек потом као извори за проучавање прошлости. Затим су уследили преображаји који се тичу основних задатака дипломатике, посебно у односу на историјску науку и сродне дисциплине из њеног круга. Од истраживачке делатности која је сама себи циљ (Сикел), преко помоћне историјске науке (Јулијус фон Фикер) и „основне науке“ (Карл Бранди), дипломатика постаје неизоставни део апарата модерне медијевистике. С тим у вези њен приступ документима постаје шири и комплекснији и креће се од фазе филолошке, преко правно-историјске до интегралне интерпретације. Посебни изазови у новије време огледају се у примени дигиталне технологије, која намеће питање евентуалног новог фундаменталног преображаја „класичне“ дипломатике, али и у угрожености наставног предмета на универзитетима већег броја западноевропских земаља – што значи да се са убрзаним повећањем броја докумената доступних у дигиталној форми смањује број стручњака оспособљених за њихову научну обраду.

Детаљнији приказ историјата дисциплине, од Мабијона до дигиталне ере, за ову прилику чини нам се није неопходан.⁴⁴ Стога упућујемо, између осталих,

⁴³ О повељама в. одговарајућу јединицу у *ЛССВ*, 529–532 (Р. Михаљчић). О називима и типовима српских средњовековних докумената најпре прегледно С. Станојевић, *Студије XXII* („Називи повеља“), Глас СКА 161 (1934) 3–26, затим синтетички С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 29–41.

на радове Леонарда Бојла, Хајнриха Фихтенауа и Теа Келцера, у којима се могу наћи корисни прегледи прошлости, као и ставови о садашњости и будућности струке.⁴⁵ Ми ћемо пак посветити пажњу развоју трендова који су обликовали наш основни истраживачки метод у овом раду.

Иако је прошла кроз различите фазе преиспитивања теоријске и методолошке природе, дипломатика је у начелу остала посвећена основним задацима, формулисаним још у фази њеног настајања као научне дисциплине. То су најпре *discrimen veri ac falsi* – раздвајање „правих“ од „лажних“ докумената и испитивање степена аутентичности расположиве грађе –, а затим и утврђивање вредности повеља као историјских извора који помажу да се реконструишу различите појаве и догађаји из прошлости. Овај други задатак је почетком XX века у делу струке препознат као најважнији: за такав искорак у односу на Сикелову „стару дипломатику“ снажно су се zaloжили издавачи часописа *Archiv für Urkundenforschung* у уводном тексту првог броја.⁴⁶ На том новом путу је „практична“, „примењена“, или „историјска“ дипломатика неминовно морала да се посвети и упоредним истраживањима грађе разнородног порекла.

Тиме „специјална дипломатика“, утемељена пре свега на Сикеловом и Фикеровом систематском проучавању документарне заоставштине

⁴⁴ Интересантно би било упоредити основна теоријска и методолошка начела понуђена у два публикацијама које симболично омеђују ово дуго раздобље: поменута Мабијонова *De re diplomatica*, Paris 1681. и зборник радова са конференције о дигиталној дипломатици у Напуљу *Digital diplomatics. The computer as a tool for the diplomatist?*, hgg. von A. Ambrosio, S. Barret, G. Vogeler, AfD Beiheft 14 (2014). Извештај са конференције: Ж. Вујошевић, *Дигитална дипломатика. Међународна конференција „Digital diplomatics – Tools for the Digital Diplomatist*, Иницијал 1 (2013) 323–330.

⁴⁵ Историјски преглед и приказ основних методолошких начела дипломатике XX века: „Diplomatics“ (L. E. Boyle), *Medieval studies. An introduction*, ed. J. M. Powell, New York 1992, 82–113. Улога, природа и методолошке основе дипломатике кроз историјат истраживања у земљама немачког говорног подручја: Н. Fichtenau, *Diplomatiker und Urkundenforscher*, MIÖG 100, 1-4 (1992) 9–49. Биланс и перспективе дипломатике од Мабијона до дигиталног доба, уз одабрану библиографију: Т. Kölzer, *Diplomatik*, AfD 55 (2009) 405–424; (превод на енглески: „Diplomatics“, *Handbook of Medieval Studies. Terms – Methods – Trends*, ed. A. Classen, Berlin 2010, 405–424 – sic!).

⁴⁶ (K. Brandi, H. Bresslau, M. Tangl), *Einführung*, AUF 1 (1908) 1–4.

франачких и немачких владара раног и развијеног средњег века, свакако није изгубила на значају и актуелности.⁴⁷ Али бављење повељама у ширем контексту, као елементима историјског збивања, утрло је пут развоју *упоредне дипломатике*, која би требало да се позабави материјалом насталим у друштвено-политички и културно различитим срединама европског средњовековља, да би дала допринос бољем познавању заједничких структура и процеса, као и међусобних утицаја.

Бројне компаративне студије додатно су учврстиле позицију дипломатике као историјске дисциплине, пошто су њихови резултати релевантни за проучавање крупних тема на ширем географском подручју, као што су државна администрација, пословна и дипломатска комуникација, или уопште култура писане речи. Пошто смо у настојању да реконструишемо рад канцеларије српских владара (што је такође једна „историјска“ тема!) упућени на моделе развијене у другим срединама средњовековне Европе, значајан путоказ смо добили у публикацијама које су производ упоредних истраживања, или бар упоредног представљања дипломатичке грађе. Као примере ћемо издвојити неколико таквих научних подухвата, док смо за методолошке проблеме са којима смо се срели при избору и начину обраде компаративног материјала оставили простор у следећем одељку.

Већ горе цитирани Клевицов рад о канцеларији представља пример плодноне упоредне анализе дипломатичких (али и вандипломатичких) извора потеклих са простора више земаља средњовековне Европе са циљем да се испитају развој службе за издавање владарских докумената и њене везе са дворском капелом.⁴⁸ Ипак, истраживања овог типа постала су систематска тек знатно после Другог светског рата, када су се стекли и услови да се она поставе на интернационалне основе. Тако је тема четвртог међународног

⁴⁷ Уп. Т. Sickel, *Acta* I–II; J. Ficker, *Beiträge zur Urkundenlehre* I–II, Innsbruck 1877–1878; исти, *Neue Beiträge zur Urkundenlehre*, *MIÖG* 1 (1880) 19–46; *MIÖG* 2 (1881) 177–222; *MIÖG* 6 (1885) 225–253.

⁴⁸ Н.-W. Klewitz, *Cancellaria*, пос. 55–79.

конгреса дипломатичара, одржаног у Будимпешти 1973, истовремено првог који је организовала новооснована *Commission internationale de diplomatique (CID)*, била посвећена почецима канцеларија средњовековних владара („*Les origines des chancelleries souveraines du moyen âge*”).⁴⁹ Компаративни приступ различитим темама из области дипломатике био је у европској науци нарочито актуелан крајем прошлог и почетком овог столећа, када је објављено неколико зборника радова са значајних интернационалних конференција: о практичном раду владарских канцеларија у позном XII и током XIII века; о краљевским повељама XIII и XIV века; о развоју државне управе на примеру канцеларија Француске и Енглеске; о типологији краљевских исправа до XIII века; о језику средњовековних докумената.⁵⁰ Поменуто публикације су биле веома драгоцене за наше истраживање. Систематски представљајући врло обиман и стога тешко прегледан материјал, и то у тематским блоковима релевантним управо за проучавање средњовековне канцеларије, омогућиле су нам да лакше сагледамо хоризонталну димензију феномена продукције владарских докумената у средњовековној Европи.

С друге стране, појединачне компаративне студије у европској дипломатици нису имале тако истакнуто место, барем судећи по објављеним радовима.

⁴⁹ Извештај са конгреса: J. Sebanek – S. Dusková, *IV. internationaler Kongress für Diplomatik in Budapest*, *Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. C, Series historica 21/22* (1974/75) 188–191. Зборник радова нажалост никада није публикован. Касније су објављени само реферати који се тичу Чешке и Шпаније: J. Sebanek, *Die Kanzlei der böhmischen Herrscher des Premyslidenzeitalters*, *Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. C, Series historica 23/24* (1976/77) 113–119; *Folia Budapestiana (Actes des travaux présentés par les membres espagnols de la C.I.D. au IVe congrès de la C.I.D. à Budapest en 1973)*, ed. A. C. López, Zaragoza 1983.

⁵⁰ *Praktische Arbeit in den Herrscherkanzleien im späteren 12. und im 13. Jahrhundert* (Wissenschaftliches Symposium auf Schloß Filseck bei Göppingen 1994), hgg. von W. Koch, *AfD* 41 (1995) 239–363; *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles (Actes du Colloque de CID)*, ed. J. Marques, Porto 1996; *Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais (Actes du colloque international de Montréal, 1995)*, ed. K. Fianu, DL. J. Guth, Louvain-la-Neuve 1997; *Typologie der Königsurkunden (CID Kolloquium in Olmütz 1992)*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998; *La langue des actes (Actes du XIe Congrès international de diplomatique, Troyes 2003)*, éd. O. Guyotjeannin, Paris 2004.

Колико смо упознати, пажња је углавном била усмерена на утицај папске канцеларије на повеље световних и духовних владара, или на поређење неких делова докумената различите провенијенције, на пример аренги.⁵¹ Ипак, овде треба истаћи изванредну и у методолошком погледу за нас веома корисну студију Петера Класена о прелазу из „доба аката“ позне антике у „доба повеља“ раног средњег века, коју је засновао на компаративном истраживању римских царских докумената и дипломатичке праксе владара германских држава насталих на територији Западног царства после Велике сеобе.⁵²

У нашој науци су се упоредна истраживања најчешће бавила утицајима суседних држава на обликовање докумената српских владара и рад њихових канцеларија. Компаративни преглед у односу на грађу насталу у политички од Србије одвојеним срединама као што су Дубровник или Босна доносе већ *Студије* Станоја Станојевића, иако је аутор настојао да читав материјал представи као у основи јединствен дипломатички корпус. Односом између српске и дубровачке, тј. српске и босанске канцеларијске праксе посредно или непосредно се бави низ радова, чије би навођење на овом месту заузело превише простора, али целовите студије о томе још нису написане. Када је реч о византијским утицајима, стање је нешто повољније. То се посебно односи на XIV век, у коме је одавно препознато постепено преузимање дипломатичких образаца царске канцеларије у српским документима, о чему најбољи приказ даје још увек стандардна уводна студија Александра Соловјева и Владимира Мошина уз њихово издање грчких повеља српских владара.⁵³ Међу бројним

⁵¹ Уп. између осталог: Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen. Studien zu ihrer formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert, hgg. von P. Herde und H. Jakobs, AfD Beiheft 7, Köln–Weimar–Wien 1999; M. Groten, *Die Arengen der Urkunden Kaiser Heinrichs IV. und König Philipps I. von Frankreich im Vergleich*, AfD 41 (1995) 49–72.

⁵² P. Classen, *Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum römisch-germanischen Kontinuitätsproblem*, AfD 1 (1955) 1–87 (I. Teil), AfD 2 (1956) 1–115 (II. Teil).

⁵³ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, I–CXXXII, пос. LXXXVIII–XCVIII. Треба додуше приметити да је подухват двојице руских историчара, који су после револуције у међуратном периоду уточиште нашли у Краљевини Југославији, убрзо био изложен оштрој критици због наводних суштинских недостатака методолошке природе: F.

радовима који се заснивају на компаративној анализи, за наше истраживање је посебно значајан чланак Франца Делгера посвећен проучавању канцеларије.⁵⁴

На крају овог одељка треба закључити да се студија у коју се упуштамо може ослонити на сразмерно богата искуства стране и домаће дипломатике када је реч о њеном тематском оквиру и циљу истраживања. С друге стране, посебан изазов представља методолошки приступ, с обзиром да се рад поставља на широке основе, како у погледу избора и обима изворне грађе, тако и у погледу хронолошког опсега у коме ће се одвијати упоредна анализа.

Методолошка питања

Упоредна анализа

Међу методолошким принципима на којима почива наше истраживање прво место заузима упоредна анализа. Овај принцип подразумева да се особености српске канцеларије испитују у односу на моделе европских канцеларија средњег века, релативно добро истражене и детаљно представљене у странијој литератури. Посматрање домаће грађе у европском контексту чини се оправданим из више разлога. О раду владарских канцеларија и састављању повеља на латинском Западу и у Византији у изворима има много више података него када се ради о Србији. Такво стање извора и дуга традиција њиховог систематског издавања и проучавања омогућили су прецизније одређење моделâ разумевања владарске канцеларије у теорији и пракси (*Verständnismodelle, explanatory models*) и развијену методологију истраживања. Иако се ти модели не могу једноставно и увек преликати у српску средину, они помажу да се домаћи материјал боље систематизује и

Dölger, *Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei? Methodisches zur Erforschung der griechischen Urkunden des Mittelalters*, AUF 15 (1938) 393–414.

⁵⁴ F. Dölger, *Herrscherkanzlei*, 83–103.

испита. При том се подразумева да се правно-политички и културни миље средњовековне Србије у општим цртама уклапа у оквире савремене хришћанске Европе. С обзиром на давно уочену чињеницу да се српски документи у одређеним периодима и околностима ослањају и на западне и на византијске узор, док их понекад и директно подражавају, истраживање посвећује пажњу и једној и другој документарној продукцији, а основни модели од којих полази јесу франачка и немачка царско-краљевска канцеларија у раном и развијеном средњем веку и византијска царска канцеларија развијеног и позног средњег века.

Поставља се, међутим, питање у којој мери је могуће упоређивати појаве чији је друштвени контекст од једне до друге политичке и културне заједнице понекад веома различит. Иако *tertium comparationis* између документарне продукције Франачке/Немачке и Византије с једне и Србије с друге стране не треба теоријски посебно образлагати – то је, наиме, сама дипломатичка грађа –, јасно је и да се ради о срединама чије унутрашње структуре друштвено-политичког и економског живота нису развијене у једнакој мери. Поготову што сложеност ових структура својствену кључним политичким субјектима средњовековне Европе Србија делимично достиже тек у XIV столећу, о чему сведочи и у односу на њих готово занемарљив обим сачуване документарне грађе пре тог времена.⁵⁵ Али још је Фихтенау бранио право дипломатичара да пореди материјал просторно и временски удаљен, уколико се тим поступком

⁵⁵ На пример, МГН издање повеља раних каролиншких владара (Пипин Млађи, Карломан, Карло Велики) садржи 316 дипломатичких јединица, што је само нешто мање од укупног броја владарских докумената читавог српског средњег века које смо идентификовали за потребе овог истраживања (325, в. преглед у III поглављу): *Die Urkunden der Karolinger, Band I: Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen*, hgg. von E. Mühlbacher, Hannover 1906 (база података која садржи допуне према резултатима каснијих истраживања, завршена 2008. у оквиру пројекта „Ergänzungen zu den MGH Diplomata“: www.mgh.de/datenbanken/diplomata-ergaenzungen/diplomata-karolinorum-i). Уп. и огледну расправу о „односу снага“ између Византије и Србије средином XIV века: С. Ћирковић, *Србија уочи царства*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 3–13 (пос. 4–8).

може доћи до нових сазнања.⁵⁶ Методолошки се пак овај проблем може решити уз помоћ концепта „функционалних еквивалената“, развијеног у друштвеној теорији после Другог светског рата.⁵⁷ Без обзира на време и околности у којима делују, канцеларије западноевропских и византијских монарха јесу функционално аналогне канцеларији српских средњовековних владара. Аналогија се огледа у производњи пре свега правних инструмената, који, за разлику од времена антике и раног новог доба, не делују у оквиру постојеће и непрекидно послујуће администрације, већ су важећи по себи као трајна гаранција индивидуалног и колективног права.

Управо ова карактеристика докумената које издају носиоци централне државне управе у новије време је препозната као једно од основних обележја европског средњег века: као „доба повеља“ он је омеђен „добом аката“ позне антике и раног новог века.⁵⁸ Исправе римских царева (пре свих рескрипти) и локалних намесника имале су улогу да покрену рад администрације, генеришући низ аката о којима се стара управни апарат, а не прималац. Стога је сачуван само мали број ових докумената у изворном облику, иако их је свакако било на хиљаде. С друге стране, повеље средњовековних владара добијају нову функцију, јер поседују извршно дејство саме по себи, те их следствено томе трајно чува дестинатар у јединственој форми – оригиналу.⁵⁹ Та форма у односу на римску царску исправу сада добија и неке нове елементе, који јасно сведоче о промењеној улози повеље. Реч је пре свега о

⁵⁶ Н. Fichtenau, *Monarchische Propaganda in Urkunden*, Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze II: Urkundenforschung, Stuttgart 1977, 21.

⁵⁷ О „функционализму“ и „функционалним еквивалентима“ у историјској науци и теорији друштва Р. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, 34–35, 109–114.

⁵⁸ Уп. Т. Kölzer, *Kulturbruch oder Kulturkontinuität? Europa zwischen Antike und Mittelalter – Die Pirenne-These nach 60 Jahren*, Das Mittelmeer. Die Wiege des europäischen Kultur, hgg. von K. Rosen, Bonn 1998, 208–227.

⁵⁹ P. Classen, *Kaiserreskript I*, 14, 32–35.

короборацији, као најави овере која обезбеђује трајно важење документа, и о краљевом потпису, који значи да је сам ауктор гарант постојаности права.⁶⁰

Истраживања меровиншких повеља, која су пратила пројекат поновне едиције ових докумената у оквиру MGH, показују да је у Франачкој „доба повеља“ започело у другој половини VI века – али тада само на простору северно од Лоаре.⁶¹ На том подручју су, наиме, у периоду после 561. пропали последњи остаци римских провинцијских управних структура, док су у јужној Галији оне опстајале све до времена каролиншког преузимања власти. Тиме се објашњава чињеница да су оригиналне повеље меровиншких краљева сачуване само за дестинатаре на северу.⁶² С друге стране, на франачким територијама источно од Рајне једва да је икада била активна римска локална управа, тако да традиција писаног регулисања правних односа није ни постојала. Тек је Бонифацијева мисија, коју је пратило оснивање епископија и манастира (Фулда, Лорш), створила предуслове за бележење правног саобраћаја и то у виду повеља.⁶³

Пример Галије и територија источно од Рајне у доба Меровингâ показује да се појава коју пратимо мора диференцирано посматрати у различитим историјским просторима.⁶⁴ У случају Византије упадљива је чињеница да су оригинали царских повеља пре средине XI века сачувани само у ретким фрагментима, а у континуитету тек од XIII столећа.⁶⁵ Да ли то значи да се о

⁶⁰ *Die Urkunden der Merowinger I*, nach Vorarbeiten von C. Brühl hgg. von T. Kölzer, Hannover 2001, XXIII.

⁶¹ В. претходну напомену. Стара едиција, у међувремену оцењена као неуспешна: *Diplomata regum Francorum e stirpe Merovingica*, *Diplomatum Imperii I*, ed. K. A. F. Pertz, Hannover 1872.

⁶² *MGH Merowinger I*, XIII–XIV.

⁶³ T. Kölzer, *Einführung*, Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde, Konstanzer Arbeitskreis. Vorträge und Forschungen 70 (2009) 10–11. Најстарија позната аутентична повеља за неког дестинатара источно од Рајне потиче из 760 (Пипин Млађи за манастир Фулду: *MGH Karolinger I*, 18–19, D Pippin 13).

⁶⁴ Појаве које обележавају почетак европског средњег века у ширем контексту приказује С. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford 2005.

⁶⁵ *OHBS*, 129 (A. E. Müller); уп. F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre I*, 25. и „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA V*, 926–928. Из времена до 1025. није сачувана ниједна оригинална царска повеља. Од укупно 630 идентификованих дипломатичких

„добу повеља“ у Источном царству не може говорити пре развијеног или чак позног средњег века? Ако и овде очуваност грађе прихвати као меродаван критеријум, може се сматрати да је непрекинуто трајање правних и административних традиција од позне антике значајно успорило процес преображаја природе и функције владарског документа, који је у другим деловима Европе већ одавно био завршен. Овакав развој везан за дипломатичку праксу уклапа се и у опште закључке о „касној феудализацији“ Византије, узрокованој континуитетом снажне централне власти, стабилног пореског система и градских облика привреде.⁶⁶

Као што је већ поменуто, прве познате аутентичне повеље српских владара потичу с краја XII века. Ретки су примери документарне писмености из веома дугог претходног раздобља, почев од трајног насељавања Срба на Балкану током VII столећа. Реч је о неколико посредних сведочанстава о писаној комуникацији са византијским властима, чије су врховништво признавали локални српски династи, а у коју би требало да су спадали пре свега клетвени и мировни уговори.⁶⁷ Ако изузмемо тзв. локрумске фалсификате, настале у XIII-XIV веку без ослоња на евентуалне аутентичне предлошке, постоји податак о само једној повељи издатој пре времена Стефана Немање. То би била даровница Бодина, сина дукљанског краља Михаила, манастиру Св. Ђорђа Горга код Скопља, уколико се може прихватити тумачење да је он „Петар цар“ поменут у списку претходних дародаваца који налазимо у знатно

јединица те епохе мањи број чине преписи, док су велика већина *deperdita*: F. Dölger – A. E. Müller, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I/2: Regesten von 867–1025*, München – Berlin 2003 (прерађено и значајно допуњено издање Делгерове публикације из 1924, која је обухватила царске документе издате између 565. и 1025. године). Тако се и за сада најбоља студија о структури и пракси царске канцеларије односи само на време од XIII до XV века: N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 167–195.

⁶⁶ Уп. М. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 2019, 355.

⁶⁷ С. Станојевић, *Студије XVIII („Канцеларије“)*, 43–45; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 73–82.

касним повељама бугарског цара Константина Тиха и српског краља Милутина истом дестинатару (бр. 44 у нашем прегледу).⁶⁸

Одсуство сачуване дипломатичке грађе, као и спорадична, посредна и делом непоуздана сведочанства о документарном саобраћају пре краја XII столећа упућују на закључак да тек тада започиње „доба повеља“ у Србији средњег века. При томе се са великом сигурношћу може тврдити да претходно раздобље карактеришу прилике које се пре могу упоредити са онима у Франачкој источно од Рајне до VIII века, него са раносредњовековном Галијом или другим областима југоисточне Европе, непосредно укљученим у византијски управни систем. Већ је досељење Срба на Балкан било само једна од епизоде у дугом процесу растакања античких традиција у раду државне администрације праћене редовном писаном комуникацијом.⁶⁹ То значи да су предуслови за стварање управних структура у немањихкој држави у настајању били ближи западним моделима раног средњег века, према којима се уосталом формирала и идеологија српских владара почев од Стефана Немање.⁷⁰

Описане околности, чини нам се, представљају још једну потврду оправданости хронолошки асиметричног упоредног приступа нашој теми. Документарна продукција у средњовековној Србији почела је да се развија у условима сличним онима који су знатно раније владали у деловима Франачке и затим у прелазним политичким облицима из којих је настала средњовековна немачка држава. Стога би требало да за проучавање владарске канцеларије као носиоца те продукције одговарајући компаративни модел буду њени изразито дијахрони функционални еквиваленти у Франачкој и Немачкој раног и развијеног средњег века. С друге стране, у нашем случају синхрони византијски модел канцеларије може бити узет у обзир тек од

⁶⁸ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 76–77.

⁶⁹ Уп. исто, 67–68.

⁷⁰ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 60–61.

времена када је његов производ по својој природи и функцији једнак повећама западноевропских и самих српских владара. Као што смо напред истакли, динамика његовог развоја није довољно позната пре XIII века, од када и располажемо значајнијим обимом одговарајуће упоредне грађе.

Српска специјална дипломатика; индуктивна анализа

Говорећи о дипломатици као „индуктивној науци“, Фихтенау полази од Мабијонових начела и истиче разлику између његовог и Папенбруковог дедуктивног приступа.⁷¹ Не улазећи у околности везане за *bella diplomatica*, овде можемо са преставником бечке школе да констатујемо како је управо Мабијонов начин рада поставио предуслове за развитак дипломатичке методе двојице класика друге половине XIX и почетка XX века: Сикела и Фикера. Колико год се међусобно разликовали по начину и резултатима рада, двојица истакнутих научника сматрају се готово подједнако заслужнима за утемељење *специјалне дипломатике* немачких краљева и царева раног и развијеног средњег века, при чему су се њихова истраживања и закључци кретали од појединачног ка општем.⁷² Природно би било да се, пре упуштања у упоредну анализу, у одговарајућем поглављу овог рада посветимо питањима која би спадала у специјалну дипломатику средњовековне Србије.

Да ли се методи специјалне дипломатике уопште могу применити на српски пример? Ако се од фонда сачуваних и истраживачки употребљивих дипломатичких јединица може формирати један дефинисани корпус са препознатљивим карактеристикама, одговор је потврдан. У односу на основне компаративне моделе, српски фонд је додуше сразмерно скроман. Са идентификованих 325 јединица чак знатно заостаје за корпусима источнофраначких/немачких и византијских владара у одговарајућим периодима. Тако га на пример отприлике двоструко премашује укупан број

⁷¹ H. Fichtenau, *Diplomatiker*, 11.

⁷² H. Quirin, *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*, Stuttgart 1991, 141–143.

докумената источних Каролинга друге половине IX века, али и царева у Константинопољу током читаве византијске епохе; већ у XI столећу је из дипломатичке продукције сваког немачког владара понаособ (осим Конрада II) познато преко 400 повеља.⁷³ Ипак, континуирано издавање исправа, чија се динамика може добро пратити нарочито од последњих деценија XIII века, представља бар основни предуслов за препознавање поступака који чине условно речено канцеларијску праксу српских средњовековних владара. Посматрано у контексту историјских прилика у југоисточној Европи, једно такво истраживање се чини нарочито оправданим и остварљивим када се узме у обзир да се сродан „национални“ корпус суседне Бугарске састоји од само 30 сачуваних јединица!⁷⁴ С обзиром на обим и карактер сачуване грађе препознате као релевантне за наше истраживање, оно у методолошком погледу свакако може следити принципе специјалне дипломатике, примењене на српски пример.

Знатно већу тешкоћу представљају неповољне околности везане за доступност грађе и чињеницу да она до сада није фундаментално обрађена на задовољавајући начин. Истраживачко начело аутопсије за дипломатичара из Србије представља готово немогући изазов. У својој земљи он би могао да има непосредан увид у мање од 20 исправа, док се огромна већина докумената

⁷³ В. прегледе одговарајућих издања на веб-страници www.dmgh.de. Уп. и нап. 55 горе за ране Каролинге. При томе треба нагласити да MGH издања не садрже писма, која иначе чине око 30% српског корпуса обухваћеног нашим истраживањем. Ако рачунамо само повеље (227, према прегледу у III поглављу), укупан српски фонд по броју не достиже продукцију Фридриха II у току само шест година његове владавине између 1212. и 1217 (*Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band XIV/2: Die Urkunden Friedrichs II 1212–1217*, hgg. von W. Koch u.a, Hannover 2007)! За обим византијског фонда в. *OHBS*, 129 (E. A. Müller) и детаљно (укључујући *deperdita*) F. Dölger (– P. Wirth), *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453 I–V*, München – Berlin 1924–1965 (ново, допуњено издање I тома: F. Dölger – A. E. Müller, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I/1–2: Regesten von 565–867, Regesten von 867–1025*, München – Berlin 2003–2009).

⁷⁴ И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II (Книжовни и исторически паметници отъ Второто българско царство)*, София 1944. В. и збирку *Bulgarian Medieval Documents: The Second Bulgarian Empire* на веб-порталу Monasterium (<http://monasterium.net/mom/MedDocBulgEmp/collection> – прир. Д. М. Живојиновић 2014 године као сарадник Балканолошког института САНУ на међународном пројекту ENArC; последњи увид: септембар 2015).

данас налази у иностранству: око 65% у Дубровнику и манастирима Атоса, а остатак на преко 20 места широм Европе.⁷⁵ Због тога смо се у нашем раду морали ослонити готово искључиво на снимке доступне у три установе у Београду, на веб-порталу Monasterium, као и на појединачне фотографије објављене у различитим публикацијама.⁷⁶ Захваљујући сарадњи са партнерима на међународном пројекту поменутом у претходној напомени били смо у прилици да прегледамо свега неколико примерака који се чувају у Бечу, Будимпешти, Братислави, Загребу и Букурешту.

Недостатак целовите збирке критичких издања, па чак и једног потпуног пописа српских средњовековних докумената, ставља наше истраживање пред посебно тешке изазове. То се односи на проблем броја и посебно дипломатичког статуса релевантних докумената. Пошто је отежан преглед целине фонда, наука дао сада није ни била у прилици да дефинише и развије критеријуме за спровођење *discrimen veri ac falsi* у српској дипломатици, или бар у деловима њене заоставштине. У припреми нашег истраживања морали смо да се позабавимо и овим питањима, али разуме се да би анализа и утврђивање статуса сваке исправе понаособ превазишло задате оквире наше теме. Због тога смо се по правилу ослањали на резултате саопштене у досадашњим радовима посвећеним појединим документима или комплексима. У неретким случајевима мишљења истраживача се међусобно разликују, док су питања оригиналности и степена аутентичности за већи број

⁷⁵ Ž. Vujošević – N. Porčić – D. M. Živojinović, *Kanzleiwesen*, 134–136. уз две приложене карте.

⁷⁶ Архив САНУ поседује црно-беле снимке дубровачких (Стара збирка 443) и светогорских докумената (Историјска збирка 1400, 7903 и 8876). Непотпуне збирке фотографија хиландарских повеља могу се наћи у Народној библиотеци Србије (црно-бело) и у Архиву Србије (микрофилмови у боји). Портал Monasterium садржи квалитетне снимке у боји српских повеља и писама из архива у Дубровнику, Венецији и Мађарској (збирке *Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik, 1186–1479* – <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection>; *Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice* – у изради; *Serbian Charters in Archives of Hungary, 1411–1481* – <http://monasterium.net/mom/RSCartersHun/collection>, приредили су између 2012. и 2015. Н. Порчић и Ж. Вујошевић као сарадници Балканолошког института САНУ на међународном пројекту European Network on Archival Cooperation; последњи увид: септембар 2015). Према броју публикованих, углавном квалитетних фотографија у боји, предњачи часопис Стари српски архив (Београд, од 2002).

исправа још увек отворена. Такви примери подстицали су нас да понекад изнесемо и сопствено мишљење о традицији или времену настанка неког документа, уз одговарајућа објашњења.

Индуктивној анализи подвргнути су дакле сви документи који се могу препознати као производи владарске административне праксе у средњовековној Србији. Пошто су утврђени њихов број, типолошке карактеристике и статус, даје им се реч као сведоцима сопственог настанка без премисе о постојању одређене установе или система у чијим се оквирима стварају. Тако се непосредни налази у самој грађи покушавају уклопити у моделе развијене у иностраној науци са циљем да се знања о српској дипломатичкој продукцији систематизују и тако допринесу појашњењу представе о раду владарске канцеларије.

Међутим, колико опасно може бити упуштање у овакву врсту синтезе без поменутог важног предуслова – постојања целовите и поуздане збирке критичких издања –, показује рецимо неуспели покушај Ота Дикауа да прикаже рад канцеларије цара Лудвига Побожног.⁷⁷ Ауторови закључци су у многим случајевима почивали на погрешним или недовољно утемељеним ставовима о традицији исправа, како њега самог тако и претходних истраживача. Испоставило се тако да су одређене анализе палеографских особености или средстава овере водиле на погрешан пут. Поука гласи да је у овој фази истраживања препоручљиво посветити пажњу пре свега садржају докумената и објективним околностима њиховог настанка, док анализи

⁷⁷ O. Dickau, *Studien zur Kanzlei und zum Urkundenwesen Kaiser Ludwigs des Frommen. Ein Beitrag zur Geschichte der karolingischen Königsurkunde im 9. Jahrhundert*, AfD 34 (1988) 3–156; AfD 35 (1989) 1–170. Оштра критика P. Depreux, *Die Kanzlei und das Urkundenwesen Kaiser Ludwigs des Frommen – nach wie vor ein Desiderat der Forschung*, Francia 20/1 (1993) 147–162. показала се оправданом у току рада на издању повеља овог владара у оквиру серије MGH (у штампи).

формалних обележја и оцени њихове изворне вредности треба приступити са дозом опреза.⁷⁸

Овде долазимо до тачке на којој истраживање у оквирима специјалне дипломатике може да се развије у два правца, онако како то показују радови двојице поменутих класика. Сикел примењује формалистички приступ, посматрајући сам(о) производ (повељу) и његову структуру. Поређењем писма и диктата настоји да утврди круг писара који делују у једној „канцеларији“. С друге стране, Фикера занима процес настанка документа, чији елементи по његовом уверењу утичу и на форму у којој је састављен. Због тога он на основу садржаја аката, али и секундарних извора, покушава да утврди околности под којима је одређени документ прошао пут од наредбе за издавање, преко записивања, овере и уручења, све до (могућег) јавног читања.⁷⁹

Иако два истраживачка приступа нипошто не искључују један другог, већ се у идеалним условима међусобно изванредно допуњују, описане објективне околности нас упућују да се у основи определимо за Фикеров правац. Због тога смо у истраживачком делу рада излагање поделили у тематске блокове, дајући предност систематском у односу на хронолошки приступ. Пажња је најпре усмерена на опште карактеристике дипломатичке грађе, затим на формална обележја канцеларије, и коначно на садржај самих докумената. У првом од ових тематских блокова испитују се типови владарских исправа, њихов дипломатички статус и очуваност фонда. Да би се сагледали услови и објективне околности у којима се развија дипломатичка пракса, у другом блоку су размотрени феномени путујућег владара, двора и државног сабора, а затим се прелази на истраживање канцеларијског персонала са циљем да се дефинише круг људи, као појединаца и друштвене групе, задужених за исписивање и украшавање докумената, одређивање њиховог садржаја и

⁷⁸ У очекивању поуздане едиције повеља Лудвига Побожног, Робер-Анри Ботје је у својој синтези о дипломатици Каролингâ његовој канцеларији посветио сасвим мало пажње: R.-H. Bautier, *La chancellerie et les actes royaux dans les royaumes carolingiens*, ВЕС 142 (1984) 5–80.

⁷⁹ О истраживачком поступку двојице научника в. литературу у нап. 72 горе.

снабдевање средствима овере. Други тематски блок представља покушај да се на основу садржаја докумената препознају модели њиховог састављања и с тим у вези одређене правилности у дипломатичкој пракси. При овој анализи пажња се усмерава на делове формулара, уз настојање да се открије да ли и у којој мери се одређене форме понављају. Управо би тај степен репетитивности дипломатичких форми требало да буде израван показатељ нивоа административне „бирокупатизованости“ канцеларије српских владара у средњем веку. Коначно, о канцеларијској организацији требало би да сведочи и специфична полиглосија српске дипломатичке заоставштине, сачуване осим на домаћем, у сразмерно значајном броју и на два главна књижевна и дипломатичка језика средњовековне Европе: латинском и грчком.

II

ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ: ФЕНОМЕН ВЛАДАРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ НА ЗАПАДУ И У ВИЗАНТИЈИ

Владарска канцеларија у Франачкој и Немачкој у раном и развијеном средњем веку: три модела

У делу претходног поглавља укратко смо представили динамику односа западне и домаће дипломатике према феномену средњовековне канцеларије. Тај однос је пре свега зависио од општих представа о генези владарских докумената. Ове се, опет, заснивају на резултатима истакнутих истраживача који су своје радове посветили већим дипломатичким комплексима и/или ширим темама из области средњовековне документарне комуникације и владарске праксе. Према страног литератури, назваћемо их моделима разумевања канцеларије (*Verständnismodelle, explanatory models*).

Приказ кључних модела на почетку овог поглавља заправо представља синтезу историје истраживања наше теме у западноевропској дипломатици. Чини нам се да му је овде право место, пре свега због чињенице да су модели о којима ће бити речи развијени на основу дипломатичке продукције владара Франачке и Немачке између VIII и XI века, која као упоредни материјал завређује нашу посебну пажњу. Модел Теодора фон Сикела (1826–1908), упркос раним и добро аргументованим критикама (Фикер, Клевиц), остао је доминантан у европској дипломатици све до нашег времена. У последњој деценији из основе је уздрман и систематски ревидиран резултатима Волфганга Хушнера. У западној науци такође је запажен, али не и шире прихваћен, алтернативни модел који је развила Розамонд МекКитерик.

Сикел: институционализована хијерархијска структура

Пошто је своје прво капитално дело посветио дипломатици каролиншке епохе, Сикел се одлучио да издавачки подухват у оквиру MGH серије *Diplomata* ипак започне едицијом повеља немачких владара X века, од Конрада I (911–18) до Отона III (983–1002).⁸⁰ Није се посебно бавио садржајем и историјским контекстом исправа, већ је пажњу посветио готово искључиво њиховим формалним одликама, спољашњим и унутрашњим.⁸¹ Радећи на едицији повеља, користио је у историјској науци већ етаблиран метод класичног филолога Карла Лахмана (1793–1851), издавача бројних старих текстова, између осталог и Светог писма (Новог завета).⁸² У на тај начин формираном корпусу релевантних предложака сачуваних примерака повеља, дакле претпостављених оригинала и поузданих преписа, Сикел је примењивао дипломатички метод који је сам установио: поређење рукописа и диктата (*Schrift- und Diktatvergleich*). Тако је настојао да утврди ко и по каквим правилима саставља и записује владарске повеље. Махом по имену забележене рекогносценте исправа из X века сматрао је високим дворским (заправо „канцеларијским“) службеницима којима су подложни анонимни нотари.⁸³ У идентификацији ових других примењивао је комбиновани систем ознака у следећој форми: име/сигла за рекогносцента + сигла абecedним редом за непознатог писара према хронологији његове појаве у дипломатичкој грађи. Тако би на пример Liudolf A или LA био први од бројних нотара на двору Отона I између 953. и 968, у време канцелара Лиудолфа.⁸⁴

⁸⁰ T. Sickel, *Acta I–II*, Wien 1867; *MGH Könige und Kaiser I–II*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1879–1893 (в. и нап. 6 горе).

⁸¹ Приказ и оцена Сикеловог рада између осталог у „Sickel, Theodor Ritter von“, *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL) X* (1995) 13–16 (I. Hlavacek) и H. Fichtenau, *Diplomatiker*, 15–30. В. и нап. 72 горе.

⁸² „Lachmann, Karl (Carl) Konrad Friedrich Wilhelm“, *BBKL IV* (1992) 935–941 (K.-G. Wesseling).

⁸³ За рекогницију и рекогносценте в. објашњење у *VID*, 67 (256. Recognition de chancellerie).

⁸⁴ *MGH Könige und Kaiser I*, 84. У овом раздобљу Сикел препознаје 10 „Лиудолфових нотара“ којима даје ознаке од LA до LK.

Овакав поступак водио је Сикела ка детаљној реконструкцији персоналне структуре владарске канцеларије, коју је сматрао институционализованом службом на двору. У њој је по Сикеловом мишљењу стално деловао већи број особа са јасно подељеним надлежностима и у строгом хијерархијском односу.⁸⁵ На челу канцеларије налазио се archicapellanus/archinotarius (назив из повеља; Сикел: „архиканцелар“), који је био задужен за рекогносцирање докумената. Од средине X столећа у есхатоколу повеља се уз њега најчешће по имену наводи заступник, заменик или „опуномоћеник“ са истим задужењем и звањем које гласи cancellarius/protonotarius. На примеру привилегије Отона I за манастир Вајсенбург у Елзасу из 965, коју је по Сикеловом закључку саставио, „а вероватно и записао“ анонимни нотар LH, одговарајућа белешка се јавља најчешће у следећој форми: *Liudolfus cancellarius advicem Willhelmi archicapellani notavit*.⁸⁶ Архиканцелар никад не учествује у писању и украшавању повеља, док се канцелар тим пословима бави само у изузетним случајевима. То би били чланови истакнутих племићких породица, који на двору врше најзначајније политичке и репрезентативне функције. По истеку дворске службе, бивају по правилу постављени за епископе и опате.⁸⁷ На дну хијерархијске лествице су можда диктатори и свакако (бројни) писари, који пак понекад и сами одређују садржај докумената, али њихов идентитет по правилу остаје непознат.

Даље, својом дипломатичком методом Сикел покушава да препозна и дефинише особености одређене канцеларије, другим речима да анализом спољашњих и унутрашњих елемената повеља из једног периода утврди

⁸⁵ С обзиром на претпостављени број писара, то би била права бирократска установа, особена државама модерног доба, при чему је Сикел, чини се, пред очима имао структуру јавних институција XIX века (W. Huschner, *Die ottonische Kanzlei in neuem Licht*, AfD 52, 2006, 354). По њему, у Отоновој канцеларији су у доба Лиудолфа у служби остала и петорица нотара његовог претходника Бруна, а од 962. до 964. придружује им се 7 Италијана – шест писара и један рекогносцент (*MGH Könige und Kaiser I*, 84). Уз десеторицу нових и самог Лиудолфа, то би требало да буде укупно 23 службеника!

⁸⁶ *MGH Könige und Kaiser I*, 401–402 (D O I 287).

⁸⁷ T. Sickel, *Beiträge zur Diplomatie VII*, Wien 1879 (Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse 93) 659–661, 721–722.

истоветне форме које се понављају. Скуп ових форми, пре свега везаних за стил, језик и дипломатичке формуле, чини „канцеларијски обичај“ (Kanzleibrauch) и представља један од најважнијих критеријума за разликовање аутентичних од интерполираних или лажних докумената.⁸⁸ У том духу настаје и термин „канцеларичност“ (Kanzleimäßigkeit), који треба да буде главна карактеристика оригиналних и потпуно веродостојних исправа.

И док су Сикелове методе у реконструкцији канцеларијског персонала до најновијег времена углавном прихватане и примењиване у дипломатичким истраживањима, његови критеријуми за утврђивање степена „канцеларичности“ и самим тим аутентичности докумената рано су довођени у питање. Већ пре појаве првог тома велике едиције (Конрад I, Хајнрих I, Отон I), Сикелов савременик Фикер је указивао да моделе већ познате под називима Kanzleibrauch и Kanzleimäßigkeit треба узети са резервом. Истражујући повеље у ширем временском распону него што је то чинио Сикел, увидео је да околности настанка докумената од случаја до случаја могу бити веома различите, што се одражава и на њихов садржај. На дан којим је повеља датована владар није увек био на наведеном месту; *actum* и *datum* не падају обавезно у исти дан, већ временски и просторно могу бити међусобно веома удаљени; навођење покојника међу сведоцима није само по себи доказ да је исправа фалсификована. На основу оваквих и сличних примера Фикер је доказивао да противречности и нелогичности у садржају докумената нису у свим случајевима повод за неповерење, већ напротив могу да значе потврду аутентичности.⁸⁹

⁸⁸ T. Sickel, *Acta I*, 371 (четири основна обележја оригиналности повеља: рекогниција, печат, писмо, Kanzleibrauch).

⁸⁹ J. Ficker, *Ausgewählte Abhandlungen zur Geschichte und Rechtsgeschichte des Mittelalters II*, hgg. von C. Brühl, Aalen 1981, 159, 175–176, 178 (чланци први пут објављени у *MIÖG* између 1880. и 1885; в. нап. 47 горе). Свом ученику Милбахеру Фикер је писао да се од његових закључака колегама „дуже коса на глави“. Међу таквима изгледа није био Сикел, који се чак начелно сложио са Фикеровим тезама. У свом раду се међутим на њих није много обазирао, једноставно оценивши да нису применљиве на околности из времена Каролина и Отонâ. О томе H. Fichtenau, *Diplomatiker*, 16.

Друга слабост Сикеловог метода као последица „централистичког“ приступа је готово потпуно занемаривање улоге дестинатара у састављању докумената. За могућност да је повеља настала изван канцеларије (*kanzleifremde/ Empfängerarausfertigung*) опредељивао се само у сасвим очигледним случајевима, не напуштајући своје основне принципе.⁹⁰ Овакво схватање је у европској дипломатици остало доминантно све до друге половине XX столећа. Иако се претежно бавио практичним радом, тј. издавањем и „микроскопским“ проучавањем формалних одлика корпусâ докумената једне епохе, Сикел је својим резултатима поставио теоријске темеље класичне дипломатике, самим тим и до нашег времена преовлађујућих представа о феномену владарске канцеларије.⁹¹ Његов модел, настао на проучавању дипломатичке грађе Франачке и Немачке VIII до X века, може се представити у следећим основним цртама: 1) канцеларија је посебна установа на владарском двору; 2) њу чине стални службеници са јасном поделом надлежности у тростепеној или чак четворостепеној хијерархији: старешина, његов заступник, можда диктатор(и) и бројни писари; 3) случајеви настанка повеља изван канцеларије су ретки изузеци, а улога дестинатара у њиховом записивању је занемарљива; 4) пракса састављања и издавања докумената је утврђена прописима и обичајима, који се могу препознати у садржају самих исправа; одступања по правилу представљају доказ неаутентичности.

Хушнер: дворска елита и дестинатари

Волфганг Хушнер, од 2004. професор историје средњег века на Универзитету у Лајпцигу, у својим радовима систематски и аргументовано оповргава Сикелове тезе о структури и деловању канцеларије и формулише нови модел

⁹⁰ Н. Fichtenau, *Diplomatiker*, 29.

⁹¹ Обимну теоријску синтезу, засновану углавном на Сикеловим истраживачким принципима, објавио је његов млађи савременик Хајнрих-Хари Бреслау. То је и данас један од стандардних приручника европске дипломатике: Н. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I-II*, Leipzig ²1912–1931.

разумевања овог феномена. Хушнерови резултати, који се односе пре свега на политичке и културне везе између делова Царства северно и јужно од Алпа у X и XI веку, заснивају се на дугогодишњим истраживањима у италијанским архивима. Осим у обимној студији о поменутој теми, најважније закључке о канцеларији изнео је између осталог у чланцима посвећеним италијанским канцеларима немачких владара и дипломатичкој продукцији у време саксонске династије.⁹²

Први од елемената класичне представе о канцеларији који је Хушнер проблематизовао односи се на персонал, његову бројност и хијерархијско устројство. Примењујући опробан и општеприхваћен метод *Schrift- und Diktatvergleich*, али у одговарајућем друштвено-историјском контексту, закључио је да су Сикелови „анонимни нотари“ заправо најистакнутији представници дворске елите, махом клирици из круга дворске капеле, епископи и опати. Тако је на пример показао да нотар LH, поменут на нашој стр. 36 горе, није нико други до Адалберт, опат манастира Вајсенбург и затим архиепископ Магдебурга (968–81), близак сарадник и пратилац Отона I и Отона II.⁹³ Овај високи прелат је између 961. и 971. саставио и сам записао низ повеља везаних за поседе и привилегије манастира и епископије којима је управљао. Међу бројним сличним случајевима у Немачкој овде ћемо још истаћи идентификацију нотара WB (*Willigis B*) са архиепископом Мајнца Вилигисом (975–1011), који је био канцелар за северни део Царства у време Отона II, али је и касније састављао повеље као главни писар на путујућем двору.⁹⁴ За документарни саобраћај јужно од Алпа претежно су били задужени истакнути клирици италијанске провенијенције, тако да се не може говорити

⁹² W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)* I–II, MGH *Schriften* 52, Hannover 2003; исти, *Über die politische Bedeutung der Kanzler für Italien in spätottonisch-frühsalischer Zeit (1009–1057)*, *AfD* 41 (1995) 31–47; исти, *Ottonische Kanzlei*, 353–370.

⁹³ W. Huschner, *Kommunikation II*, 662–666.

⁹⁴ W. Huschner, *Kommunikation I*, 161–168; уп. исти, *Ottonische Kanzlei*, 365.

о посебној установи у владаревој служби, традиционално називаној „италијанска канцеларија“. Као особе које састављају, пишу и украшавају повеље у име римско-немачког цара Хушнер препознаје између осталих епископе Хумберта од Парме, Петра од Павије, па и самог Лиутпранда Кремонског (Сикелов нотар Liudolf F), најзначајнијег дипломату и историографа друге половине X столећа.⁹⁵

У вези са овим налазима Хушнер се ослонио на резултате дипломатичара који су у последњим деценијама изнели готово револуционарна схватања о садржају (Фихтенау) и форми (Петер Рик) средњовековних повеља.⁹⁶ Као медији највишег ранга у служби владарске презентације и идеологије, оне нису настајале у кругу „нижег персонала“ или „безимених“ писара потчињених канцеларијским старешинама, већ су њихови творци могли бити само представници интелектуалне елите. У време када је култура писмености била ограничена на свештенство, подразумева се да је техникама за овакав начин представљања монарха владао само узан круг људи – то су по правилу били припадници горњег слоја духовног staleжа.⁹⁷ Закључак би био да дворску канцеларију не чини бројни и хијерархијски устројени персонал, већ читав посао везан за израду одређене повеље обавља најчешће једна особа и то из редова високог клира.

Тако су Хушнерова истраживања поткрепила одавно уочену везу између канцеларије и дворске капеле. Још је Клевиц аргументовано устврдио да најраније до друге половине XII века документарна продукција заправо спада

⁹⁵ Лиутпранду и његовој свестраној улози на двору Хушнер посвећује опширан одељак у *Kommunikation I*, 510–623.

⁹⁶ Између осталог: Н. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, *MIÖG Ergänzungsband 18*, Graz-Köln 1957; исти, *Propaganda*, 18–36; исти, *Forschungen über Urkundenformeln*, *MIÖG 94* (1986) 285–339; P. Rück, *Urkunden als Plakate des Mittelalters. Medien der Herrschaftspräsentation*, *Mitteilungen der DFG 4* (1990) 26–27; исти, *Die Urkunde als Kunstwerk*, Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin, Bd. 2, Köln 1991, 311–333; *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hgg. von P. Rück, Sigmaringen 1996.

⁹⁷ W. Huschner, *Ottonische Kanzlei*, 361–363, 366.

у надлежност припадника овог свештеничког колегијума, чији старешина, дакле капелан, по прилици носи и титулу cancellarius. Тако би у Немачкој развијеног средњег века канцеларију заправо чинила заједница клирика из круга дворске капеле, који поред других задужења имају задатак и да састављају владарске повеље.⁹⁸ Докази које је изнео Хушнер само су кориговали представу о конкретним корацима у документарној продукцији, јер су показали да претпостављени „тимски рад“ чини пре изузетак него правило.

Други значајан Хушнеров закључак односи се на улогу дестинатарâ. Истражујући најпре повеље римско-немачких царева X и XI века за италијанске примаоце, доказао је да је већина настала управо из пера представникâ дарованих епископија и манастира, о чему између осталог сведочи прилично шаренило дипломатичких форми у расположивој грађи.⁹⁹ Најчешће би на двор био донет већ исписан и украшен документ на оверу; или чак празан пергамент, где дворски клирик на одговарајуће место унесе владарев монограм и можда потпис, док текст затим запише дестинатарев нотар. Нешто компактнија слика корпуса докумената намењених северним крајевима, околност која је својевремено додатно подстакла Сикела да се определи за „централистички“ модел канцеларије, ипак значи само то да су

⁹⁸ Н.-W. Klewitz, *Cancellaria*, 47–50; исти, *Kanzleischule und Hofkapelle*, DA 4 (1941) 225–226, где се на наведеним примерима из друге половине XI столећа види како је било уобичајено да се особа која саставља документ означи и као *capellanus noster*. За разлику од Сикела, који је веровао да су капела и канцеларија две одвојене дворске институције, па би овакви случајеви представљали примере „изузетног ангажмана“ капелана у пословима за које иначе нису били надлежни, Клевиц је закључио да се ради о истом кругу људи који не припадају одређеној државној установи, већ једноставно заједници клирика на владарском двору. О свештенству у пратњи немачких средњовековних владара до XII века и његовим различитим улогама у државним пословима в. између осталог монографије J. Fleckenstein, *Die Hofkapelle der deutschen Könige I* (Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle), Stuttgart 1959; II (*Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche*), Stuttgart 1966. и W. Ziegler, *König Konrad III (1138–1152). Hof, Urkunden und Politik*, Wien-Köln-Weimar 2008 (пос. 25–344), као и чланак Н. Hoffmann, *Notare, Kanzler und Bischöfe am ottonischen Hof*, DA 61 (2005) 435–480, који уз расправу о конкретним примерима делом потврђује (али и проблематизује) Хушнерева резултате.

⁹⁹ W. Huschner, *Ottonische Kanzlei*, 358–361.

дворски клирици у сталној владаревој пратњи као писари повеља били активнији у областима у којима је он чешће боравио. Хушнерови докази о претежној улози дестинатара у састављању докумената у Немачкој до XI столећа сагласни су резултатима истраживача који су се бавили сличним феноменима у другим деловима Европе раног и развијеног средњег века. Још је Паул Кер у студији о канцеларији Карла III („Дебелог“), краља Источне Франачке (876–87) и цара (881–88), са чуђењем констатовао висок удео дестинатарских концепата у повељама упућеним у Западну Франачку и Италију, написавши како Сикелов модел у овом случају једноставно није применљив.¹⁰⁰ Исто би важило и за документарну продукцију црквених установа XI–XII века, на пример епископије у Бамбергу или архиепископије у Кентерберију, па и саме папске канцеларије до средине XI столећа.¹⁰¹ Стога Хушнер сматра да се повеље и њихов садржај по правилу не могу тумачити (само) из личне перспективе владара, већ да исказе о природи власти и друге политичко-идеолошке формуле треба посматрати као производе духовне елите, чији представници бораве на двору или наступају у име дестинатара.¹⁰²

Хушнерови резултати показали су да је број сталних дворских нотара драстично мањи него што је то веровао Сикел. Далеко више повеља саставили су дестинатарски писари, који се могу поделити на обласне (*überregionale* и *regionale*) и локалне. Они састављају повеље за одређеног примаоца искључиво у време владаревог боравка у њиховом крају. У последњу групу спадали би нотари „по прилици“ (*Gelegenheitsnotare*), какве је у грађи препознавао и Сикел, сматрајући њихове дипломатичке производе непозданим са становишта аутентичности.¹⁰³ Оваква разуђена слика

¹⁰⁰ P. Kehr, *Die Kanzlei Karls III.*, Berlin 1936, 39–49.

¹⁰¹ H.-U. Ziegler, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Bamberg von 1007 bis 1139*, AfD 27 (1981) 1–110 (I. Teil), AfD 28 (1982) 58–189 (II. Teil); *English Episcopal Acta 28: Canterbury 1070–1136*, ed. M. Brett – J. A. Gribbin, London 2004; H.-H. Kortüm, *Zur päpstlichen Urkundensprache im frühen Mittelalter. Die päpstlichen Privilegien 896–1046*, Sigmaringen 1995.

¹⁰² W. Huschner, *Ottonische Kanzlei*, 366–367.

¹⁰³ W. Huschner, *Kommunikation I*, 48–51; исти, *Ottonische Kanzlei*, 357–358.

„канцеларијског персонала“ у Немачкој и Италији X и XI века подразумева и корените промене у разумевању процеса настанка докумената. На основу материјала којим се бавио, Хушнер дефинише три „чисте“ форме: а) читаву повељу, садржински, графички и уз средства овере, саставља дворски клирик; б) сви елементи осим печата и евентуално владаревог монограма потичу од дестинатара; в) у изузетним случајевима све осим овере обавља „трећа страна“. У пракси, ове форме се по правилу „мешају“ од случаја до случаја, као што смо описали горе на стр. 41.¹⁰⁴ Наведени закључак требало би да утиче на измену критеријума класичне дипломатике за утврђивање статуса докумената (*Kanzleibrauch, Kanzleimäßigkeit*), не само у грађи коју је истраживао Хушнер: документарна продукција средњовековне канцеларије плод је диференцираног процеса, а њена „леgitимна разноликост“ представља једну од карактеристика епохе.

На крају овог дела излагања требало би истаћи да се Хушнеров искорак у односу на Сикела не односи на методологију истраживања, већ на тумачење грађе у историјском контексту. Тако је наш савременик, без потребе да ревидира едицију и технике рада свог великог претходника, створио сасвим нови модел разумевања средњовековне канцеларије, чије су основне тезе следеће: 1) канцеларија није посебна дворска установа, већ се, уз задржавање тог конвенционалног назива, мора схватити као променљива персонална констелација; 2) читав посао око израде повеље најчешће обавља једна особа која прати владара или делује као представник дестинатара; документе не састављају анонимни канцеларијски службеници, већ припадници високог

¹⁰⁴ W. Huschner, *Ottonische Kanzlei*, 359. Управо на примеру повеља владара саксонске и салијске династије (919–1125) може се уочити одређена сталност спољашњих елемената (материјал, писмо, присуство веровних и украсних знакова, печат), док су у садржају и формулама присутне све бројније варијације (нпр. у интитулацији): T. Kölzer, *Die ottonisch-salische Herrscherurkunde, Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 127–142. Ово би се могло објаснити с једне стране мање или више стандардним материјалним и техничким предусловима за организовање дипломатичке продукције, а с друге стране променљивошћу персоналне структуре канцеларије и учешћем дестинатара у састављању докумената.

клира као интелектуална елита средњег века; 3) удео дестинатарских производа у дипломатичкој продукцији је толико значајан да обара Сикелов „централистички“ модел схватања канцеларије и захтева најмање двострано тумачење идеолошких порука средњовековних повеља – како са аспекта издавача, тако и са аспекта примаоца; 4) разноврсност форми дипломатичких производа нормална је појава у свом времену и сама по себи не треба да наводи на сумњу у погледу аутентичности исправа.

МекКитерик: мрежа дворских нотара

Новија дипломатичка истраживања углавном се одвијају у оквирима два описана модела, чији теоријски потенцијал чини се превазилази просторне и временске границе грађе која је била у фокусу њихових твораца. Питање је да ли се то односи и на алтернативни модел Розамонд МекКитерик, од 1999. професорке средњовековне историје на Универзитету у Кембриџу. Бавећи се ширим темама из културне и политичке историје каролиншке епохе, ова ауторка је готово узгред изнела занимљиву теорију о раду државне администрације и продукцији владарских повеља у доба Карла Великог.¹⁰⁵

У делу посвећеном биографији, идеологији и техникама владања, као и историјском значају обновитеља (западног) Царства, ауторка посебну пажњу поклања Карловом путујућем двору и центрима његовог политичког деловања. Покушавајући да реконструише владарев итинерар на основу података из повеља, пре свега о местима и датумима њиховог издавања, закључила је да су исправе често састављане, овераване и издаване у његовом одсуству. У супротном, морала би се прихватити теза о Карловом непрестаном кретању које понекад подразумева савладавање дугих деоница за сразмерно

¹⁰⁵ Између осталих, истичу се две монографије: R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989 (31995) и посебно иста, *Charlemagne. The Formation of an European Identity*, Cambridge 2008.

кратко време, уз повремено нелогично преплитање маршрута.¹⁰⁶ Сходно томе, документи само у ретким случајевима сведоче о боравку владара на одређеном месту. Много је вероватније да су их у његово име издавали „службеници“ (king’s officials) на лицу места или тамо послати по конкретном задатку, што би требало да потврђује и честа појава израза *ad vicem* уз нотара који у канцеларевом, самим тим ваљда и аукторовом одсуству преузима улогу рекогносцента.¹⁰⁷ МекКитерик овим закључцима додаје и тврдњу да је анализом Карлових монограма немогуће утврдити да ли је и у којим случајевима он заиста својеручно изводио „веровну црту“ (completion stroke, Vollziehungsstrich).¹⁰⁸

Ауторка даље изражава уверење да је повељу могао саставити било који писар, „канцеларијски“, дестинатарев, или „треће стране“, али је она свакако морала бити оверена руком дворског нотара који уноси рекогницију, потпис и печат. То би био и главни разлог што се време овере често не поклапа са датумом записаним у тексту документа.¹⁰⁹ Диференцирано посматрање процеса настанка докумената начелно одговара Хушнеровом моделу, али уочава се значајна разлика: МекКитерик подразумева постојање стално ангажованог административног апарата у виду „мреже дворских нотара“ (network of palace notaries), који делују у локалним срединама и понекад бивају послати у друге области ради оверавања исправа. Овакав закључак произлази из ауторкиног испитивања територијалног и хронолошког распореда, као и формалних карактеристика повеља које би требало да су саставили именом поменути нотари у време „канцеларијских старешина“ Карла Великог: Хитерија (до 775), Радона (777–99) и Еркалбалда (799–812).¹¹⁰

¹⁰⁶ R. McKitterick, *Charlemagne*, 188–193. са картама 6 и 7 тамо.

¹⁰⁷ Исто, 192, 194.

¹⁰⁸ Исто, 203.

¹⁰⁹ Исто, 202–203.

¹¹⁰ Исто, 204–212. са картом 8. Као што смо већ раније истакли (претходно поглавље, стр. 4–5), звање препостављеног „шефа канцеларије“ у повељама се наводи сигурно тек од половине IX века. У том смислу се од средине X столећа устаљује назив *cancellarius*. Примери уобичајене формуле о рекогницији у повељама карла Великог: *Gildulfus advicem Radoni recognovi*

Ови истакнути дворани прате владара и само понекад непосредно учествују у изради исправа, док рад на документарној продукцији у њихово име и по њиховом налогу махом припада нотарима територијално распоређеним широм државе.

Модел канцеларије Розамонд МекКитерик, као и још неке њене тезе о другим темама, у западној науци је имао одјека углавном кроз критичке осврте који у најбољем случају остављају кључна питања отвореним.¹¹¹ У односу на основне елементе претходно описаних модела, он подразумева следеће формулисане или изведене закључке: 1) дворска или било каква институционализована канцеларија не постоји, а документарна продукција се одвија у склопу стално делујуће администрације на читавој државној територији; 2) састављање повеља је у надлежности „мреже дворских нотара“, који раде у локалним центрима и по потреби путују на одређена места ради овере и издавања исправа; ови поступци се најчешће изводе без присуства владара; 3) улога дестинатара у процесу настанка докумената уклапа се у општу диференцирану слику о документарној продукцији; 4) такво стање ствари објашњава и разноликост дипломатичких форми, што подразумева одсуство устаљених канцеларијских обичаја.

(потврда поседа Салцбуршке епископије из 790, *MGH Karolinger I*, 226, D KdGr 168); *Hagdingus advicem Ercambaldi* (повеља о привилегијама патријаршије у Граду из 803, *MGH Karolinger I*, 269–270, D KdGr 200). О Карловој канцеларији и њеним старешинама, од којих су већина познати као истакнути клирици *MGH Karolinger I*, 77–79.

¹¹¹ В. уопштени приказ *R. McKitterick, Charlemagne: The Formation of a European Identity*, *Speculum* 84/3 (2009) 753–755 (M. Gabriele) и делом оштру критику *R. McKitterick, Karl der Große, Concilium medii aevi* 11 (2008) 1019–1025 (W. Hartmann).

Византијска царска канцеларија: модел „средњовековне бирократије“?

Византијска дипломатика

У византијској дипломатици препознати су проблеми слични онима које смо навели у вези са српском грађом.¹¹² На првом месту, истраживачи су суочени са истим објективним тешкоћама: велики део грађе је изгубљен, док су сачувани документи расути по архивима, библиотекама и приватним збиркама на широком географском простору и махом су тешко доступни. Једна од најзначајнијих неповољних последица таквог стања је недостатак јединствене едиције повеља византијских царева. Амбициозни пројекат са тим циљем покренут је још пре више од 100 година у Немачкој. Рад на објављивању регеста, укључујући *deperdita*, потрајао је неколико деценија, али се до збирке критичких издања докумената по „канцеларијском“ принципу ипак није дошло. С друге стране, француски подухват „Archives de l’Athos“, у чијем оквиру се повеље издају и детаљно коментаришу према архивској провенијенцији и картуларима, ближи се свом успешном завршетку.¹¹³ Издавачки подухвати су дакле претежно остали ограничени на појединачне документе или корпуре сачуване у одређеним архивима/манастирима или познате преко картуларâ.¹¹⁴

¹¹² О стању византијске дипломатике, резултатима новијих истраживања и перспективама дисциплине А. Beihammer, *Byzantinische Diplomatie: Dead or alive?*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies 2006, Vol. 1: Plenary Papers, ed. E. Jeffreys, Aldershot 2006, 173–187.

¹¹³ Најзначајнији резултат минхенског пројекта „Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit“, започетог 1903, остају регести царских повеља, које је до 60-тих година прошлог столећа издавао Франц Делгер, а касније делом прерадио и допунио Андреас Милер (в. горе нап. 73). Промене у одговарајућој истраживачкој јединици Баварске академије наука, спроведене 2010. године, вероватно значе и одустајање од идеје да се издавачки подухват реализује према првобитном плану. Пројекат „Archives de l’Athos“, чији је историјат укратко приказан у *OHBS*, 137–138 (R. Morris), до сада је обухватио већину од око 1200 повеља, не само на грчком језику, које се чувају у манастирима Свете Горе. Недостају још фондови из Зографа и Св. Павла, хиландарски документи после 1319, као и ватопедски после 1376 (последњи том: *Actes de Vatopédi II, de 1330 à 1376*, Archives de l’Athos 22, éd. J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis, Paris 2006).

¹¹⁴ За новије едиције в. А. Beihammer, *Diplomatik*, 175–176.

За разлику од српске дипломатике, византијска располаже барем основним приручником, који је повећен повељама изашлим из „царске канцеларије“.¹¹⁵ Ипак, и ово стандардно дело скоро 50 година од објављивања показује крупне недостатке с обзиром на резултате у међувремену спроведених појединачних истраживања. Један ревидирани приручник би пре свега требало да се заснива на дигиталним снимцима расположивих докумената, који би заменили старе збирке фотографија из Михнена и Париза, као и на новим издањима, уместо *Acta et Diplomata* Миклошича и Милера, едиције која не одговара стандардима савремене дипломатике.¹¹⁶ При таквом стању ствари, у центру пажње византијске дипломатике још увек су питања хронологије и статуса одабраних докумената или корпуса. Док се не испуне претходно поменути основни предуслови, општи закључци изведени на испитивању појединачних примера често могу бити арбитрарни и самим тим неопуздани.

С обзиром на претходно изложене околности, не треба да изненади одсуство дискусије о канцеларијским традицијама византијских царева која би можда у научни дискурс увела моделе попут оних који су настали на Западу. Нови методолошки приступ етаблиран у западној науци, заснован пре свега на концепту „прагматичне писмености“ и контекстуалном тумачењу функције и практичног рада средњовековног „државног апарата“, у византинистици (још увек) није примењен. Без обзира на чињеницу да Византија, за разлику од „латинске“ Европе, поседује континуитет културних и државно-политичких традиција на позноантичким основама, те се због тога модели развијени на Западу не могу увек пренети на поље Источног царства, утисак је да би и овде могла бити плодносна систематска истраживања процеса настанка докумената: од круга људи који учествују у њиховом стварању, преко улоге у

¹¹⁵ F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre I* („Die Kaiserurkunden“), München 1968 (постоји и незнатно измењено грчко издање из 1972).

¹¹⁶ *Acta et diplomata Graeca mediae aevi, sacra et profana I–VI*, ed. F. Miklosich – J. Müller, Wien 1860–1890. О поменутих и другим фотографским збиркама в. зборник *Fotografische Sammlungen mittelalterlicher Urkunden in Europa*, hgg. von P. Rück, Sigmaringen 1989.

повељама помињаних молилаца и посредника, као и самих дестинатара, до фактичког дејства царских исправа.¹¹⁷

Док се не појаве и у науци прихвате резултати истраживања у том правцу, за византијску царску канцеларију морамо у одређеној мери прихватити „централистички“ модел, сличан ономе који је за каролиншку Франачку и затим Немачку X века развио Сикел. При томе треба узети у обзир специфичности друштвено-политичког развоја Источног царства, као и раније истакнуту чињеницу да су оригинали повеља царева у Константинопољу у континуитету сачувани тек од XIII столећа. Имајући у виду пре свега то раздобље, у коме византијска дипломатичка продукција као компаративни узорак функционално али и хронолошки одговара српској, на наредним страницама ћемо покушати да прикажемо како се у науци (за сада) објашњавају околности под којима настају византијски царски документи.

Формални оквири канцеларије између статичког и динамичког модела

У поменутом приручнику о византијској дипломатици, на почетку одговарајућег поглавља, Франц Делгер и Јанис Карајанопулос полазе од дефиниције Освалда Редлиха, према којој се под канцеларијом подразумева „организована царска служба, задужена за фиксирање царева воље у писаној форми предвиђеној за сваки од различитих случајева“.¹¹⁸ Одмах затим истиче се да је та „служба“ постојала током читаве историје Византије, али и да је њена унутрашња структура временом прошла кроз многе промене.¹¹⁹ Ове промене односе се, међутим, само на номенклатуру, персонални састав и круг надлежности службеника. С друге стране, локалитет канцеларије и њено

¹¹⁷ Нове правце истраживања отвара неколико репрезентативних студија у зборнику радова *Sylloge diplomatico-palaeographica I: Studien zur byzantinischen Diplomatie und Paläographie*, hgg. von C. Gastgeber und O. Kresten, Wien 2010.

¹¹⁸ W. Erben – L. Schmitz-Kallenberg – O. Redlich, *Urkundenlehre I*, München – Berlin 1907, 21.

¹¹⁹ F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre I*, 57.

искључиво право на документарну продукцију у свим елементима не доводе се у питање.

Према неподељеном мишљењу у науци, византијска царска канцеларија смештена је на двору у Константинопољу и представља једну од сталних административних служби Царства.¹²⁰ При томе се под двором подразумева како физичка локација, тако и сав персонал који окружује цара – општа дефиниција која важи и за двореве средњовековних владара на Западу.¹²¹ Разлика би била у томе што византијски монарх готово искључиво борави у својој престоници, док се суверени „латинске“ Европе, барем у раном и развијеном средњем веку, налазе у сталном покрету, имајући мање или више сталну пратњу, али на различитим, често међусобно веома удаљеним локацијама. На основу извора из X века може се закључити да су на двору у Цариграду постојале и одговарајуће просторије (ἀσκηρίτις) намењене службеницима, док су писана решења у виду докумената различитог типа издавана на основу молби изнетих директно цару, што се могло чинити свакодневно у два прописана термина.¹²² Изгледа да се ова „бирокуратска“ слика у начелу није мењала све до краја Царства; мењале су се само палате у којима борави владар.

Ако се канцеларија у погледу свог физичког оквира може разумети као статички модел, јер се налази на двору престоног града и изгледа чак располаже одређеним просторијама, истраживања показују да њену персоналну структуру и начин рада треба посматрати динамички, пошто су се надлежности, нарочито у каснијем периоду, преклапале између више службеника, или спајале у једној личности. До VIII века се изгледа радило о строгој хијерархијској подели: на челу канцеларије стајао је quaestor sacri palatii (κοιτίστωρ), њему су били подложни magistri scriniorum (ἀντιγραφεῖς),

¹²⁰ *OHBS*, 544 (J. Haldon); „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA* V, 926.

¹²¹ *OHBS*, 505 (J. Featherstone).

¹²² *OHBS*, 511–512 (J. Featherstone).

њих четворица, и на најнижем степену писари (notarii, referendarii, ὑπογραφεῖς), које је за службу припремала schola notariorum, основана још у време Константина Великог (306/24–337).¹²³ Од IX/X столећа може се говорити о реорганизованој канцеларији, чији старешина носи титулу прот(ο)ασηκρητης, а надређен је нотарима, из њиховог круга издвојеним „секретарима“ (secretarii, ασηκρηται) и једном „декану“ (δεκανός – архивар?).¹²⁴ Међутим, у ову наизглед јасну структуру укључују се још неки достојанственици чија је улога у процесу настанка царских исправа веома значајна, али њихов хијерархијски положај није могуће прецизирати. Разлог је тај што се радило о истакнутим дворанима са различитим административно-политичким улогама, од којих су неке биле везане и за документарну продукцију. Тако се од IX века јавља „каниклиос“ (ἐπὶ τοῦ κανικλείου – чувар царског мастила), који је задужен да цару додаје прибор за писање, али изгледа има и сасвим конкретну улогу рекогносцента његових аката. Отприлике од истог времена припрема повеља за иностране примаоце, али и не само за њих, углавном пада у надлежност „министра спољних послова“ (λογοθέτης τοῦ δρόμου), док одређене функције преузимају у изворима повремено забележени „референт за молбе“ (ἐπὶ τῶν δεήσεων) и царев „тајник“ (μυστικός).¹²⁵

Оваква разуђена слика показује како је у Византији текао процес суштинских промена у државном апарату: извор надлежности појединих службеника више није касноантички officium, већ они сада наступају у чисто персоналном капацитету. Резултати тог процеса нарочито су видљиви после 1204, када структура и рад државне управе добијају „небирокупатска“ обележја, каква имају и западноевропски политички субјекти.¹²⁶ Тако и у царској канцеларији

¹²³ Овај хијерархизовани апарат детаљно је приказан у F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 57–61.

¹²⁴ Исто, 61; „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA* V, 927.

¹²⁵ Исто; F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 62–63.

¹²⁶ *OHBS*, 544 (J. Haldon); уп. F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 64.

овог периода уочавамо понекад збуњујуће преплитање или обједињавање надлежности међу неколицином дворских достојанственика.

После првог пада Константинопоља старе традиције опстају у Никеји и делом у Трапезунту, да би се уз извесне промене задржале и после рестаурације 1261. све до краја царства Палеолога. Још увек присутним каниклиосу и „министру спољних послова“, који се од краја XII века у изворима назива *велики логотет* (μέγας λογοθέτης), придружују се *месазон* (μεσάζων) и *протонотар* (πρωτονοτάριος), коме су подложни писари (γραμματικοί).¹²⁷ Тешко је одредити који би од поменуте четворице истакнутих дворана био и „шеф канцеларије“, поготову што се личности са титулом месазон не може приписати ниједан посебан „ресор“ у државној управи. Као посредник између цара и свих осталих, он је очигледно по потреби вршио различите високе функције у улози, условно речено, „првог министра“.¹²⁸ Није лако дефинисати ни положај протонотара. Према различитим интерпретацијама у науци, он је могао бити задужен за цареву кореспонденцију на латинском језику, што би значило да је био подређен великом логотету, затим да је имао функцију у провинцијској управи, али и да је био лични царев секретар, при чему није искључено да је неке од поменутих и других надлежности имао и истовремено.¹²⁹

У покушају да препозна правилности у раду канцеларијских старешина и одреди хронолошке оквире појединих фаза развоја канцеларије у позновизантијској епохи, Николас Икономидес сугерише да су у том погледу одговорност најпре условно речено делили велики логотет и месазон.¹³⁰ Први је био задужен за кореспонденцију са иностраним субјектима, а други за сав

¹²⁷ „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA* V, 928; F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 64–65.

¹²⁸ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 169–170; F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 64 и нап. 2: посебан службеник који посредује код цара познат је од X века, а од XI га извори помињу са титулом месазон.

¹²⁹ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 170–171; F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 64.

¹³⁰ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 168–173 (одељак о организацији канцеларије).

остали документарни саобраћај. У другој половини XIV века требало би да је читаву документарну продукцију преузео месазон, мада би се он већ од XIII столећа могао сматрати шефом канцеларије, пошто се у највећем броју докумената види да их је сам припремио и предао цару на потпис. Сличан закључак нешто другачијим речима саопштава и Делгер: у позновизантијској епохи месазон по правилу припрема и проверава царске повеље, обједињујући тако улоге великог логотета и каниклиоса.¹³¹ Када се томе додају неретки потврђени или врло вероватни случајеви диктата самог цара, стиче се утисак да се документарна продукција одвијала у *ad hoc* маниру, онако како су то допуштале тренутне околности и персонална констелација на двору.¹³²

Идеална реконструкција генезе једне позновизантијске царске повеље, заправо њеног пута од наредбе за писање до испоруке, приказана у општим цртама, показује на први поглед мање-више устаљену праксу.¹³³ После „службеног“ пријема захтева на двору, цар или високи дужносник (у ово време месазон и велики логотет) издаје налог да се документ састави по одређеном формулару, или га пак сам диктира. При томе се обично користи нека од збирки проемија (аренги), које углавном представљају изводе из ранијих хрисовуља; њихово дословно понављање се додуше избегавало, али је преузимање уз мање варијације било дозвољено.¹³⁴ На делу је затим писар, који после обављеног посла документ предаје особи задуженој за проверу и рекогницију, а то су, како се од случаја до случаја бележи, каниклиос, и опет велики логотет или месазон. Рекогносцент би требало да врши „службену

¹³¹ F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 64.

¹³² О примерима царског диктата С. Gastgeber, *Rhetorik in den Schreiben der Byzantinischen Kaiserkanzlei*, La langue des actes, Troyes 2003, одељак III (цитирано према интернет-издању <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/gastgeber>; последњи увид: септембар 2015); Н. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964, 39-45; Х.-Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998, 102.

¹³³ F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 65–67; N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 174–189.

¹³⁴ Најпознатија позновизантијска збирка проемија сачувана је у рукопису Codex Palatinus Graecus 356 из око 1300, који се налази у Ватиканској библиотеци: С. Gastgeber, *Rhetorik*, I.2 (издање у Н. Hunger, *Prooimion*, 217–245). Коментар и издање такође значајне збирке из Codex Barroccianus 131: R. Browning, *Notes on Byzantine Prooimia*, Wien 1966.

оверу“ акта уношењем бележака различитог карактера у сам текст („логос-формула“ од времена цара Андроника II, 1282–1328), на дно или полеђину исправе, по правилу црвеним мастилом. Тако припремљену повељу цар такође киноваром својеручно потписује, пуним именом и титулом или менологемом (датум месецом и индиктом). Текст документа се затим уноси у регистар, следи печатење и најзад директна или посредна испорука дестинатару.

У описаном процесу постоји неколико елемената на које ваља скренути пажњу. То су најпре промене у односу на епоху пре XIII века. Текст хрисовуља сада се уноси најчешће на пергамент, док папир остаје углавном резервисан за акте без свечаног карактера.¹³⁵ Од 1204. више нема ексклузивног „канцеларијског писма“, као ни издужених слова у протоколу. Изгледом, величином и бојом издвајају се, осим потписа, само веровне белешке, нпр. логос-формула.¹³⁶ Језик повеља је савремени учени грчки, али има и елемената простијег „народног“ говора.¹³⁷ Коначно, инострана кореспонденција на латинском више није у надлежности „канцеларијских“ преводаца Грка, већ су такви документи од XIII столећа писани директно на језику прималаца, састављани од особа којима је он био и матерњи.¹³⁸ Јасно је да ове чињенице сведоче о „деформализацији“ канцеларијске праксе. Да ли и у којој мери би оне могле упутити на закључак о учешћу самих дестинатара у процесу израде византијских царских докумената, у науци се до сада није расправљало.¹³⁹

¹³⁵ N. Oikonomidès, *Le support matériel des documents byzantins*, Actes du Colloque International du CNRS sur la Paléographie Grecque et Byzantine, Paris 1977, 386–389.

¹³⁶ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 175–176; уп. „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA V*, 926.

¹³⁷ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 176–177.

¹³⁸ C. Gastgeber, *Rhetorik*, VII, VIII. О све интензивнијим западним утицајима на византијску дипломатику од времена цара Михаила VIII (1259/61–82) N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 193–194.

¹³⁹ Од када је Делгер одлучно одбацио могућност да су дестинатари састављали повеље које би им онда биле оверене и потписане на царском двору (F. Dölger, *Empfängerausstellung*, 393–414, пос. 394–397), византијска дипломатика, колико нам је познато, такав модел настанка докумената још увек не узима у обзир. Уп. *VID*, 69 (267. L'acte établi hors chancellerie). Будућа

Даље, могу се констатовати одређене недоследности и нејасноће, како у погледу дипломатичких формула, тако у вези са персоналом који учествује у изради докумената. Између осталог, у науци су истакнута од случаја до случаја различита значења формуле датума (чешће *datum*, ређе *scriptum/actum*), као и непознанице око природе, функције и порекла веровних бележака/украса, које у позновизантијском добу понекад изгледа нису ни биле обавезне, или су се свеле на пуку симболику.¹⁴⁰ Сличности са западноевропском дипломатичком праксом на овом плану за сада се само могу наслућивати. Путокази у том правцу нешто су јаснији када се узму у обзир покушаји идентификације писара и диктатора византијских царских повеља.

Пошто у документима нису забележена њихова имена, о идентитету појединих писара за сада нема података, а ни посредних закључака, осим опште претпоставке да се радило о световним лицима са двора.¹⁴¹ Када је реч о диктаторима, истраживања имају веће изгледе на успех, мада саме исправе ни овде нису од помоћи као директна сведочанства, те се до сигурнијих резултата може доћи само индиректним путем и то пре свега филолошком анализом реторичких проемија и делимично наративних делова докумената. У царским актима налазимо изванредне литерарне саставе, писане у традицији античког беседништва, уклопљеног у елементе хришћанске духовне културе. Њихови аутори могли су бити само школовани стилисти, који су у владарево име писали онако како приличи његовом узвишеном положају. Упоредном анализом одговарајућих делова повеља и готово

истраживања ће можда показати да ли то остаје можда најбитнија суштинска разлика између документарне продукције Византије и Запада (уп. горе стр. 41–44).

¹⁴⁰ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 186–187 (датум), 180–183 (веровне белешке, украси). О белешкама уп. F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 34–40. Као пример може се навести дискусија о значењу израза *διά*, уз који следи помен одређене личности као учесника у процесу настанка документа. Док Делгер у тим особама види утицајне интервенте који иначе не припадају „канцеларији“ (F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 37–38; J. Karayannopoulos, *Zu den „διά-Vermerken“ der byzantinischen Kaiserurkunden*, *Documenti medievali greci e latini*, ed. G. de Gregorio e O. Kresten, Spoleto 1998, 203–232), Иконоmidес их сврстава међу рекогносценте (N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 178).

¹⁴¹ „Kanzlei, Kanzler, Byzantinisches Reich“ (G. Prinzing), *LexMA* V, 926.

искључиво у преписима сачуваних дела истакнутих говорника и књижевника, утврђено је да су међу њима биле познате личности као Михаило Псел, Никита Хонијат, Никифор Хумн, Теодор Метохит, Димитрије Кидон (последња тројица посведочена у функцији месазона) и други.¹⁴² С обзиром да расположиви упоредни материјал не дозвољава и анализу рукописа, за сада је немогуће утврдити да ли су ове особе само диктирале, или су и саме писале текстове повеља. Колико је, међутим, персонална структура канцеларије била нестална, показује један новији закључак о околностима под којима одређена повеља добија свечани увод у виду реторичке проемије. То је наине најчешће зависило од могућности ауктора да у датом тренутку ангажује школованог стилисту – другим речима, да ли је одговарајућа личност била слободна и „при руци“.¹⁴³

У закључку овог дела излагања можемо истаћи да се позновизантијска документарна продукција одвијала на сличан начин као западноевропска, имајући у виду пре свега модел који је развио Хушнер. Царској канцеларији много више одговара представа о неформалној заједници припадника дворске елите у улози диктатора и рекогносцената (и анонимних писара?), него о државној служби са сталним персоналом и прецизном поделом надлежности. У изради повеља учествују истакнуте политичке личности, чија се задужења неретко преплићу и/или спајају у зависности од тренутних околности у непосредном царевом окружењу. Ипак, услед специфичности византијске државе и друштва, али и ограничених истраживачких могућности и досадашњих резултата у византијској дипломатици, треба указати и на значајне разлике у односу на западни модел. Пре свега, документи настају готово искључиво на двору у Константинопољу, што значи да постоје и предуслови за одређену сталност у елементима који чине канцеларију (писари?, формулари, регистри, архив?). Друго, с обзиром на још увек снажне

¹⁴² N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 174, нап. 38; C. Gastgeber, *Rhetorik*, III–VI; X.-Г. Бек, *Миленијум*, 102.

¹⁴³ C. Gastgeber, *Rhetorik*, I.3.

традиције световне учености, свештенство није једина интелектуална елита, способна да производи владарске документе, већ су на том плану у Византији значајнију улогу имали учени лаици. И коначно, генеза повеља у Византији још увек се посматра „централистички“, јер нису пронађени или прихваћени докази о ућешћу дестинатарâ у састављању и писању царских исправа.

Сталност дипломатичких форми

На крају нам остаје да се осврнемо на типове докумената позновизантијске канцеларије и обратимо пажњу на евентуално стандардне дипломатичке форме, које би сведочиле о „бирокупатском“ степеноу документарне продукције. У зависности од критеријума од којих полазе, истраживачи различито класификују царске акте. Заступљена су два основна приступа: у односу на практичну намену докумената и у односу на њихове формалне одлике. Први приступ применио је Делгер, а други Икономидес.

Према функцији, Делгер је поделио византијске царске документе у четири велике групе: законодавни акти, спољнополитичка кореспонденција, административни акти и даровне повеље (хрисовуље).¹⁴⁴ У оквиру тих група препознао је 11 типова, уз неколико подтипова који се односе на легислативну делатност. Ако се за ову прилику задржимо само на хрисовуљама, као најрепрезентативнијој и са највећим бројем примерака заступљеној врсти, најпре ћемо поменути Делгерову поделу на три типа: *логос* (λόγος, даље конвенционално „повеља“), *сигилион* (σигίλλιον) и *оризма* (ὀρισμός). Као свечани акти којима цар додељује и/или потврђује поседе и привилегије, они поседују и одговарајуће формалне одлике, пре свега златни печат – χρυσόβουλλον, по коме и носе назив – и црвена слова у тексту. За разлику од потоња два типа, повеља као највиши израз царског достојанства по правилу почиње реторском проемијом, а завршава се пуним царским

¹⁴⁴ F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Urkundenlehre* I, 71–128.

потписом са именом и титулом, уместо кога на крају сигилиона и оризме стоји менологем.

Полазећи такође од намене документа, ову поделу коригује Андреас Милер, препознајући само две врсте златопечатних аката: повељу и сигилион.¹⁴⁵ Заиста, са не више од два сачувана примерка на тај начин оверене оризме, и то од времена када сигилион ишчезава средином XIV века, овај трећи Делгеров тип не може имати самосталан статус у класификацији, већ се препознаје као варијација или изузетак.¹⁴⁶ Поред повеље и сигилиона, као свечане и „мање свечане“ даровнице, Милер издваја тип административног акта, који се од почетка XIII века па све до краја империје појављује под називом оризма или *простагма* (πρόσταγμα). Увек на папиру (за разлику од повеље), потписан менологемом, са воштаним уместо златног печата, овакав документ свој „обични“ карактер такође показује одсуством реторичких и наративних пасажа, због чега је његов текст обично знатно краћи од оног у даровним актима.

Према нашем поједностављеном приказу типологије византијских исправа, који за ову прилику не узима у обзир Делгерову исцрпну анализу спољних и унутрашњих обележја појединих врста, могао би се стећи утисак да су творцима докумената на располагању стајали униформисани модели. Када се међутим погледа Икономидесова подела према формалним обележјима, која додуше обухвата и типове кореспонденције са западноевропским чиниоцима, уочавају се разноврсни, понекад на различите начине комбиновани дипломатички обрасци.¹⁴⁷ Приметне су и варијације у изворним називима докумената, па сходно томе и у њиховој намени, поготову када је реч о групи аката у коју би спадале оризме, *простакуси* (πρόσταξις) и простагме. Сам

¹⁴⁵ *OHBS*, 129–135 (A. E. Müller).

¹⁴⁶ В. опис у J. Karayannopoulos, *Die byzantinischen Privilegienurkunden*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 280–281, где аутор ипак остаје веран подели свог учитеља.

¹⁴⁷ N. Oikonomidès, *Chancellerie*, 190–193.

аутор у овом шаренилу од осам група са одговарајућим подгрупама дефинише две основне категорије: свечане документе, оверене пуним потписом и златним печатом, и „обичне“ (свакодневне, текуће) документе, оверене менологемом и не обавезно воштаним или металним печатом.

На основу изложеног могло би се рећи да ни саме дипломатичке форме не одају утисак „бирокуратски“ уређеног система који функционише према дефинисаним обрасцима. Пре се чини да су се састављачи византијских исправа, барем у времену од XIII века, више руководили практичним него формалним начелима. При томе су посебно водили рачуна да у писаној комуникацији са најзначајнијим домаћим и иностраним субјектима дају довољно репрезентативни израз царском достојанству кроз одговарајућу форму (златни печат, црвено мастило, пуни потпис) и садржај (свечана и учена проемија). И док се за ту сврху на двору увек располагало потребним техничким и материјалним средствима, несталност персонала је између осталог могла довести до тога да понеки свечани документ остане без свечано сроченог садржаја.¹⁴⁸

Канцеларије европских краљева: од неформалне службе до институције

Два основна модела разумевања феномена средњовековне канцеларије приказана на претходним страницама показују можда неочекиване међусобне сличности, али и значајне разлике. У остатку Европе, развој је до позног средњег века текао према „франачко-немачком“ моделу.

Институционализација се одвијала постепено и споро, што је и одредило у уводу већ истакнут неподељен став у савременој западноевропској

¹⁴⁸ Уп. горе стр. 43. и нап. 104 са кратким освртом на особености дипломатичких форми у Немачкој X–XII века. При томе је типолошки преглед докумената тамо изостао, јер су се због несразмерно већег обима расположивог материјала закључци морали ограничити на даровне повеље.

дипломатици: пре њеног формирања као посебне установе на двору, о канцеларији се може говорити само условно, уз конвенционалну употребу тог термина. Тек у другој половини XII и у XIII веку широм Европе се уочавају јасне назнаке стварања једне такве сталне службе у оквиру државног апарата. На примерима одабраних земаља укратко ћемо изложити основне карактеристике дипломатичке продукције у раном и развијеном средњем веку, као и кључне факторе у постепеном прерастању неформалне писарске службе у организовану канцеларију.

Француска

Размотрићемо стање од краја X до краја XIII века у држави наследници Западне Франачке за време владавине династије Капета (од 987). Расположива грађа је сразмерно обимна, а по броју јединица свакако знатно премашује читав српски средњовековни фонд.¹⁴⁹

Већ на основу форензичке анализе оригиналних докумената насталих до првих деценија XII stoleћа, истраживачи су могли да утврде неколико важних чињеница за истраживање феномена канцеларије: констатован је значајан пад продукције у односу на каролиншки IX век; међу дестинатарима убедљиво су најзаступљенији манастири и затим епископије; дестинатарски производи преовлађују све до краја испитаног раздобља; правна вредност документа почива искључиво на ауторитету издавача, а не на форми у којој је

¹⁴⁹ Од преко 4500 оригиналних аката издатих до 1121. који се чувају на територији данашње Француске, нешто више од 300 приписује се владарима династије Капета: *La diplomatie française du Haut Moyen Age. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France I*, dir. В.-М. Ток, Turnhout 2001, 3, 13–14. Већ се Луј VI (1108–37) као ауктор појављује у 457 исправа (од којих су нешто мање од четвртине *deperdita* и фалсификати, а 96 оригинали), док продукција Филипа II Августа (1180–1223) обухвата чак око 1800 јединица (од тога 440 оригинала): J. Doufour, *Typologie des actes de Philippe Ier (1060–1108) et de Louis VI (1108–37), rois de France*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 66; исти, *Peut-on parler d'une organisation de la chancellerie de Philippe Auguste?*, *Praktische Arbeit in den Herrscherkanzleien im späteren 12. und im 13. Jahrhundert*, hg. von W. Koch, AfD 41 (1995) 250.

састављен.¹⁵⁰ Овај општи утисак о непостојању уређеног система до XII столећа потврдио је резултате појединачних истраживања објављених у последњој деценији прошлог века, које ћемо сумарно приказати.¹⁵¹

У доба владавине прве тројице Капета (Иг/Хуго 987–96, Робер II 996–1031, Анри I 1031–1060) дипломатичка продукција била је релативно скромна и износила просечно две исправе годишње, између осталог због тога што је француски краљ непосредно владао или имао утицај на веома ограниченом подручју северно од Лоаре – отприлике у области Тура, Орлеана, Париза и Ремса.¹⁵² У настојању да се реконструише рад канцеларије подаци из повеља о претпостављеном персоналу нису од велике помоћи, с једне стране јер преносе само празне или почасне титуле (таква би била *archicancellarius* за особу која уопште не учествује у изради докумената), а с друге стране јер због своје разноликости не дозвољавају да се установи било какав ред у хијерархији и надлежностима. Тако се у повељама јављају *cancellarius*, *notarius*, *capellanus*, али и *cartigraphus*, *apocristarius* и *signator*, што је по правилу звање једне исте особе која саставља повељу.¹⁵³ Лако је међутим закључити да су документе у владарево име на двору исписивали припадници краљевске капеле, међу којима су у већини случајева препознати актуелни и будући епископи и опати, при чему су ретки међу њима тај посао обављали дуже времена или у континуитету (као нпр. Бодуен, који је као *cancellarius* и *archicapellanus* служио тројицу краљева у првој половини XI века).¹⁵⁴

Шаренило дипломатичких форми, како у спољним, тако и у унутрашњим

¹⁵⁰ *Diplomatique française* I, 13, 24–28, 55–56.

¹⁵¹ Иако се на њега нећемо посебно освртати, треба рећи да је класични приручник француске дипломатике G. Tessier, *Diplomatique royale française*, Paris 1962 (в. пос. поглавља о канцеларији Капетâ, 125–149. и о одликама њених повеља, 207–228) у своје време указао на правце модерних истраживања. Његова запажања о постепеном формирању краљевске канцеларије и посебно о времену њеног одвајања од дворске капеле више пута су потврђена у новијим радовима.

¹⁵² За овај период в. O. Guyotjeannin, *Actes royaux français – Les actes des trois premiers Capétiens (987–1060)*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 43–59 (податак о продукцији на стр. 48).

¹⁵³ Тако закључује још G. Tessier, *Diplomatique royale*, 131; уп. O. Guyotjeannin, *Actes royaux*, 45.

¹⁵⁴ O. Guyotjeannin, *Actes royaux*, 46–47.

елементима краљевских повеља, само делом почива на несталности персонала. У далеко већој мери разлог томе лежи у улози дестинатарâ, који учествују не само у састављању и писању текста, већ и у изради различитих веровних инструмената (монограм, рекогниција, печат). Тако је поред неуједначених графичких облика, уочена и изразита несталност формулара, о којој најбоље сведоче чак 32 различите интитулације у 61 аутентичној повељи Робера II.¹⁵⁵ На основу понављања, тј. устаљености одређених форми, Оливије Гијожанен је покушао да утврди колико је повеља у овом раздобљу састављено у канцеларији, заправо на двору, и дошао до закључка да њихов удео у укупном броју докумената које потписује француски краљ износи скромних 10–30%.¹⁵⁶

У наредном периоду, за владе Филипа I (1060–1108) и Луја VI (1108–37), општа слика се није променила.¹⁵⁷ Повеље по прилици састављају припадници дворске капеле, а дестинатарски производи још увек чине убедљиву већину. Тако је процењено да су примаоци израдили скоро две трећине од 178 аката које је издао Филип I.¹⁵⁸ Константне дипломатичке форме представљају изузетак. То се односи како на спољашња обележја повеља (нпр. присуство различитих средстава овере: крст, монограм, печат), тако и на формулар, чија је „grande diversité“ између осталог узрокована и променљивим општим историјским и политичким приликама.¹⁵⁹

Тек у време Луја VII (1137–80) и посебно Филипа II Августа (1180–1223) уочене су појаве у науци препознате као зачеци организоване краљевске канцеларије у средњовековној Француској.¹⁶⁰ Са растом владарске моћи и

¹⁵⁵ Исто, 44–45. и карта 3 на стр. 59.

¹⁵⁶ Исто, 51. и карта 1 на стр. 56.

¹⁵⁷ J. Doufour, *Typologie*, 65–89.

¹⁵⁸ Исто, 66.

¹⁵⁹ Исто, 70–72.

¹⁶⁰ J. Doufour, *Organisation de la chancellerie*, 249–268; R.-H. Bautier, *Les actes de la chancellerie royale française sous les règnes de Louis VII (1137–1180) et Philippe Auguste (1180–1223)*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 101–113.

административне активности на све већем делу државне територије умножавају се како типови докумената, тако и њихов број (в. за Филипа II нап. 149 горе). Крајем XII века, у време краљевог одсуства ради учешћа у Трећем крсташком рату (1190–91), канцеларија чак делује одвојено од владареве личности, па тако за повеље које издаје користи и нови „регентски“ печат.¹⁶¹ Колико је титула *cancellarius* у погледу дотадашње документарне продукције имала условни карактер показује и период од 1201. до 1210, када Филип II уопште није именовао канцелара, али се производња аката несметано одвијала. Њу је сада спроводила дворска писарска служба на челу са краљевим „чуваром печата“ (*custos sigilli*), при чему су сви делатници на овом послу и даље били припадници свештеничког staleжа, било да је реч о анонимним писарима или представницима високе јерархије вероватно у улози диктатора и рекогносцената.¹⁶² Нови значајан елемент у процесу постепеног формирања канцеларије је појава регистара. Почев од 1194. по наређењу Филипа II настају четири регистра у којима се систематски бележе акти издати у његово име. Састављање првог од ових регистра чак није било у надлежности неког од клирика, већ је било поверено краљевом „министру финансија“ Готијеу ле Шамблану Млађем.¹⁶³

Иако канцеларија Филипа II и даље задржава променљиву персоналну структуру, документи које она производи постају униформисани у својим спољним и унутрашњим обележјима. Уједначеност се огледа пре свега у поједностављењу формулара. Последица ове „централизације“ је и драстично смањење улоге дестинатара у састављању повеља.¹⁶⁴ Све набројане појаве у науци се тумаче само као почеци организовања канцеларије у виду посебне дворске службе, о каквој се може говорити тек у време владавине Филипа IV Лепог (1285–1314).

¹⁶¹ J. Doufour, *Organisation de la chancellerie*, 260.

¹⁶² R.-H. Bautier, *Actes de la chancellerie*, 105; J. Doufour, *Organisation de la chancellerie*, 251.

¹⁶³ J. Doufour, *Organisation de la chancellerie*, 250, 255–256. са подацима о издањима регистра, од којих први нажалост није сачуван.

¹⁶⁴ Исто, 260–261.

Коначну етапу у настанку развијене владарске канцеларије у Француској представља одвајање писарске службе од дворске капеле – тек од тада канцеларија је независна установа на краљевском двору, коју чине писари и „service de sceau“. У њој се владарске повеље не само оверавају, већ и диктирају и исписују, тако да дестинатари губе сваку улогу у документарној продукцији.¹⁶⁵ Прву сигурну и директну потврду оваквог развоја даје документ о уређењу двора (*ordo palatii*, *l'ordonnance de l'hôtel*) из јануара 1286, на самом почетку владавине Филипа IV.¹⁶⁶ У јасно диференцираној структури двора изричито се као једна од установа помиње канцеларија, којој је посвећен и посебан одељак у поменутој уредби. Као њен старешина наводи се један од свештеника у улози „чувара печата“, а уз њега делују још 10 нотара, и то по свему судећи тако што се у одређеним периодима током календарске године у активној служби смењују по двојица. За учеснике у изради повеља предвиђене су и прецизно наведене новчане накнаде. О оваквом уређењу канцеларије, уз поименично навођење њених службеника, сведоче и каснији, редовно издавани *ordines palatii* (1291, 1292, 1306), а међу њима треба посебно издвојити онај који се датира у 1292, јер помиње и посебну просторију (*chambre*) у којој се она налази.¹⁶⁷ Овај „материјални“ елемент представља потврду потпуно формиране канцеларије као самосталне институције на владарском двору.

Угарска

Пример ближи Србији, у мањој мери по обиму дипломатичког фонда, у већој по општим историјским и геополитичким приликама, представља Угарска. Док су се државно-политичке структуре у Немачкој и Француској раног и развијеног средњег века ослањале на каролиншке традиције, те је и

¹⁶⁵ G. Tessier, *Diplomatique royale*, 126–127.

¹⁶⁶ E. Lalou, *Chancellerie et hôtel à l'époque de Philippe le Bel*, *Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais*, ed. K. Fianu, DL. J. Guth, Louvain-la-Neuve 1997, 16.

¹⁶⁷ Исто, 17.

документарна продукција задржала континуитет са старом Франачком имајући своје носиоце у домаћој средини, пред новим државама на граници средње и југоисточне Европе био је дуг пут стварања основних елемената административног апарата. Оне су се у почетку морале користити искуствима из иностранства, што је оставило трага и у скромном дипломатичком фонду првих векова њиховог постојања.

Документарно наслеђе средњовековне Угарске сразмерно је богато. У раздобљу од 1001. до 1301. идентификовано је око 4500 „краљевских“ повеља, што је резултат вишедеценијског рада на пројекту Мађарске академије наука, публикован у великој збирци регеста, уз издања неколико до тада необјављених аката.¹⁶⁸ У обзир су додуше узети и акти чији су непосредни аутори црквене институције (епископије, каптоли), али и „приватне исправе“.¹⁶⁹ Међутим, из прва два века угарске краљевине сачувано је врло мало краљевских повеља, делом због губитака узрокованих инвазијама Монгола и Турака, али пре свега због још увек неразвијене документарне писмености – случај који у општим цртама одговара српским приликама. Тако је у оквиру актуелног издавачког подухвата *Diplomata Hungariae* објављено укупно (само) 50 оригинала из времена до краја владавине краља Беле III (1196), при чему се и међу њима налазе акти које су издали чланови владарске породице, црквени достојанственици и „*personae privatae*“.¹⁷⁰ Колико је

¹⁶⁸ *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* I-II/1 (1001–1272), ed. E. Szentpétery, Budapest 1942–1943; II/2–4 (1272–1301), ed. I. Borsa, Budapest 1961–1987.

¹⁶⁹ G. Györffy, *Die ungarischen Königsurkunden bis 1200*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 259, 264, где је указано и на проблем приватних аката у мађарској дипломатици.

¹⁷⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1: Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, ed. G. Györffy, Budapest 1992. Овој едицији са 157 јединица, међу којима су изгубљени и сумљиви акти, као и у изводима дати документи страних издавача упућени угарским дестинатарима, додате су две публикације посвећене само поменутиим оригиналима: *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*, ed. G. Györffy, Budapest 1994. и *Árpád-kori oklevelek. 1000–1196. Chartae Antiquissimae Hungariae*, ed. G. Györffy, Budapest 1997 (са преводима докумената на мађарски). Рад на едицији повеља XIII века под називом *Diplomata Hungariae antiqua (1197–1300)* започет је 2000. године под вођством професора (сада емеритуса) Ласла Шољмошија (László Solymosi).

заправо скроман удео „правих“ владарских повеља у овој грађи показује пример краља Иштвана II (1116–31), из чијег их је времена сачувано само четири.

При таквом стању ствари, јасно је да најраније до краја XII века носилац дипломатичке продукције није канцеларија, већ да се документи састављају по прилици. Ту делатност обављају дестинатари или страни писари, међу којима су најпре на делу били нотари из Немачке. Од средине XI столећа ове смењују „француски“ каноници из Вердена (у изворима називани „*Latini*“), који су после уништења тамошње црквене општине позвани у Угарску и постављени за старешине неких епископија и опатија.¹⁷¹ Прилично шаренило дипломатичких форми пореклом са Запада, из Венеције и далматинских комуна, па и из Византије, као огледало специфичног положаја Угарске у међународним односима, сведочи и о претежној улози дестинатарâ у састављању докумената. Тако је настало и неколико повеља на грчком језику, међу којима се издваја оснивачки документ краља Иштвана I (1000–38) за манастир код Веспрема.¹⁷²

Неформална писарска служба у пратњи владара, која се састоји од припадника високог клира и дворске капеле, постепено се формира до времена краља Беле III (1172–96).¹⁷³ У њој је препозната дво- или тростепена хијерархија: на челу је особа са титулом *cancellarius* (најчешће старешина цркве у Будиму или Секешфехервару) или *comes capellae*, задужена за оверу краљевских аката; између ње и писарâ (*scriba*) можда постоје и диктатори. Таква канцеларија у зачетку свакако није имала стални састав, о чему између осталог сведоче и различити рукописи у сачуваним оригиналима из приближно истог времена. Када су се у Угарску вратили свештеници школовани у Паризу, Бела III им је

¹⁷¹ G. Györffy, *Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im XI. Jh.*, AfD 30 (1980) 88–96; уп. исти, *Königsurkunden*, 260–261.

¹⁷² *Diplomata Hungariae antiquissima* 1, 81–85.

¹⁷³ A. Kubinyi, *Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jh.*, Festschrift Friedrich Hausmann, Graz 1977, 299–324.

поверио своју кореспонденцију и дипломатске мисије. Титулу *summus cancellarius* добија архиепископ Естергома, а канцелар постаје старешина будимске цркве, такође стигао из Француске. Ова у мађарској науци названа „реформа канцеларије“ била је увод у постепено одвајање писарске службе од дворске капеле, процес који је уследио током XIII века.¹⁷⁴

У тесној вези са овим организационим променама било је повећање обима административне делатности на владарском двору и самим тим значајан раст дипломатичке продукције. Већ из доба владавине краља Имреа/Емериха (1196–1204) сачувано је око 50 повеља и писама, док је број аката Андраша II (1205–1235) достигао неколико стотина.¹⁷⁵ У наредном периоду титула врховног канцелара, која од краја XIII столећа припада једном од двојице архиепископа у Естергому и Калочи, постаје репрезентативна, а о састављању и издавању докумената брине *vicescancellarius* са њему подређеним нотарима. У време Беле IV (1235–70) устаљују се три основна типа краљевских аката (привилегије/даровнице, наредбе, писма), постепено се стандардизују њихови формулари, а улога дестинатара у стварању докумената своди се на изузетне случајеве. Када је у првој половини XIV века краљевски двор попримио обележја функционалног седишта државног апарата, канцеларија је била једна од његових сталних организованих служби.¹⁷⁶

Друге европске регије

Након карактеристичних примера Француске и Угарске, приказаћемо стање у још неколико европских држава или региона: у Енглеској, на Иберијском и Скандинавском полуострву и у Италији. Настојаћемо да у основним цртама

¹⁷⁴ G. Györffy, *Königsurkunden*, 262.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ G. Györffy, *La chancellerie royale de la Hongrie aux XIII–XIV siècles*, *Forschungen über Siebenbürgen und seine Völker*, Festschrift Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó, hgg. von K. Benda, T. von Bogay, H. Glassel und K. Lengyel, München 1988, 159–175; „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; IV. Ungarn“ (G. Györffy), *LexMA V*, 914–915.

дефинишемо главне етапе у процесу формирања развијене канцеларије као независне службе у административном апарату.

Владари англо-саксонске епохе и први краљеви норманске династије у *Енглеској* располагали су дворским писарима, а „канцелар“ се први пут помиње 1069. године (иако најстарија сачувана оригинална повеља потиче још из 679).¹⁷⁷ Током XII века он постаје стални службеник у владаревој пратњи, што показује и прва позната листа дужносника из око 1136, где се поред њега наводе *magister scriptorii* као „чувар печата“ и капелан. Канцелари припадају дворској капели док су у чину ђакона или архиђакона и по правилу службу напуштају када постану епископи.¹⁷⁸ Све до времена владавине краља Ричарда I (1189–99) они као старешине мањег броја свештеника у улози писара састављају претежно владарска писма и кратке наредбе („writs“), док даровне и потврдне повеље у највећем броју случајева потичу од дестинатарâ, нарочито црквених. Тако је процењено да и у енормно увећаном обиму дипломатичког материјала (од око 250 сачуваних аката Едварда Исповедника, 1042–66. и Вилијема I Освајача, 1066–87. до између 5000 и 6000 Хенрија II, 1100–35. и Ричарда I) око 75% чине исправе настале изван канцеларије.¹⁷⁹ Кључне промене наступају у време канцелара Хуберта Валтера (1199–1205), архиепископа Кентерберија. Од 1199. редовно се воде регистри издатих аката, а регулишу се и новчане принадлежности сталних канцеларијских службеника: канцелара, вицеканцелара, сигилатора, протонотара и писарâ.¹⁸⁰ До средине XIII века устаљују се како типови докумената (*carte, littere patentes, littere clausae*) и дипломатичке форме, тако и персонална структура у којој

¹⁷⁷ „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; VIII. England und Schottland; 1. England“ (A. L. Brown), *LexMA V*, 919–920; J. Sayers, *The typology of English royal documents before 1200*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 191.

¹⁷⁸ J. E. Sayers, *The English Royal Chancery: structure and productions*, *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles*, ed. J. Marques, Porto 1996, 77–78.

¹⁷⁹ J. Sayers, *Typology*, 192–193.

¹⁸⁰ J. E. Sayers, *Chancery*, 78–80.

доминирају клирици, иако сада већ одвојени од дворске капеле.¹⁸¹ Када је 1265. канцеларија добила и своје сталне просторије у Вестминстеру (у данашњој улици Chancery Lane), тиме је означено не само њено коначно формирање као државне институције, већ и физичко одвајање од двора.¹⁸² Тако је настала према речима Дејвида Карпентера „најразвијенија канцеларија средњег века“.¹⁸³ Као потпуно самостална установа, она у XIV столећу „запошљава“ преко 100 службеника, још увек претежно клирика, али и све више лаика, који као канцелари преузимају ту улогу од епископа.¹⁸⁴

Ни у хришћанским државама Иберијског полуострва није било сталне службе за састављање владарских докумената све до XII века, када се формирају обриси канцеларија.¹⁸⁵ Канцелари *Кастиле и Леона*, по правилу архиепископи Сантијага де Компостеле и Толеда, јављају се од времена краља Алфонса VII (1126–57), када се могу препознати и два основна типа владарског документа: *privilegio* (даровна повеља) и *carta abierta* (писмо-наредба). Будући да је ова титула имала репрезентативни карактер, непосредан рад на документарној продукцији обављали су нижи клирици, међу којима се за владе Алфонса X (1252–84) издваја *chancellarius domini regis* као стални краљев службеник, на двору други достојанственик по рангу иза капелана. У наредном периоду умножава се персонал са јасном поделом надлежности, диференцирају се и

¹⁸¹ J. Sayers, *Typology*, 193–194; G. W. S. Barrow, *The English Royal Chancery in the earlier 13th century*, *Praktische Arbeit in den Herrscherkanzleien im späteren 12. und im 13. Jahrhundert*, hgg. von W. Koch, AfD 41 (1995) 242–243, 246–247.

¹⁸² G. W. S. Barrow, *Chancery*, 243.

¹⁸³ D. A. Carpenter, *The English royal chancery in the thirteenth century*, *Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais*, ed. K. Fianu, DL. J. Guth, Louvain-la-Neuve 1997, 25.

¹⁸⁴ J. E. Sayers, *Chancery*, 80–81. Класична студија о енглеским документима и краљевској канцеларији позног средњег века: P. Chaplais, *English royal documents. King John – Henry VI, 1199–1461*, Oxford 1971.

¹⁸⁵ „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; VI. Iberische Halbinsel“ (M.-A. Ladero Quesada), *LexMA V*, 916–918. Међу радовима објављеним у зборнику са колоквијума CID у Португалу 1991. о дипломатици овог подручја могли смо да консултујемо I. da Rosa Pereira – M. H. da Cruz Coelho – J. Marques – A. L. de Carvalho Homem, *Diplomatique royale portugaise: Alphonse IV (1325–1357)*, *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles*, ed. J. Marques, Porto 1996, 134–161. са уводом о почецима канцеларије (остали чланци публиковани су на шпанском).

учвршћују дипломатичке форме, тако да се у уредбама Енрикеа II (1369–79) о раду канцеларије препознаје једна потпуно формирана државна институција. У краљевини *Арагон* канцелар се први пут помиње 1218. Од 1235. редовно се воде регистри, а у првој половини XIV века може се говорити о организованој владарској канцеларији на челу са високим клириком као старешином дворског савета, коме су подређени вицеканцелар, протонотар и писари.

Сличан развој у *Португалу* почео је чак нешто раније. Сматра се да је канцеларија као стална дворска служба деловала већ у време краља Санча I (1185–1211), када се процењује да су документи настали у њој по броју далеко надмашивали дестинатарске производе (70:30%).

Владарске повеље у Скандинавији у раној фази су по прилици састављали свештеници из краљевог окружења и дестинатари, док током XII и XIII века нису постепено формиране краљевске канцеларије.¹⁸⁶ Први помен канцелара у *Данској* потиче из 1158, у *Норвешкој* из 1208, а у *Шведској* из 1219. Титулу су редовно носили епископи, а непосредном израдом докумената бавили су се припадници дворске капеле. Поред вођења преписке у краљево име, канцелар је вршио најважније дипломатске и репрезентативне функције. У XIV веку је најпре у Данској, затим и у Норвешкој, у изворима потврђено одвајање канцеларије од владареве личности, с обзиром да је она редовно издавала документе и у његовом одсуству.

На политички распарчаном подручју Апенинског полуострва на овом месту ћемо издвојити *Краљевину Сицилију*, која ће нам касније послужити као упоредни пример за анализу неких елемената српске дипломатичке праксе.¹⁸⁷ У раном добу норманске власти још увек се не може говорити о уређеној

¹⁸⁶ „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; VII. Skandinavien“ (Т. Riis), *LexMA V*, 918–919; Н. Nielsen, *Über verschiedene Typen der skandinavischen Königsurkunden*, *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles*, ed. J. Marques, Porto 1996, 207–239; исти, *Die skandinavischen Königsurkunden 1200*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 213–225.

¹⁸⁷ За сада упућујемо само на општи приказ „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; II. Italien“ (Т. Kölzer), *LexMA V*, 913–914.

канцеларији, пошто су документе, поред дестинатарâ, по потреби састављали дворски клирици. Али већ у време Рогера II (1130–54) документарна продукција излази из надлежности припадника капеле, а нотаре свештенике постепено замењују лаици. За владавине његових наследника персонал се знатно умножио, да би се под Фридрихом II (1198–1250) претворио у ефикасну писарску службу, тесно повезану са финансијском администрацијом. Већ смо истакли чињеницу да се управо овде по први пут у европским изворима јавља термин *cancellaria* у смислу институције (горе, стр. 6). Даља „бирокупатизација“ под влашћу Хоенштауфоваца и затим Анжујаца довела је крајем XIII и почетком XIV века до формирања сталне организоване дворске службе.

*

У осврту на поглавље које завршавамо, вредело би у виду закључка изложити неколико основних запажања о процесу стварања владарских канцеларија у средњовековној Европи. Позноантичке културне и државно-управне традиције имале су утицаја на обликовање и развој документарне писмености пре свега у Византији, а делом и у Франачкој (и затим Немачкој). То се с једне стране огледа у на Западу постепеном, а у Источном царству могуће сразмерно касном почетку „доба повеља“ и с друге стране у непрекинутој значајној улози припадника лаичког сталежа у састављању докумената царева у Константинопољу, што је у остатку Европе био случај само у држави Меровинга и затим у неким земљама тек у позном средњем веку.¹⁸⁸ Византијска специфичност био би и стални локалитет документарне службе

¹⁸⁸ Повеље меровиншких краљева састављали су нотари, којима су били надређени високи дворски службеници са титулом референдара. Упркос мишљењу које је изнео D. Ganz, *Bureaucratic Shorthand and Merovingian Learning, Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society*. Studies presented to J. M. Wallace-Hedrick, ed. P. Wormald, D. Bullough, R. Collins, Oxford 1983, 62–75, нова MGH едисија показала је да међу њима није било клирика: *MGH Merowingier I, XV–XVI*. Испоставило се наине да се закључци Дејвида Ганца заснивају на фалсификованим и интерполираним повељама, што је још једно упозорење за истраживаче који се упуштају у тумачење несистематично и/или несолідно издате изворне грађе.

током читавог средњег века, као и „централистички“ образац продукције у којој дестинатари имају споредну или никакву улогу. У западним државама развој канцеларије прошао је кроз мање-више исте етапе, при чему су одређене појаве наступале негде пре, негде касније, у складу са општим друштвено-политичким кретањима.

Појава дворског или краљевског *канцелара* представљала је разуме се тек први корак у стварању организоване службе. Ако она означава почетак „институционализације“ у том правцу, онда се тај процес може пратити у Франачкој (и затим Немачкој и Француској) од IX, у Енглеској од друге половине XI, у краљевинама Иберијског и Скандинавског полуострва између средине XII и почетка XIII, а у Угарској од друге половине XII столећа. Непосредна производња докумената дуго остаје везана с једне стране за *дестинатаре*, а с друге стране за личност владара и његово најближе окружење, које чине свештеници, по правилу чланови *дворске капеле*. Од ове установе канцеларија се одваја у Краљевини Сицилији већ средином XII, у Енглеској почетком, а у Француској и Угарској у другој половини XIII века. Клирици међутим задржавају кључну улогу владарској дипломатици земаља Западне Европе све до позног средњег века (Енглеска и Римско-немачко царство у XIV столећу), изузев Сицилије, где *световњаци* делују већ од XII века.¹⁸⁹

Повећање обима административних активности владара и развој државног апарата уопште одражавају се у понегде постепеном, а другде веома наглом *порасту броја докумената*. Континуирани раст се у Франачкој и Немачкој може пратити већ од VIII века, да би се дипломатички фонд скоро сваког владара XI века понаособ попео на по неколико стотина сачуваних повеља (без

¹⁸⁹ Током XIV века у Немачкој међу канцеларијским службеницима значајно расте број лаика правничког образовања. Међутим, као прво световно лице положај канцелара заузео је тек 1432. Каспар Шлик (Kaspar Schlick), који је дужност обављао за време Сигисмунда Луксембуршког (1411/33–37), Албрехта II (1438–39) и Фридриха III (1440/52–1493): „Kanzlei, Kanzler; A. Allgemeine Fragestellung und westlicher Bereich; I. Allgemeine Fragestellung und Deutsches Reich; 2. Deutsches Reich“ (P. Csendes), *LexMA V*, 910–911.

писама). Нагли скокови се у Енглеској и Француској бележе од почетка, а у Краљевини Сицилији од средине XII века, док је у Угарској то случај од око 1200. године. Са повећањем броја аката смањује се улога дестинатарâ у њиховом састављању. Овај тренд приметан је у Немачкој најкасније од времена цара Фридриха I (1152/55–90), у Француској, Енглеској и Португалу од око 1200, а у Угарској од средине XIII столећа.¹⁹⁰

Што се тиче организације рада, запажено је да у Француској и Енглеској већ око 1200. канцеларија делује и у *краљевом одсуству* (за скандинавске краљевине потврђено у XIV столећу). *Регистри* издатих владарских исправа у Византији су изгледа вођени без прекида, док у Француској постоје од 1194, у Енглеској од 1199, а у Арагону од 1235. Тесне везе канцеларије са *финансијском службом* уочене су већ у XII веку, најпре у Сицилијанском краљевству, затим и у Француској. Сопствене *просторије* за рад писарски службеници у Византији изгледа имају непрекидно од касне антике до краја Царства; у Енглеској их канцеларија поседује од 1265, а у Француској најкасније од 1292. Нешто раније у току истог столећа у овим земљама су утврђене сталне новчане принадлежности, које израду докумената претварају у професионалну делатност.

Стицање свих или већине поменутих елемената, уз локалне специфичности и хронолошки неједнаку динамику развоја, модерна дипломатика препознаје као предуслов за стварање организоване канцеларије. Њене главне одлике биле би непрекидно и самостално деловање, стални персонални састав са јасно разграниченим дужностима појединаца и производња мање-више стандардних дипломатичких форми. Такав уређени систем формира се у Римско-немачком царству, Краљевини Сицилији и Енглеској до средине XIII века, у Француској око 1300, у Угарској у првој половини, а у краљевинама Иберијског и Скандинавског полуострва касније током XIV столећа.

¹⁹⁰ Процењено је да су од 454 сачуване оригиналне повеље Фридриха I око 30% делом или у потпуности израдили дестинатари: *MGH Könige und Kaiser X/5*, 74–80.

У контексту ових закључака, важећих за ближе и даље окружење, покушаћемо да у истраживачком делу овог рада протумачимо сведочанства домаћих извора о феномену владарске канцеларије у средњовековној Србији.

III

ФЕНОМЕН КАНЦЕЛАРИЈЕ У СВЕТЛУ ОПШТИХ КАРАКТЕРИСТИКА СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЧКЕ ГРАЂЕ

Основна, заправо и једина група извора која континуирано и поуздано сведочи о раду канцеларија владара средњовековне Србије јесу сами производи тог рада – документи. Међутим, као што смо већ истакли у уводном поглављу (стр. 11–13), њихова сведочанства су посредна јер не говоре ни о претпостављеној установи у којој документи настају, нити о њеном устројству и персоналном саставу. Због тога је истраживач упућен да из ових извора прикупља појединачне податке везане за процес документарне продукције и затим их тумачи у одговарајућем контексту.

Први корак у овом хеуристичком подухвату је свакако избор и систематизација грађе. Временски и географско-политички оквир за који смо се при томе определили не мора бити сам по себи разумљив. У настојању да објаснимо феномен канцеларије српских владара у средњем веку, морали смо најпре одредити о којим владарима и којим територијалним целинама је реч. С обзиром да српски средњовековни политички простор није увек био јединствен, као и да су чак и у време династија и владара који су успели да остваре шире окупљање „српских земаља“ постојале издвојене области под влашћу локалних субјеката, могући су шири и ужи опсег истраживања, другим речима шири и ужи круг ауктора чије документе оно треба да обухвати.¹⁹¹ Ми смо се за ову прилику ограничили на владаре средњовековне Србије, условно је схватајући као политичку јединицу са континуираним суверенитетом и територијалним јединством, мада у променљивим границама, од времена

¹⁹¹ Историја српског географско-политичког простора у средњем веку приказана је у прва два тома серије *Историја српског народа* I (до 1371) и II (1371–1537), Београд ²1994. За државно-правни и институционални аспект српске историје овог доба в. *Историја српске државности* I, Београд 2000, 11–314 (М. Благојевић).

Стефана Немање, од када су уосталом познати и први владарски документи, до пропасти Деспотовине 1459. Носиоци тог суверенитета били би владари који су припадали династијама Немањића, Лазаревића и Бранковића. Имајући у виду сложеност и специфичност значења појмова државе и суверенитета у средњем веку, дужни смо да истакнемо да иза овог „централистичког“ приступа теми не стоје анахронистичка схватања о средњовековној политичкој реалности, својствена рецимо историографији XIX века, дакле ни премиса о стабилној и бирократској структури државног апарата.

Овакво ограничење теме у одређеној мери сужава истраживачко поље, пошто ће изван њега остати документи једног броја ауктора који су на српском средњовековном простору у различитим временима и областима имали мање или више суверену власт. То се најпре односи на хумске кнезове и дукљанске краљеве. Они су у деценијама након уједињења са Рашком Стефана Немање задржали титуле и одређени степен самосталности, додуше сада као припадници Немањине породице, али се њиховим дипломатичким производима тематски и формално не може приписати „државни“ карактер.¹⁹² С друге стране, исправе чланова владарске куће Немањића издате пре или после њихове монархијске власти у целој земљи, или у време када су управљали делом њене територије, увршћене су у истраживање као јединице које се како у дипломатичком, тако и у правно-политичком погледу уклапају у целину дефинисаног фонда. Реч је о повељама бившег краља Драгутина Дубровнику и Бањској (бр. 57 и 60 у нашем прегледу), писму краља Владислава II Дубровнику (бр. 74), повељама престолонаследника/младих

¹⁹² У овај корпус спада осам докумената: уговори кнегиње Десиславе и кнеза Мирослава са Дубровником из 1189. и 1190 (А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 4–5, 6–8), писмо дукљанског краља Вукана Немањића папи из 1199 (А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Roma 1863, 6), уговор краља Ђорђа Вукановог са Венецијом из 1208 (А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 15–16), као и три исправе хумског кнеза Андрије и једна жупана Радослава издате средином XIII века (*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, Београд 2011, 131–132, 157–158, 185–186, 207–209).

краљева Стефана и Душана манастиру Врањини (бр. 54 и 84) и документима краљице Јелене (бр. 29, 33, 34, 42 и 51).

Гашење немањићке династије 1371. године и већ пре тога започет процес распарчавања територије Српског царства означили су појаву тзв. обласних господара на широком простору од Дунава до Јадранског мора и Коринтског залива.¹⁹³ Власт савременика цара Уроша који су потпуно самостално загосподарили територијама на југу и западу била је локалног и пролазног карактера. Иако су неки од њих издавали повеље преузимајући формуларе из немањићког доба (деспот Јован Угљеша), а други исказивали претензије на власт над „Романијом и Србијом“ (цар Симеон Палеолог), њихове документе нисмо уврстили у истраживање.¹⁹⁴ Изузетак представља краљ Вукашин, чији је скроман дипломатички допринос узет у обзир (повеље бр. 226 и 228) јер се овај обласни господар од осталих разликује барем формалним положајем царевог савладара са краљевском титулом.

Завладавши још за живота цара Уроша областима одавно укљученим у државу Немањића, Бранковићи на Косову и Балшићи у Зети су током вишедеценијске политичке самосталности остали такоређи изван главног тока даљег развоја српске државности. У још већој мери то важи за породицу Драгаш, која је нешто касније створила засебну кнежевину у североисточној Македонији. Као носилац поменутог развоја, у средишту наше пажње у овом раздобљу је кнез Лазар са својом дипломатичком продукцијом. Пошто је загосподарио највећим

¹⁹³ Синтетички приказ овог раздобља српске историје дају Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975. и одговарајућа поглавља у *ИСН I*, 566–602 (Р. Михаљчић) и *ИСН II*, 21–63 (Р. Михаљчић и С. Ћирковић).

¹⁹⁴ В. аренге Угљешиних повеља за светогорске манастире Св. Пантелејмон из 1366. и Кутлумуш из 1369 (С. Ћирковић, *ССА 1*, 2002, 94–95; В. Korablev, *Actes de Chilandar II*, 531) и Симеонове потписе у хрисовулама из 1359, 1361 и 1366 (Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, *Miscellanea 27*, 2006, 86, 88). Међу аукторе чије исправе остају изван нашег разматрања спадају још Симеонове наследници цар Јован Урош и деспотица Марија Ангелина (укупно три документа на грчком, уз четири Симеонова: Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 85–88, 91–93), кнезови Војислав Војиновић и Никола Алтомановић, као и господар Валоне Александар (укупно пет писама упућених Дубровнику између 1362. и 1369, в. онлајн збирку <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection>; последњи увид: септембар 2015).

делом некадашње јединствене државе, он је постепено градио сопствени положај легитимног наследника владарâ у чијој је служби некада био, мада му и поред подршке поглаварâ Српске цркве (у најмању руку патријарха Спиридона) није успело ништа више од стварања породичног савеза и тиме релативно касне и само формалне потврде неке врсте врховништва над дѐлом *de facto* самосталних локалних династа.¹⁹⁵ Што се тиче Лазаревог дипломатичког фонда, он се по броју сачуваних јединица, али и тематски уклапа у општу слику постнемањихке документарне продукције која сада долази из више центара. По формуларима сви они мање или више следе традиције из времена јединствене државе, док неки чак и директно наглашавају сопствени континуитет са светом породицом Симеона и Саве.¹⁹⁶ Ипак, одређени елементи Лазаревих повеља, на пример аренге којима ћемо се детаљније посветити касније, не само да се издвајају у односу на његове савременике, већ заједно са политичким наслеђем овог владара превазилазе пролазне творевине из окружења и преносе се у доба поновног обједињавања дѐла српских земаља под Стефаном Лазаревићем.

¹⁹⁵ О положају и политици кнеза Лазара у односу на друге обласне господаре в. студије објављене у зборнику О кнезу Лазару, Београд 1975: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, 13–43; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 45–63; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 65–79; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371)*, 139–150. За Дубровачку општину су кнез Лазар и господа Ђурађ II Балшић и Вук Бранковић били равноправни наследници немањихких правно-политичких традиција. То потврђује потреба Дубровчана да између 1386. и 1388. од све тројице добију писане потврде о уређењу важних питања као што су трговачке повластице и исплата Стонског дохотка (в. Лазареве акте бр. 237 и 239 у нашем прегледу, праћене одговарајућим документима друге двојице господара – <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection?block=5>; последњи увид: септембар 2015).

¹⁹⁶ За Бранковиће в. између осталог Вукову повељу Хиландару из 1392 (С. Бојанин, ССА 9, 2010, 147–158), као и повељу Маре са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром истом дестинатару из 1406 (није објављена у целини, користили смо снимак НБС Ф 2804). Примери повеља Драгашâ уз анализу њихове дипломатичке праксе: Ж. Вујошевић, ССА 10 (2011) 71–86. и исти, *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia Byzantino-Balkanica*, Софија 2014, 453–475. В. и повељу Ђурђа II Балшића Дубровнику из 1386, где о себи говори као о изданку светог корена „прародитеља“ Симеона и Саве: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 203–204.

Нешто једноставнија политичка карта од почетка XV века, узрокована с једне стране поменутиим обједињавањем, а с друге стране продором Османлија, значи и мањи број издавача докумената који би се уз Лазареве наследнике могли прибројати „општесрпском“ корпусу. Тако се осим већ поменутих Бранковића и Балшића међу обласним господарима као ауктор појављује још само кесар Угљеша са једном познатом повељом.¹⁹⁷ Посебан положај Ђурђа Бранковића који је у специфичним околностима наследио престо у Деспотовини значио је уздизање владарског ранга његове породице од територијалног господства на „државну“ раван. Ђурђево документе смо у истраживање уврстили тек од времена када се та промена и формално догодила. Она је штавише оставила трага и у дипломатичком материјалу, пошто нови владар Србије после 1427. као ауктор ниједном није поновио формулар из повеља које је издао између 1414. и 1426, већ је по правилу преузимао обрасце свог претходника Стефана Лазаревића.¹⁹⁸

Пропаст Деспотовине и њено припајање Османском царству 1459. означавају горњу хронолошку границу наше теме. До тог времена идентификовали смо 18 српских ауктора (обједињујући чланове породица Бранковића, Балшића и Драгаша) као удеоних или обласних господара са неједнаким степеном суверене власти, чији укупан дипломатички фонд према нашем истраживању обухвата нешто преко 80 јединица. Тим материјалом се примарно нисмо бавили, мада је у одређеним случајевима коришћен његов компаративни потенцијал. Исто важи за документе зетских господара Црнојевића, чији је успон започет још у време Балшића довео до стварања засебне политичке

¹⁹⁷ Издање и коментар: Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 385–394.

¹⁹⁸ Опширније о томе у следећем поглављу овог рада. Додуше Ђурађ је као десигнирани наследник већ од 1423. водио преписку у деспотово име на највишем дипломатском нивоу: в. писма Дубровнику из 1423. и 1424 на страници <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection?block=7> (последњи увид: септембар 2015) и документе о склапању мира са Венецијом из 1423, 1424. и 1426 (S. Ljubić, *Listine VIII*, 248–253, 277–278; IX, 7–14). О Ђурђу Бранковићу и територијалном господству његове породице в. одговарајућа поглавља у монографији М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

јединице, која ће као последњи субјекат српске средњовековне државности опстати све до 1499. године.¹⁹⁹ Међу око 40 докумената српске господе из доба после 1459. убрајају се и производи сремских деспота Бранковића и затим њихових сродника Јакшића. Иако је власт ове породице имала само титуларни карактер, позни Бранковићи су управо у повељама доследно истицали континуитет са несталом српском државом, уз снажно везивање за владарску идеологију Немањића.²⁰⁰

Ако се једним ширим истраживањем које би превазишло оквире за које смо се одлучили могу обухватити и документи свих поменутих српских ауктора из редова локалних владара и господе, феномен владарске канцеларије у средњовековној Босни због низа специфичности свакако завређује посебан научни приступ. Мада се босанска држава, барем у домаћој историографији, традиционално сматра огранком српског политичког развоја, континуитет њене територијално-политичке посебности може се пратити најкасније управо од времена када се тамо јављају први познати владарски документи, дакле као и у Рашкој/Србији крајем XII века.²⁰¹ Чини се да је због тога сасвим разумљиво и научно оправдано што је процес документарне продукције у Босни обрађен као посебна тема и то у докторској дисертацији Невена Исаиловића, одбрањеној у Београду 2014.²⁰²

Рад на прикупљању грађе релевантне за наше истраживање резултирао је препознавањем укупно 325 дипломатичких јединица – докумената чији су ауктори владари средњовековне Србије, од Стефана Немање до Лазара Бранковића. Преглед ових исправа који доносимо на наредним страницама

¹⁹⁹ Синтетички приказ историје Зете под влашћу Балшића и Црнојевића: *Историја Црне Горе* II/1–2, Титоград 1970 (С. Ђирковић и И. Божић).

²⁰⁰ Добре примере представљају повеље за Хиландар из 1486. и 1496: К. Митровић, ССА 5 (2006) 229–239. и К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274–277.

²⁰¹ Класична и још увек незаобилазна синтеза о средњовековној Босни: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

²⁰² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (2014). Претходно је дипломатичка грађа пореклом из Босне и Хума систематски обрађена у монографији М. Вркочић, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002.

покушај је да се омогући основни увид у целину фонда и олакша праћење даљег излагања. О објективним тешкоћама које су пратиле тај део посла, везаним пре свега за недостатак потпуне збирке критичких издања и ограничену доступност материјала, писали смо у уводном поглављу (стр. 29–30). С обзиром на такве околности, морамо изразити наду да у састављању листе докумената није било значајних пропуста. Свакако да ни хронолошки редослед којим су приказане дипломатичке јединице не треба узети као беспрекоран. Велики број исправа изворно није датиран, а у многим случајевима је одговарајући податак непотпун, непрецизан, понекад и погрешан. Код таквих примерака је датум издавања углавном представљен у виду ширег или ужег временског распона, при чему смо хронолошко позиционирање вршили према најранијем могућем датумском елементу.²⁰³

Документи су у прегледу приказани кроз параметре распоређене у шест колона. Поред *редног броја*, додељеног према претпостављеном хронолошком редоследу, *назив документа* треба да буде најкраћа недвосмислена идентификациона ознака сваке јединице. Он се састоји из имена ауктора и дестинатара, по потреби уз додатне податке када постоји већи број исправа у којима се појављују исти актери. У таквим случајевима у загради је дат претпостављени редни број документа који је одређени ауктор издао једном истом дестинатару.²⁰⁴ У колони *датум* уписани су сви познати хронолошки елементи, при чему уз оне који су несигурни стоји знак питања. „Византијска“ година је приказана у форми гггг/гг (нпр. 1352/53. за период 1. септембар 1352 – 31. август 1353), док у случајевима када је познат само датум уноса одређеног документа у регистарске књиге (по правилу у кореспонденцији са Дубровником), формулу „пре дан/месец/година“ треба разумети тако да је исправа највероватније настала неколико дана или седмица пре извршења

²⁰³ Изузетак је само „улијарска“ повеља приписана краљу Милутину (бр. 69), с обзиром на њену нејасну традицију.

²⁰⁴ Нпр. бр. 217 „цар Урош Дубровнику (6) о уступању земљишта“ значи да би ова повеља о уступању земљишта била шести по реду документ који је цар Урош издао Дубровнику.

регистрације. *Тип и намена* документа, из практичних разлога приказани поједностављеном и сумарном поделом на повеље и писма (истакнута курзивним словима), уз навођење њихове основне сврхе, у наредном одељку нашег излагања биће предмет посебне анализе са одговарајућим објашњењима. Исто важи за *дипломатички статус*, за који су у прегледу предвиђене само две ознаке: оригинал и не-оригинал (препис и/или прерада). У овој колони дат је и податак о *језику* на коме је документ изворно састављен. Коначно, у шесту колону је унета скраћена библиографска јединица *коришћеног издања*. Без обзира на већ поменути недостатак једне потпуне едиције, појавом неколико збирки у последњих 10–15 година донекле је ублажена још увек постојећа изразита неуједначеност како методолошког приступа и техничке обраде, тако и научног квалитета издања српских средњовековних докумената.²⁰⁵ Како било, срећна околност коју смо могли да констатујемо у овој фази рада је да је српска средњовековна дипломатичка заоставштина едиторички готово потпуно „покривена“, пошто од 325 исправа из нашег истраживачког корпуса само за две нисмо успели да пронађемо било какво издање (бр. 285 и 287).

²⁰⁵ Збирке о којима је реч су у нашем раду имале начелну предност у односу на старија појединачна издања. То су А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, исти, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007. и *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, Београд 2011. Као релевантна по правилу су коришћена и издања из часописа Стари српски архив, покренутог 2002. године, у коме се објављују документи настали после 1321, уз понеки изузетак из претходног периода, и то према уједначеним стандардима који мање-више иду у корак са савременом европском дипломатиком. Кратак преглед старије издавачке праксе у српској дипломатици: Ž. Vujošević, *Diplomatik in Serbien und Montenegro*, AfD 52 (2006) 533–537.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена ²⁰⁶	Дипл. статус, језик ²⁰⁷	Коришћено издање ²⁰⁸
1.	Немања Студеници	1183–90.	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 62.
2.	Немања Дубровнику	27. септембар 1186.	ПОВ уговор	ОР л	Зборник I, 46–48.
3.	Немања Сплиту	1190–94.	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 64.
4.	Немања (монах Симеон) Хиландару	Јуни 1198 – фебруар 1199.	ПОВ даровница	ОР (изг) с	Зборник I, 68–69.
5.	<i>Стефан Немањић папи Инокентију III</i>	1199.	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР л</i>	А. Соловјев, <i>Одабрани споменици</i> , 14–15.
6.	Стефан Немањић Хиландару	29. септембар 1207–08.	ПОВ потврда, даровница	ОР с	Зборник I, 68–69.
7.	Стефан Немањић Дубровнику	1214–17.	ПОВ уговор	ПР с	Зборник I, 86–87.
8.	Стефан Немањић Св. Богородици на Мљету	1217–27.	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 108–109.
9.	Стефан Немањић Жичи (1)	1219–20.	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 91–92.
10.	<i>Стефан Немањић папи Хонорију III</i>	1220.	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР л</i>	F. Rački, <i>Pismo prvovienčanoga kralja</i> , 53-56.
11.	Стефан Немањић Жичи (2)	1221–24 (?)	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 94–95.
12.	Стефан Немањић Жичи (3)	1224–28 (?)	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 546.
13.	Радослав Котору	15. јули 1230.	ПОВ потврда	ПР (превод, фалс?) л	Зборник I, 120–121.
14.	Радослав Дубровнику	4. фебруар 1234.	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 130.

²⁰⁶ Ознаке за тип документа: ПОВ – повеља; ПИС – писмо.

²⁰⁷ Ознаке за дипломатички статус документа: ОР – оригинал; ПР – препис или прерада (посебно назначено ако је превод). Ознаке за језик којим је документ изворно писан: с – српски; л – латински; г – грчки.

²⁰⁸ Ради уштеде простора, све публикације у табели дате су у скраћеном облику – в. списак извора.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
15.	Владислав I Св. Богородици у Бистрици	1234–43.	ПОВ потврда, даровница	ПР с	<i>Зборник I</i> , 166–167.
16.	Владислав I Хиландару	22. август 1234–42.	ПОВ потврда, даровница	ОР с	<i>Зборник I</i> , 148.
17.	Владислав I Дубровнику (1)	Септембар 1234 – април 1235.	ПОВ уговор	ОР с	<i>Зборник I</i> , 138.
18.	Владислав I Дубровнику (2) о могоришу	1235–43.	ПОВ даровница	ОР с	<i>Зборник I</i> , 160.
19.	Владислав I Сплиту	23. јуни 1237.	ПОВ уговор	ПР с	<i>Зборник I</i> , 144–145.
20.	<i>Владислав I Дубровнику (3) о кршењу заклетве</i>	<i>Јуни 1238 – лето 1240.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	<i>Зборник I</i> , 150.
21.	Владислав I Врањини	1241/42.	ПОВ даровница	ОР (изг) с	<i>Зборник I</i> , 162–163.
22.	Урош I Дубровнику (1)	14. август 1243.	ПОВ уговор	ПР (три примерка; превод, концепт?) с (л?)	<i>Зборник I</i> , 174.
23.	Урош I Св. Богородици у Бистрици	1243–76.	ПОВ даровница	ОР с	<i>Зборник I</i> , 240.
24.	Урош I Св. Богородици у Стону (Хумска епископија)	1243–54.	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	<i>Зборник I</i> , 196–198.
25.	Урош I Дубровнику (2)	13. август 1252.	ПОВ даровница	ПР (концепт?) с	<i>Зборник I</i> , 188.
26.	Урош I Дубровнику (3)	23. август 1254.	ПОВ уговор	ОР с	<i>Зборник I</i> , 212–214.
27.	Урош I Св. Петру и Павлу на Лиму (Хумска епископија)	1254–63.	ПОВ даровница	ПР (?) с	<i>Зборник I</i> , 227–231.
28.	<i>Урош I Дубровнику (4) о соли</i>	<i>1265–66.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	<i>Зборник I</i> , 236.
29.	Јелена Дубровнику (1) о пријатељству	3. фебруар (?) 1267–68.	ПОВ уговор	ОР с	<i>Зборник I</i> , 238.
30.	Урош I Св. Николи у Хвосну	1. септембар 1276 – 1. мај 1277 (?)	ПОВ даровница	ПР с	<i>Зборник I</i> , 250–251.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
31.	Драгутин Дубровнику (1) о трговини	1276–82.	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 274.
32.	Драгутин Дубровнику (2) о трговини у Брскову	1276–82.	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 272.
33.	Јелена Врањини	1276–1306.	ПОВ даровница	ПР (изг) с	Зборник I, 260–261.
34.	Јелена о селу Затор	1276–1306.	ПОВ потврда	ПР (изг) с	Зборник I, 410.
35.	Драгутин Дубровнику (3) о продужењу мира	1281.	ПОВ уговор	ОР с	Зборник I, 266.
36.	Милутин Дубровнику (1)	1282.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 276.
37.	Милутин Хиландару (1)	1282 (?)	ПОВ потврда	ПР (?) с	Зборник I, 278–280.
38.	Милутин Дубровнику (2) о трговини	1282–89 (?)	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 290.
39.	Милутин Св. Богородици на Мљету	1282–1321.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 506.
40.	Милутин жупану Твртку	Пре 15. јуна 1284.	ПИС наредба	ОР с	Зборник I, 284.
41.	Милутин Дубровнику (3) о границама	1289.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 286.
42.	Јелена Дубровнику (2) о границама	1289.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 288.
43.	Милутин Хиландару (2) о призренским поседима	Око 1299.	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	Д. Живојиновић, ССА 9 (2010) 6–8.
44.	Милутин Св. Ђорђу код Скопља	1299/1300.	ПОВ потврда, даровница	ПР (три примерка) с	Зборник I, 316–329.
45.	Милутин Хиландару (3) о Св. Петки	Око 1300.	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 332–333.
46.	Милутин Хиландару (4) о Хрусијском пиргу	1301/02.	ПОВ даровница	ОР с	А. Веселиновић, ССА 9 (2010) 21–22.
47.	Милутин Дубровнику (3) о правима	14. септембар 1302.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 344–347.
48.	Милутин Дубровнику (4) о Пирџу Хашичићу	Око 1. августа 1303.	ПИС обавештење	ОР с	Зборник I, 354.
49.	Милутин Хиландару (5) о свим поседима	1303–04 (?)	ПОВ потврда	ПР (четири, примерка) с	Зборник I, 366–389.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
50.	Милутин Дубровнику (5) о свом посланику Матији	Пре 13. априла 1304.	ПИС обавештење	ОР с	Зборник I, 358.
51.	Јелена Дубровнику (3) о Николици Жургову	Пре 18. маја 1304.	ПИС обавештење	ОР с	Зборник I, 360.
52.	Милутин Св. Богородици Ратачкој	15. март 1306.	ПОВ потврда	ОР с	С. Марјановић-Душанић, ССА 1 (2002) 14–16.
53.	Милутин Карлу Валоа	25. јули 1308.	ПОВ уговор	ПР л	Споменици на Македонија II, 440–443.
54.	Престолонаследник Стефан (Дечански) Врањини (1)	1309–14.	ПОВ даровница	ОР (? , изг) с	Н. Дучић, <i>Врањина</i> , 187 (извод). ²⁰⁹
55.	Милутин Дубровнику (4) о Светодмитарском дохотку	Пре 29. октобра 1313.	ПИС обавештење	ОР с	Н. Порчић, ССА 7 (2008) 12.
56.	Милутин Хрусијском пиргу	1313–16.	ПОВ даровница	ПР (? , два примерка) с	Зборник I, 437–445.
57.	Драгутин Дубровнику (4) о трговини	1313–16.	ПОВ даровница	ОР с	Зборник I, 454.
58.	Милутин Врањини (1) о Орахову	1314–1318(?) ²¹⁰	ПОВ даровница	ОР (?) с	Зборник I, 428–429.
59.	Милутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.	ПОВ даровница	ОР ²¹¹ с	Зборник I, 457–469.
60.	Драгутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.	ПОВ потврда	ОР с	Зборник I, 471.
61.	Милутин Жаретићима	Лето 1316.	ПОВ потврда	ОР с	С. Божанић, ССА 6 (2007) 12.
62.	Милутин Врањини (2) о Лимљанима	1317/18.	ПОВ потврда, даровница	ОР (? , изг) с	П. Ровинскиј, <i>Черногория II/1</i> , 35 (извод).
63.	Милутин Карејској келији	1317/18.	ПОВ даровница	ПР с	Д. Живојиновић, ССА 5 (2006) 16–22.

²⁰⁹ За атрибуцију в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 253–254.

²¹⁰ За датум и дипломатичку традицију в. исто, 254–259.

²¹¹ Сачувани примерци овог и следећег документа представљају савремене преписе, за које се сматра да су имали „снагу оригинала“: *Зборник I*, 456.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
64.	Милутин Св. Петру и Павлу на Лиму (Хумска епископија)	1317–21.	ПОВ даровница	ОР с	В. Тријић, ССА 4 (2005) 5–7.
65.	<i>Милутин Дубровнику (5) о Мачви и Липнику 1</i>	<i>Пре 30. јула 1319.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Н. Порчић, ССА 10 (2011) 4–5.
66.	<i>Милутин Дубровнику (6) о Светодмитарском дохотку</i>	<i>Пре 27. октобра 1320.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	Н. Порчић, ССА 7 (2008) 13–14.
67.	<i>Милутин Дубровнику (7) о Мачви и Липнику 2</i>	<i>Пре 16. фебруара 1321.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Н. Порчић, ССА 10 (2011) 6–7.
68.	Милутин Грачаница	Септембар – октобар 1321 (?)	ПОВ даровница	ПР с	Зборник I, 500–504.
69.	Милутин(?) Хиландару (6) о Улијарима	1282–1321.	ПОВ даровница	ПР с	<i>Споменици на Македонија II, 339–354.</i>
70.	Стефан Дечански Дубровнику (1) о повластицама	27. децембар 1321.	ПОВ потврда	ОР с	С. Ђирковић, ССА 5 (2006) 44.
71.	Стефан Дечански Врањини (2) о Брчелима	1322–30.	ПОВ даровница	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 112–113.
72.	<i>Стефан Дечански Андрији Пештићу (1)</i>	<i>Јуни 1323.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Н. Порчић, ССА 2 (2003) 12.
73.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (2) о Андрији Пештићу</i>	<i>Пре 17. јуна 1323.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Н. Порчић, ССА 2 (2003) 12.
74.	<i>Владислав II Дубровнику</i>	<i>25. октобар 1323.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Н. Порчић, ССА 1 (2002) 33–35.
75.	Стефан Дечански Призренској епископији	Мај 1324 – август 1331.	ПОВ потврда, даровница	ОР с	С. Мишић, ССА 8 (2009) 12–19.
76.	Стефан Дечански Св. Петру и Павлу на Лиму (Хумска епископија)	Септембар 1324 – август 1331.	ПОВ потврда	ОР (?) с	В. Тријић, ССА 5 (2006) 53–56.
77.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (3) о Светодмитарском дохотку</i>	<i>Пре 31. октобра 1325.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	Н. Порчић, ССА 7 (2008) 15.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
78.	<i>Стефан Дечански Луки Лукаревићу</i>	11. јануар 1326.	ПИС разрешница	ПР (превод) с	Д. Јечменица, ССА 7 (2008) 39–40.
79.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (4) о Луки Лукаревићу</i>	Пре 4. фебруара 1326.	ПИС обавештење	ПР (превод) с	Д. Јечменица, ССА 7 (2008) 39.
80.	Стефан Дечански Дубровнику (5) о трговини	25. март 1326.	ПОВ потврда	ОР с	Н. Порчић, ССА 6 (2007) 20–21.
81.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (6) о Паскоју Гучетићу</i>	Пре 19. априла 1326.	ПИС обавештење	ОР с	Д. Јечменица, ССА 7 (2008) 29.
82.	<i>Стефан Дечански Андрији Пештићу (2)</i>	15. јули 1326.	ПИС разрешница	ПР (превод) с	Н. Порчић, ССА 2 (2003) 23.
83.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (7) о Андрији Пештићу 2</i>	Пре 28. јула 1326.	ПИС обавештење	ОР с	Н. Порчић, ССА 2 (2003) 22.
84.	Млади краљ Душан Врањини (1) о Трнову	1326–31 (?)	ПОВ даровница	ОР с	П. Ровинскиј, <i>Черногорја</i> II/1, 38 (извод).
85.	Стефан Дечански Хиландару (1) о Св. Богородици у Призрену	8. фебруар 1327.	ПОВ даровница	ОР ²¹² с	С. Мишић, ССА 5 (2006) 66–68.
86.	Стефан Дечански Хиландару (2) о међама Хотачке метохије	8. фебруар 1327.	ПОВ потврда	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 5 (2006) 70–72.
87.	Стефан Дечански Хиландару (3) о Добродољанима	9. јули 1327.	ПОВ потврда	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 2 (2003) 31–33.
88.	Стефан Дечански Хиландару (4) о међама Крушевске метохије	5. септембар 1327.	ПОВ потврда	ОР с	С. Мишић, ССА 3 (2004) 5–7.
89.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (8) о Светодмитарском дохотку</i>	Пре 14. децембра 1328.	ПИС обавештење	ОР с	Н. Порчић, ССА 7 (2008) 16.
90.	<i>Стефан Дечански дужду</i>	1. мај 1330.	ПИС обавештење	ПР л	С. Љубић, <i>Listine I</i> , 377.
91.	Стефан Дечански Дечанима (1)	Лето 1330.	ПОВ даровница	ОР с	М. Грковић, <i>Прва хрисовуља</i> , 64–81.

²¹² О проблемима у вези са традицијом ове и наредне две повеље в. стр. 121–123.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
92.	Стефан Дечански Дечанима (2)	Лето 1330 – август 1331.	ПОВ даровница	ОР (изг) с	М. С. Милојевић, <i>Дечанске хрисовуље</i> , 1–68.
93.	Стефан Дечански Св. Николи у Орехову	9. септембар 1330.	ПОВ потврда, даровница	ПР с	С. Мишић, ССА 1 (2002) 56–59.
94.	Душан Дубровнику (1) о трговини	Крај 1331.	ПОВ даровница	ОР с	Д. Јечменица, ССА 10 (2011) 22.
95.	<i>Душан дужду (1) о Николи Бривосу</i>	<i>10. јуни 1332.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР л</i>	S. Ljubić, <i>Listine I</i> , 410–411.
96.	Душан Дубровнику (2) о жити	14. август 1332(?)	ПОВ даровница	ОР (изг) с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 119.
97.	Душан Дубровнику (3) о Стонском рату 1 (српски)	22. јануар 1333.	ПОВ уговор	ПР с	Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 31–32.
97а	Душан Дубровнику (3) о Стонском рату 1 (латински)	22. јануар 1333.	ПОВ уговор	ОР л	Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 34–36.
98.	<i>Душан Дубровнику (4) о Стонском дохотку</i>	<i>Пре 29. јуна 1333.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	<i>Diplomatički zbornik X</i> , 110–111.
99.	<i>Душан Дубровнику (5) о Јунију Вукасовићу и друговима</i>	<i>Пре 18. фебруара 1334.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Д. Јечменица, ССА 8 (2009) 40.
100.	<i>Душан Дубровнику (6) о Домањи Менчетићу 1</i>	<i>Пре 2. марта 1334.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод) с</i>	Д. Јечменица, ССА 8 (2009) 47.
101.	Душан Дубровнику (7) о Стонском рату 2	19. мај 1334.	ПОВ потврда	ОР с	Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 53–54.
102.	Душан Св. Николи у Добрушти (1)	Мај 1334.	ПОВ даровница	ОР ²¹³ с	Ж. Вујошевић, ССА 4 (2005) 52–55.
103.	Душан Трескавцу (1)	1334/35. или 1335/36.	ПОВ потврда, даровница	ПР (изг) с	<i>Споменици на Македонија IV</i> , 77–92. ²¹⁴
104.	Душан Хрусијском пиргу (1) о цркви у Липљану	1336/37 – 43.	ПОВ даровница	ПР (? три примерка) с	М. Ивановић, ССА 13 (2014) 40–44.

²¹³ О традицији повеље в. стр. 123.

²¹⁴ Коментар о датуму и традицији документа уз текст аренге према Љубомиру Стојановићу: Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
105.	Душан Радослави и Хиландару	1337 (?)	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, ССА 9 (2010) 64–66.
106.	Душан Хиландару (1) о Св. Николи у Орехову	1338/39.	ПОВ даровница	ПР с	С. Марјановић-Душанић, ССА 2 (2003) 56–58.
107.	<i>Душан Дубровнику (8) о Домањи Менчетићу 2</i>	<i>Пре 8. августа 1339.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод)</i> с	Д. Јечменица, ССА 8 (2009) 49–50.
108.	<i>Душан Павлу Рестићу</i>	<i>Пре 21. фебруара 1340.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР (превод)</i> с	<i>Diplomatički zbornik X, 523.</i>
109.	Душан Хиландару (2) о Полошком	Фебруар 1340.	ПОВ даровница	ОР с	С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, ССА 6 (2007) 56–58.
110.	<i>Душан Лампри Менчетићу</i>	<i>Пре 1. маја 1340.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР</i> с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 55.
111.	<i>Душан Дубровнику (9) о Лампри Менчетићу</i>	<i>Пре 1. маја 1340.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР</i> с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 55.
112.	Душан Врањини (2) о Дмитровом дару	Средина 1340 (?)	ПОВ даровница	ОР с	Ф. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 113–114.
113.	<i>Душан Дубровнику (10) о Бунићима</i>	<i>10. септембар 1340.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР (превод)</i> с	Д. Јечменица, ССА 13 (2014) 68.
114.	<i>Душан дужду (2) о бродолому</i>	<i>22. мај 1341.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР</i> л	S. Ljubić, <i>Listine II</i> , 111.
115.	<i>Душан Живи Бунићу</i>	<i>30. септембар 1341.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР (превод)</i> с	Д. Јечменица, ССА 13 (2014) 72–73.
116.	Душан старцу Јовану о Св. Николи у Орехову	Пре 9. маја 1342.	ПОВ даровница	ПР (?) с	С. Марјановић-Душанић, ССА 3 (2004) 36–38.
117.	Душан старцу Григорију о Св. Петру у Кориши	19. мај 1343.	ПОВ даровница	ОР с	С. Мишић, ССА 12 (2013) 22–24.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
118.	Душан Кроји	Јуни 1343.	ПОВ потврда	ПР (превод) г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 312–317. ²¹⁵
119.	Душан Св. Богородици у Тетову	Лето 1343.	ПОВ даровница	ПР (?) с	М. Копривица, ССА 13 (2014) 144–153.
120.	Душан Св. Петру и Павлу на Лиму	25. октобар 1343.	ПОВ даровница	ПР (?) с	Ж. Вујошевић, ССА 3 (2004) 47–50.
121.	Душан Хиландару (3) о Хрељиним прилозима	1343.	ПОВ потврда	ПР (два примерка) с	В. Петровић, ССА 13 (2014) 5–8, 12–15.
122.	Душан Хиландару (4) потврда поседа	Око 1343.	ПОВ потврда	ПР с	А. Фостиков, ССА 13 (2014) 87–95.
123.	Душан Трескавцу (2), потврда и нови прилози	1343–45.	ПОВ потврда, даровница	ОР (изг) с	<i>Споменици на Македонија IV</i> , 143–153. ²¹⁶
124.	Душан Хиландару (5) о Св. Николи у Врању	1343–45.	ПОВ даровница	ПР с	С. Марјановић-Душанић, ССА 4 (2005) 70–75.
125.	Душан Дечанима	1343–45.	ПОВ потврда, даровница	ОР с	Ђ. Бубало, ССА 6 (2007) 71–78 (почетак); М. С. Милојевић, <i>Дечанске хрисовуље</i> , 69–137.
126.	Душан архонтопулима из Зихне	Јули 1344.	ПОВ даровница	ОР г	V. Kravari, <i>Nouveaux documents</i> , 301–302.
127.	Душан Хрусијском пиргу (2) о Гаидарохору	1. јануар 1345.	ПОВ даровница	ПР (?) с	Д. Живојиновић, ССА 6 (2007) 85–87.
128.	Душан Хиландару (6) о Рудлу	28. март 1345. ²¹⁷	ПОВ даровница	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 9 (2010) 76–79.
129.	Душан Св. Богородици у Охриду	јесен 1345 (?)	ПОВ потврда	ОР с	А. Соловјев, <i>Одабрани споменици</i> , 127–129.
130.	Душан Меникејском манастиру (1) о елевтерима	Септембар 1345.	ПОВ даровница (простагма)	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 5.

²¹⁵ Издање према L. Thallóczy – C. Jirecek, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, Archiv für slavische Philologie 21 (1899) 96–98.

²¹⁶ За датум, традицију документа и прве редове аренге в. горе нап. 214.

²¹⁷ За датум в. стр. 181–182.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
131.	Душан Св. Анастасији код Зихне (1) даровница	Септембар – децембар 1345.	ПОВ даровница (простагма)	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 20.
132.	Душан кефалији Рајку	Септембар – децембар 1345.	ПИС наредба (простагма)	ПР з	Д. Живојиновић, ССА 10 (2011) 30–31.
133.	Душан дужду (3) о Котору и Задру	15. октобар 1345.	ПИС обавештење	ПР л	S. Ljubić, <i>Listine II</i> , 278–279.
134.	Душан Дубровнику (11) о требињској царини 1	26. октобар 1345.	ПОВ даровница	ОР с	Н. Порчић, ССА 5 (2006) 84–85.
135.	Душан Меникејском манастиру (2) о поседима	Октобар 1345.	ПОВ потврда, даровница	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 8–16.
136.	Душан светогорским манастирима	Новембар 1345.	ПОВ уговор	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 30–34.
137.	Душан Ивируну (1) потврда	Јануар 1346.	ПОВ потврда	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 38–40.
138.	Душан Ивируну (2) потврда и нове повластице	Април 1346.	ПОВ потврда, даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 44–50.
139.	Душан Филотеју (1) потврда и нови дарови	Април 1346.	ПОВ потврда, даровница	ОР (изг) г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 54–62.
140.	Душан Зографу (1) о Хандаку	Април 1346.	ПОВ даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 66–70.
141.	Душан Ђорђу Фокопулу (1) о млину	Април 1346.	ПОВ потврда (простагма)	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 74.
142.	Душан Ксиропотаму	Април (– мај) 1346.	ПОВ потврда, даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 86–92.
143.	Душан Есфигмену (1) потврда	Април (– мај) 1346.	ПОВ потврда, даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 96–102.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
144.	Душан Бањској	После априла 1346.	ПОВ даровница	ОР (изг) с	Л. Славева – В. Мошин, <i>Српски грамоти</i> , 219–220. ²¹⁸
145.	Душан Скадру	Април 1346 – децембар 1355.	ПОВ даровница	ПР (превод) л(?)	С. Ћирковић, ССА 6 (2007) 114–115.
146.	Душан Ватопеду (1) потврда и нови дарови	Мај 1346.	ПОВ потврда, даровница	ОР (изг) г	<i>Actes de Vatopédi II</i> , 198.
147.	Душан Дубровнику (12) о Св. Николи у Барију	20. август 1346.	ПОВ даровница	ОР (?) л	С. Ћирковић, ССА 4 (2005) 88–89.
148.	Душан Леснову (Злетовска епископија)	1346/47.	ПОВ даровница	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 13 (2014) 182–189.
149.	Душан Дубровнику (13) о Светодмитарском дохотку	Пре 26. октобра 1346.	ПИС обавештење	ПР (превод) с	Н. Порчић, ССА 7 (2008) 17.
150.	Душан Хиландару (7) о Лужачкој метохији	18. јануар 1347.	ПОВ потврда, даровница	ОР с	Д. Живојиновић, ССА 5 (2006) 101–103.
151.	Душан Орсу Цријевићу	14. јуни 1347.	ПИС разрешница	ПР (превод) с	<i>Diplomatički zbornik XI</i> , 371–372.
152.	Душан Дубровнику (14) о Орсу Цријевићу	Пре 28. јуна 1347.	ПИС обавештење	ПР (превод) с	<i>Diplomatički zbornik XI</i> , 371–372.
153.	Душан Николи Лукареву и Марину Гучетићу	1. август 1347.	ПИС разрешница	ПР (превод) с	<i>Diplomatički zbornik XI</i> , 383–385.
154.	Душан Николи Лукареву и Марину Држићу	6. август 1347.	ПИС разрешница	ПР (превод) с	<i>Diplomatički zbornik XI</i> , 386–387.
155.	Душан Дубровнику (15) о Николи Лукареву и Марину Гучетићу	Пре 28. августа 1347.	ПИС обавештење	ПР с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 56–57.
156.	Душан Дубровнику (16) о Николи Лукареву и Марину Држићу	Пре 28. августа 1347.	ПИС обавештење	ПР с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 62.

²¹⁸ Репринт издања објављеног у С. Новаковић, *Хрисовуљ цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
157.	Душан Св. арханђелима код Призрена	Август(?) 1347. ²¹⁹	ПОВ даровница	ПР (изг) с	С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, <i>Светоарханђеловска хрисовуља</i> , 85-114. ²²⁰
158.	Душан Карејској келији (1) о Косорићима (Скопље)	Септембар 1347 (?) ²²¹	ПОВ даровница	ПР (?) с	Д. Живојиновић, <i>ССА 7 (2008) 61–64.</i>
159.	Душан Филотеју (2) о Цајину и Кранијару	Септембар 1347.	ПОВ потврда	ОР г	V. Kravari, <i>Nouveaux documents</i> , 307–308.
160.	<i>Душан(?) протостратору Станиши</i>	<i>Септембар 1347 – април 1348 (?)</i>	<i>ПИС наредба (простагма)</i>	<i>ОР з</i>	<i>Actes de Kutlumus</i> , app. II, 229–230.
161.	Душан Хиландару (8) о Ливади	12. децембар 1347.	ПОВ даровница	ПР (фалс?) с	В. Korablev, <i>Actes de Chilandar II</i> , 489–493.
162.	Душан Есфигмену (2) о Крушеву	Децембар 1347.	ПОВ даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 112–114.
163.	Душан Лаври	Децембар 1347.	ПОВ потврда, даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 118–122.
164.	Душан Св. Пантелејмону (1) о четири села	Јануар 1348(?).	ПОВ даровница	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 126–130.
165.	<i>Душан игуману Калинику</i>	<i>Јануар 1348.</i>	<i>ПИС наредба (простагма)</i>	<i>ПР з</i>	Д. Живојиновић, <i>ССА 6 (2007) 105–106.</i>
166.	Душан Карејској келији (2) о Косорићима (Прилеп)	Јануар – април или април – август 1348. ²²²	ПОВ даровница	ПР (?) с	Д. Живојиновић, <i>ССА 7 (2008) 73–78.</i>
167.	Душан Карејској келији (3) о Косорићима и хиландарској болници (Прилеп)	Јануар – април или април – август 1348.	ПОВ даровница	ПР с	Д. Живојиновић, <i>ССА 1 (2002) 71–73.</i>

²¹⁹ За датум в. стр. 182.

²²⁰ Издање са реконструисаном аренгом: *Споменици на Македонија III*, 342–406.

²²¹ За датум в. стр. 182–183.

²²² За датум ове и следеће повеље в. стр. 182–183.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
168.	Душан Хиландару (9) о Потолину	Јануар – април 1348.	ПОВ даровница	ПР (?) с	Ж. Вујошевић, ССА 5 (2006) 117–120.
169.	Душан Хиландару (10) потврда поседа	Јануар – април 1348.	ПОВ потврда	ПР с	<i>Споменици на Македонија III</i> , 430–446.
170.	<i>Душан дужду (4) о млетачко-которском уговору</i>	<i>Пре 1. априла 1348.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР</i> <i>л</i>	<i>S. Ljubić, Listine III</i> , 72.
171.	Душан Хиландару (11) о границама поседа	26. април 1348.	ПОВ потврда	ПР (фалс?) с	<i>V. Korablev, Actes de Chilandar II</i> , 501–505.
172.	Душан Ватопеду (2) потврда и нове повластице	Април 1348.	ПОВ потврда, даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 140–146.
173.	<i>Душан Дубровнику (17) о Лаври Вукасовићу</i>	<i>Септембар 1348.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР</i> <i>с</i>	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 58–59.
174.	<i>Душан Дубровнику (18) о Марку Васиљевићу</i>	<i>Септембар 1348.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР</i> <i>с</i>	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 58.
175.	<i>Душан Марку Васиљевићу</i>	<i>12. октобар 1348.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР</i> <i>с</i>	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 57–58.
176.	Душан манастиру у Ликусади	Новембар 1348.	ПОВ потврда	ОР (изг) г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 154–160.
177.	Душан Св. Ђорђу у Завлантији	Новембар 1348.	ПОВ потврда	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 164–166.
178.	<i>Душан Лаври Вукасовићу</i>	<i>8. децембар 1348</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР (превод)</i> <i>с</i>	<i>Diplomatički zbornik XI</i> , 507–508.
179.	Душан Дохијару	Март 1349.	ПОВ даровница	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 170–172.
180.	Душан анагносту Драгоју (Св. Богородици у Габрову)	21. мај 1349(?)	ПОВ потврда, даровница	ОР с	Ј. Шафарик, <i>Стара српска писма</i> , 238.
181.	Душан Св. Пантелејмону (2) о новим поседима	12. јуни 1349.	ПОВ даровница	ОР (? , два примерка) с	Ј. Шафарик, <i>Стара српска писма</i> , 232–237 (оба примерка).
182.	Душан Дубровнику (19) о општим повластицама	20. септембар 1349.	ПОВ потврда	ОР с	Д. Јечменица, ССА 11 (2012) 38–41.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
183.	Душан Дубровнику (20) о требињској царини 2	20. септембар 1349.	ПОВ потврда	ОР с	Д. Јечменица, ССА 11 (2012) 46–47.
184.	Душан Дубровнику (21) о дуговима	20. септембар 1349.	ПОВ уговор	ОР с	Д. Јечменица, ССА 11 (2012) 49–50.
185.	Душан Хиландару (12) о Струмичкој метохији	15. новембар 1349–1353.	ПОВ потврда	ОР с	И. Коматина, ССА 13 (2014) 209–210.
186.	Душан Св. арханђелима у Јерусалиму	8. март 1350.	ПОВ даровница	ПР (два примерка) с	В. Мошин, <i>Повеље цара Стефана Душана</i> , 15–21.
187.	Душан Иванку Пробиштитовићу (Св. Јовану у Штипу)	28. мај 1350.	ПОВ потврда	ОР с	В. Алексић, ССА 8 (2009) 73–74.
188.	Душан Зографу (2) потврда и нови дарови	Април 1351.	ПОВ потврда, даровница	ПР (превод) с?	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 366–371.
189.	Душан Котору (1) о границама	1351 (април 1346 – децембар 1355)	ПОВ потврда	ПР (превод, фалс?) л(?)	С. Ђирковић, ССА 10 (2011) 40–45.
190.	Душан Котору (2) потврда и нови дарови	1351.	ПОВ потврда, даровница	ПР (фалс?) с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 149–152.
191.	Душан Св. Анастасији код Зихне (2) о Острини	Фебруар 1352.	ПОВ потврда (простагма)	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 176.
192.	Душан Дубровнику (21) о појасу кнеза Вратка	Пре 30. марта 1352.	ПИС обавештење	ПР с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 66.
193.	Душан Ђорђу Фокопулу (2) потврда поседа	Мај 1352.	ПОВ потврда	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 180–182.
194.	Душан Ксенофону	Јуни 1352.	ПОВ потврда	ОР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 184.
195.	Душан митрополиту Јакову (Св. Николи код Кожља)	1352/53.	ПОВ даровница	ПР (?) с	<i>Споменици на Македонија III</i> , 411–422.
195а	(цар) Урош митрополиту Јакову (Св. Николи код Кожља)	1352/53.	ПОВ потврда претходног документа	ПР (?) с	<i>Споменици на Македонија III</i> , 422.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
196.	Душан Хиландару (13) о Лесковљанима	10. август 1354.	ПОВ потврда	ОР (изг) с	С. Бојанин, ССА 4 (2005) 121–123.
197.	Душан Св. Богородици у Архиљевици	1354–55 (?)	ПОВ даровница	ПР (?) с	Ж. Вујошевић, <i>Архиљевичка хрисовуља</i> , 244–248.
198.	Душан Хиландару (14) о Св. Николи у Псачи	1354–55 (?); „25. март 1358“ (!)	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 4 (2005) 136–139.
199.	<i>Душан Дубровнику (22) о покладу за Св. арханђеле у Јерусалиму</i>	<i>Почетак фебруара 1355.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ПР с</i>	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/1, 67.
200.	Душан Хиландару (15) о Крушчици, Понорцу и Лабићеву	2. мај 1355.	ПОВ потврда, даровница	ПР (изг) с	В. Korablev, <i>Actes de Chilandar II</i> , 516–518.
201.	Душан Хиландару (16) о поседима Св. Петра Коришког 1	17. мај 1355.	ПОВ потврда	ПР (?) с	С. Мишић, ССА 11 (2012) 63–67, 71–75 (други примерак).
202.	Душан Хиландару (17) о Карбинцима	Јуни 1355.	ПОВ потврда	ОР (изг) с	В. Korablev, <i>Actes de Chilandar II</i> , 519–520.
203.	Душан Хиландару (18) о поседима Св. Петра Коришког 2	2. јули 1355.	ПОВ потврда	ОР (?) с	С. Мишић, ССА 11 (2012) 60–61.
204.	Душан Хиландару (19) о Св. Николи у Добрушти	Пролеће – лето 1355.	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	В. Korablev, <i>Actes de Chilandar II</i> , 476–478.
205.	Душан Меникејском манастиру (3) о поклонима Ирине Хумно	Септембар – децембар 1355.	ПОВ потврда	ПР г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 194–196.
206.	<i>Душан Мароју Гучетићу</i>	<i>5. децембар 1355.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР с</i>	Д. Јечменица, ССА 12 (2013) 70.
207.	цар Урош Котору	1355.	ПОВ потврда	ПР (превод, фалс?) л?	Ф. Раčki, <i>Prilozi za sbirku</i> , 146–148.
208.	цар Урош Дубровнику (1) о трговини	Јануар 1356.	ПОВ потврда	ОР с	М. А. Чернова, ССА 8 (2009) 82–83.
209.	цар Урош митрополиту Кирилу (Св. Николи у Мелнику)	Мај 1356.	ПОВ потврда, даровница	ОР ²²³ с	Р. Михаљчић, ССА 2 (2003) 86–89.

²²³ О традицији повеље в. стр. 124–125.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
210.	цар Урош Дубровнику (2) о трговини и о Жарку	Јануар 1357.	ПИС обавештење	ОР с	М. А. Чернова, ССА 9 (2010) 88–89.
211.	цар Урош Которанима	10. април 1357.	ПОВ даровница	ОР с	Р. Михаљчић, ССА 3 (2004) 73–74.
212.	цар Урош кесариси Јерини	15. април 1357.	ПОВ потврда	ОР с	Д. Анастасијевић, Српски архив Лавре, 6–7.
213.	цар Урош Дубровнику (2) о Мљету	24. април 1357.	ПОВ потврда, обавештење	ОР с	Р. Михаљчић, ССА 3 (2004) 80–81.
214.	цар Урош Дубровнику (3) о Стонском дохотку	24. април 1357.	ПОВ потврда	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 159–160.
215.	цар Урош Дубровнику (4) о трговини	24. април 1357.	ПОВ даровница	ПР (?) с	М. А. Чернова, ССА 10 (2011) 62–63.
216.	цар Урош Дубровнику (5) потврда општинских повластица	25. април 1357.	ПОВ потврда	ОР с	М. А. Чернова, ССА 12 (2013) 80–83.
217.	цар Урош Дубровнику (6) о уступању земљишта	25. април 1357.	ПОВ даровница	ОР с	М. А. Чернова, ССА 11 (2012) 93–94.
218.	цар Урош Хиландару (1) и/или Хрусијском пиргу о Патрикијевом селишту	1360/61.	ПОВ даровница	ОР (два примерка) с	М. Убипарип, <i>Две повеље цара Уроша</i> , 103–106 (оба примерка).
219.	цар Урош Дубровнику (7) о трговачким повластицама	29. септембар 1360.	ПОВ потврда	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 168–169.
220.	цар Урош Хиландару (2) о дару жупана Вукослава	15. октобар 1360.	ПОВ потврда	ОР ²²⁴ с	Р. Михаљчић, ССА 4 (2005) 152–154.
221.	цар Урош Лаври (грчки)	Октобар 1361.	ПОВ потврда	ОР (?) г	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 202–207.
221а	цар Урош Лаври (српски)	Новембар 1361.	ПОВ потврда	ОР (?) с	А. Соловјев – В. Мошин, <i>Грчке повеље</i> , 202–207.
222.	цар Урош Дубровнику (8) пропусница	14. или 15. јули 1362.	ПОВ пропусница	ОР с	Н. Порчић, ССА 8 (2009) 88–89.
223.	цар Урош Дубровнику (9) мировни уговор	22. август 1362.	ПОВ уговор	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 169–171.

²²⁴ О дипломатичком статусу в. стр. 125–126.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
224.	цар Урош челнику Муси	15. јули 1363.	ПОВ потврда	ОР ²²⁵ с	М. Шуица, ССА 2 (2003) 144–145.
225.	цар Урош Хиландару (3) о поклону Бранковића	11. март 1365.	ПОВ потврда	ОР ²²⁶ с	Р. Михаљчић, ССА 5 (2006) 140–142.
226.	Вукашин Св. Пантелејмону	Јануар 1366.	ПОВ потврда	ОР с	С. Ћирковић, ССА 1 (2002) 100–101.
227.	цар Урош Хиландару (4) о поклонима Николе Стањевића	9. мај(?) 1366.	ПОВ потврда	ОР с	С. Бојанин, ССА 1 (2002) 105–107.
228.	Вукашин Дубровнику	5. април 1370.	ПОВ потврда	ОР с	С. Ћирковић, ССА 4 (2005) 162–163.
229.	Лазар Лаври (1) о поклонима Дионисија и Црепа	1375/76.	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 18–20 (са репринтом старијих издања).
230.	Лазар Хиландару	1379/80 (?)	ПОВ даровница	ОР с	Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 131.
231.	Лазар властелину Црепу (Св. Богородици код Петруса) ²²⁷	1379–89.	ПОВ потврда	ПР (концепт?) с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 222–223.
232.	Лазар Ждрелу (Горњаку)	1. август 1380 (?)	ПОВ даровница	ПР (изг) с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 28–32 (репринти старијих издања).
233.	Лазар Раваници	1380/81 (или 1376/77)	ПОВ даровница	ПР (два примерка) с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 52–55, 91–95 (оба примерка).
234.	Лазар Св. Пантелејмону (1) о Спасовој цркви у Хвосну	1380/81.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 148–149.
235.	Лазар Св. Пантелејмону (2) о поклонима челника Мусе	1380/81.	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 165.

²²⁵ О дипломатичком статусу в. стр. 126.

²²⁶ О дипломатичком статусу в. стр. 126.

²²⁷ О природи и традицији акта в. стр. 112–113 и 118–119.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
236.	Лазар Лаври (2) о сребру	8. август 1381.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 172. ²²⁸
237.	Лазар Дубровнику (1) потврда повластица	9. јануар 1387.	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 192–193.
238.	Лазар властелину Обраду (Св. Богородици у Кукњу)	Јануар 1388 (?)	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 203–204.
239.	<i>Лазар Дубровнику (2) о Стонском дохотку</i>	<i>Пре 31. августа 1388.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	А. Младеновић, <i>Повеље кнеза Лазара</i> , 215–216.
240.	<i>Лазаревићи Дубровнику о заложеном појасу</i>	<i>6. август 1392.</i>	<i>ПИС обавештење</i>	<i>ОР с</i>	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 19.
241.	Лазаревићи Хиландару	1392–93(?) ²²⁹	ПОВ даровница	ПР (концепт?) с	М. Шуица, ССА 3 (2004) 111–113.
242.	Лазаревићи Лаври (1) о повластицама	1394/95.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 224.
243.	Лазаревићи Дечанима	9. јуни 1397.	ПОВ потврда, даровница	ПР (?) с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 392–393.
244.	Лазаревићи (Евгенија) Лаври (2) о отуђеним поседима	1. август 1398.	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 230.
245.	<i>Лазаревићи Марину Лебровићу</i>	<i>30. јануар 1399.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР с</i>	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 29.
246.	<i>Лазаревићи Живулину Станишићу</i>	<i>15. јули 1399.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР с</i>	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 31.
247.	Лазаревићи Св. Пантелејмону	8. јуни 1400 (или 1395)	ПОВ потврда, даровница	ОР (два примерка) с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 294–297, 299–300 (оба примерка).
248.	<i>Лазаревићи Мароју Цинцуловићу</i>	<i>15. март 1402.</i>	<i>ПИС разрешница</i>	<i>ПР с</i>	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 35.

²²⁸ Издање према С. Ђирковић, *Две српске повеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 92–93.

²²⁹ За датум в. стр. 186, нап. 359.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
249.	Лазаревићи Хрусији	Март 1402 (?) ²³⁰	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 164–165.
250.	<i>Лазаревићи (Евгенија) Мароју Лебровићу</i>	23. мај 1402.	ПИС разрешница	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 36.
251.	Стефан Лазаревић деспотици Евпраксији	1404/05.	ПОВ даровница	ОР с	А. Веселиновић, ССА 1 (2002) 134–136.
252.	<i>Лазаревићи (Евгенија) рудничким цариницима</i>	Пре 16. јула 1405.	ПИС наредба	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 39.
253.	<i>Лазаревићи (Евгенија) Вукши Мишетићу</i>	12. септембар 1405.	ПИС разрешница	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 40.
254.	<i>Лазаревићи (Евгенија) Дубровнику (2) о Вукши Мишетићу</i>	12. септембар 1405.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 41.
255.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (1) о Вукши Мишетићу</i>	2. октобар 1405.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 41.
256.	Стефан Лазаревић Дубровнику (2) потврда повластица	2. децембар 1405.	ПОВ потврда	ОР с	А. Веселиновић, ССА 10 (2011) 155–158.
257.	Стефан Лазаревић Београду	Око 1405 (?)	ПОВ даровница	ПР ²³¹ с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 347.
258.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (3) о Мароју Цинцуловићу</i>	Пре 23. марта 1406.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 52–53.
259.	Стефан Лазаревић Тисмани и Водици	1405/06.	ПОВ даровница	ОР с	А. Веселиновић, ССА 8 (2009) 187–188.
260.	Стефан Лазаревић Хиландару (1) о сребру	Пре 15. октобра 1406 (?)	ПОВ даровница	ОР с	А. Веселиновић, ССА 12 (2013) 125–126.
261.	Стефан Лазаревић Лаври (1) о поседима	5. јануар 1407.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 238–240.
262.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (4) о Тудру Мласкоњићу</i>	21. април 1408.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 54.

²³⁰ За датум в. М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 193–194.

²³¹ Кратак одломак (аренге/експозиције?) у књижевном делу.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
263.	Стефан Лазаревић Дубровнику (5) о Бартолу Маринчетићу	28. мај 1411.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 56.
264.	Стефан Лазаревић Хиландару (2) о аделфатима	8. јуни 1411.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 192–193.
265.	Стефан Лазаревић Дубровнику (6) о Бенку Гундулићу 1	4. јули 1413 (или 1414?)	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 63.
266.	Стефан Лазаревић Лаври (2) о раније дарованим селима	1414/15.	ПОВ потврда	ОР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 253–254.
267.	Стефан Лазаревић Милешеви	1414–15 (?)	ПОВ даровница	ОР с	А. Веселиновић, ССА 2 (2003) 197–199.
268.	Стефан Лазаревић побрешким цариницима	Пре 15. јануара 1415.	ПИС наредба	ПР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 64.
269.	Стефан Лазаревић ердељском епископу	18 фебруар 1417.	ПИС обавештење	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 59–60.
270.	Стефан Лазаревић Ватопеду	2. јули 1417.	ПОВ даровница	ОР с ²³²	А. Младеновић, Повеље и писма, 372–373.
271.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (1) о пуномоћју за Стефана Петровог	28. октобар 1417.	ПИС обавештење	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 62.
272.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (2) о помоћи Стефану Петровом	28. октобар 1417.	ПИС наредба	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 63–64.
273.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (3) о краљевском дохотку	28. октобар 1417.	ПИС наредба	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 61.
274.	Стефан Лазаревић Ривули Доминаруму (Нађбањи)	28. октобар 1417.	ПИС наредба	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 62–63.
275.	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 1	1418.	ПИС наредба	ПР с	А. Младеновић, Повеље и писма, 71.

²³² Постоји и „незванични“ превод на грчки за потребе манастира. Упоредно издање два текста: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 300–304.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
276.	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 2 за кућу у Митровици	1418.	ПИС наредба	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 71.
277.	Стефан Лазаревић Дубровнику (7) о Никши Тамарићу	Пре 23. фебруара 1422.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 77.
278.	Стефан Лазаревић Дубровнику (8) о Бенку Гундулићу 2	10. октобар 1422.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 80.
279.	Стефан Лазаревић Бенку	1. јануар 1423.	ПОВ потврда	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 81.
280.	Стефан Лазаревић Дубровнику (9) о завештаном сребру	9. септембар 1423.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 82–83.
281.	Стефан Лазаревић новобрдским цариницима	Пре 26. новембра 1423.	ПИС наредба	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 81.
282.	Стефан Лазаревић својим службеницима о Св. Лаврентију у Будиму	15. јуни 1424.	ПИС наредба	ОР л	А. Крстић, ССА 12 (2013) 137.
283.	Стефан Лазаревић Дубровнику (10) о Вукши Мишетићу 2	21. новембар 1425.	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 84.
284.	Стефан Лазаревић Венецији	25. јули 1426.	ПОВ уговор	ПР л	S. Ljubić, <i>Listine IX</i> , 17–18.
285.	Стефан Лазаревић Стефану Петровом	6. октобар најкасније 1426.	ПИС наредба	ОР л	непознато ²³³
286.	Стефан Лазаревић Лаври (3) о помену	20. јануар 1427.	ПОВ даровница	ОР с	А. Младеновић, <i>Повеље и писма</i> , 260–261.
287.	Стефан Лазаревић Стефану Петровом и Андрији	4. јуни пре 1427.	ПИС наредба	ОР л	непознато ²³⁴

²³³ Опис и снимак: http://monasterium.net/mom/RSChartersHun/1411-10-06_Stefan_Lazarevic/charter (последњи увид: септембар 2015).

²³⁴ Опис и снимак: http://monasterium.net/mom/RSChartersHun/1411-06-04_Stefan_Lazarevic/charter (последњи увид: септембар 2015).

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
288.	Стефан Лазаревић изјава о дуговању	Пре јула 1427 (заведено у регистар 1428)	ПИС обавештење	ПР с	А. Младеновић, Повеле и писма, 85.
289.	Ђурађ Бранковић Ватопеду (1) потврда прилога деспота Стефана	Јули 1427 – јули 1429.	ПОВ потврда	ПР (концепт?) с	М. Lascaris, <i>Actes serbes</i> , 180–181.
290.	Ђурађ Бранковић Св. Пантелејмону	Јули 1427 – јули 1429.	ПОВ потврда	ОР с	Ј. Шафарик, <i>Стара српска писма</i> , 285–287.
291.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (1) потврда поседа	1428/29.	ПОВ потврда	ОР с	Љ. Стојановић, <i>Стари српски хрисовуљи</i> , 3–4.
292.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (1) потврда општих повластица	13. децембар 1428.	ПОВ потврда	ОР с	Ф. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 352–355.
293.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (1) потврда повластица	5. мај 1429.	ПОВ потврда	ОР л	Н. Исаиловић – А. Фостиков, <i>Повеља господина Ђурђа Бранковића</i> , 62.
294.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (2) нова потврда	1429/30.	ПОВ потврда	ОР с	Љ. Стојановић, <i>Стари српски хрисовуљи</i> , 4–5.
295.	Ђурађ Бранковић Есфигмену	11. септембар 1429.	ПОВ даровница	ОР с	П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић, <i>Есфигменска повеља</i> , 10.
296.	Ђурађ Бранковић Лаври (1) о сребру	1429–39.	ПОВ потврда, даровница	ОР (?) с	Д. Анастасијевић, <i>Српски архив Лавре</i> , 16–17.
297.	Ђурађ Бранковић Св. Павлу	1430.	ПОВ потврда	ОР с	Љ. Стојановић, <i>Стари српски хрисовуљи</i> , 5.
298.	Ђурађ Бранковић Ватопеду (2) потврда прилога челника Радича	1432.	ПОВ потврда	ОР с	М. Lascaris, <i>Actes serbes</i> , 182–183.
299.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (2) о дажбинама	19. јули 1433.	ПИС обавештење	ОР л	МНН <i>Diplomataria</i> XXXIII, 95–96.
300.	Ђурађ Бранковић Матији Палоцу	2. јуни 1435.	ПИС обавештење	ОР л	МНН <i>Diplomataria</i> XXXIII, 97–98.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
301.	Ђурађ Бранковић Венецији	14. август 1435.	ПОВ уговор	ПР л	S. Ljubić, <i>Listine IX</i> , 80–85.
302.	Ђурађ Бранковић Будви (1) о повластицама	6. април 1441.	ПОВ даровница	ПР (превод) с	S. Ljubić, <i>Listine IX</i> , 157.
303.	Ђурађ Бранковић Будви (2) о поседима	Април 1441.	ПОВ даровница	ПР (превод) с	S. Ljubić, <i>Rukoviet</i> , 6.
304.	Ђурађ Бранковић Дионисију и Јовану	20. април 1443.	ПОВ даровница	ОР л	МНН <i>Diplomataria XXXIII</i> , 142–143.
305.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (2) потврда општих повластица 2	17. септембар 1445.	ПОВ потврда	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 433–437.
306.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (3) о повластицама у Сребреници	17. септембар 1445.	ПОВ потврда	ОР с	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 437–438.
307.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (4) о покладу	25. новембар 1446. или 1447.	ПИС обавештење	ПР с	Љ. Стојановић, <i>Старе српске повеље</i> , I/2, 444–445. ²³⁵
308.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (1) о поседима Дебрецина	24. јуни 1448.	ПИС обавештење	ОР л	<i>Codex diplomaticus Zichy XII</i> , 215.
309.	Ђурађ Бранковић угарским посланицима	21. мај 1449.	ПОВ уговор	ПР с	J. Teleki, <i>Hunyadiak kora X</i> , 243–244.
310.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (1) о Јаношу Хуњадију 1	21. април 1450.	ПИС обавештење	ОР л	МНН <i>Diplomataria XXXIII</i> , 158–159.
311.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (2) о залогу	10. мај 1450.	ПОВ уговор	ПР л	А. Крстић, <i>ССА 11 (2012)</i> 154–157.
312.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (2) о Јаношу Хуњадију 2	24. јуни 1450.	ПИС обавештење	ОР л	МНН <i>Diplomataria XXXIII</i> , 164.
313.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (3) о списима за Гаспара	10. август 1450.	ПИС наредба	ОР л	МНН <i>Diplomataria XXXIII</i> , 165.
314.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (3) уговор	8. август 1451.	ПОВ уговор	ОР (?) л	G. Fejér, <i>Genus</i> , 149–157.

²³⁵ Варијације према старијем препису: К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 104.

Редни број	Назив документа	Датум	Тип и намена	Дипл. статус, језик	Коришћено издање
315.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (4) о списима за Вукосава и Јована	13. јануар 1452.	ПИС наредба	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 165-166.
316.	Ђурађ Бранковић Лаври (2) о поседима и приходима	16. фебруар 1452.	ПОВ даровница	ОР с	С. Ђирковић, <i>Две српске повеље</i> , 94-96.
317.	Ђурађ Бранковић Ладиславу Гари	31. мај 1454.	ПИС обавештење	ОР л	<i>Codex diplomaticus Zichy</i> XII, 237-239.
318.	Ђурађ Бранковић Франческу Сфорци	29. децембар 1454.	ПИС обавештење	ОР (?) л	МНН Diplomataria XXXIII, 191.
319.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу о борбама код Београда 1	25. јуни 1456.	ПИС обавештење	ОР л	В. В. Макушев, <i>Прилози</i> , 192-193.
320.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу о борбама код Београда 2	13. јули 1456.	ПИС обавештење	ОР л	МНН Diplomataria XXXIII, 204-206.
321.	Ђурађ Бранковић митрополиту Венедикту (Св. Ђорђу у Враћевшници)	6. септембар 1456.	ПОВ даровница	ОР с	Љ. Стојановић, <i>Стари српски хрисовуљи</i> , 5.
322.	Лазар Бранковић Дубровнику (1) о покладу 1	12. август 1457.	ПОВ потврда	ОР с	Н. Порчић, <i>Документи Лазара и Стефана</i> , 218. ²³⁶
323.	Лазар Бранковић ризничару Радославу	4. децембар 1457.	ПОВ даровница	ОР с	М. Lascaris, <i>Actes serbes</i> , 183-184.
324.	Лазар Бранковић Дубровнику (2) о покладу 2	14. децембар 1457.	ПОВ потврда	ОР (?) с	Н. Порчић, <i>Документи Лазара и Стефана</i> , 220-221.
325.	Лазар Бранковић Дубровнику (3) о покладу 3	22. децембар 1457.	ПИС обавештење	ОР с	Н. Порчић, <i>Документи Лазара и Стефана</i> , 222-223.

²³⁶ Рад такође садржи издања и коментар потврда о подизању поклада које је истих датума као Лазар Бранковић (бр. 322 и 324 у нашем списку) за Дубровник издао његов брат Стефан.

Типови и статус докумената

Типологија

У дипломатичкој пракси владарâ средњовековне Европе јављају се различите врсте јавноправних аката. Колико је њихова класификација у модерној науци сложено питање, при чему одговори могу добрим делом зависити од субјективног погледа истраживача, показује пример типологије византијских царских докумената XIII–XV века, о којој је било речи у претходном поглављу (стр. 57–59). Разуђену слику додатно усложњавају бројни савремени термини којима се акти означавају. По томе је карактеристичан и српски пример: у употреби су, понекад и истовремено за исту исправу, називи као „записаније“, „књига“, „милост“, „повеља“, „хрисовуљ“, „простагма“ и многи други, при чему се на први поглед стиче утисак о одсуству било какве доследности при њиховом избору.²³⁷

Без обзира на очекивано одсуство некакве средњовековне стандардне типологије, у српској дипломатичкој заоставштини су уочене одређене правилности, пре свега у вези са реалношћу и идејом хијерархијског положаја владара у односу на унутрашње и спољне чиниоце.²³⁸ Тако су врста и назив документа зависили најпре од релације између ауктора и дестинатара, што се лепо показује на примеру српских исправа издатих Дубровнику. У почетку уговори равноправних партнера у виду заклетве, ти документи прерастају у једностране „милости“, својеврсне изразе у међувремену нарасле самосвести српског владара, који покровитељски наступа у односу према другој страни. Промене у терминологији и типовима исправа могу се пратити и кроз процес прилагођавања византијској дипломатичкој пракси. Израз „хрисовуљ“ као

²³⁷ Преглед назива исправа у српској дипломатици даје С. Станојевић, *Студије XXII* („Називи повеља“), Глас СКА 161 (1934) 3–26 (уп. укратко Лј. Максимовић, *Kanzleiwesen*, 34–35), док богатство документарне лексике у српским дипломатичким и вандипломатичким изворима представља Ђ. Бубало, *Писана реч*, 35–45.

²³⁸ У том контексту типологију српских докумената разматра С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 29–41.

општи појам за свечане даровнице користи се у дипломатичкој грађи најкасније већ од средине XIII века (повеља краља Владислава I за цркву Св. Богородицу у Бистрици, бр. 15), а током XIV столећа и посебно од проглашења царства то постаје тип документа са мање-више стандардном формом, коју чине дипломатички елементи преузети из Византије. Међутим, управо у време политичког врхунца средњовековне Србије уочене су и значајне разлике између хрисовуља које је цар Стефан Душан издавао на грчком и исто називаних даровница намењених српским дестинатарима, при чему униформитет карактеристичан за ове прве није и одлика других.²³⁹ То показује да се разноврсност дипломатичких форми као обележје домаће традиције задржала и у периоду најразвијеније или бар по броју сачуваних примерака најплодније дипломатичке продукције. Коначно, назив и врста документа зависили су и од општег статуса дестинатара: црквени су добијали „повеље“ и „хрисовуље“ по правилу свечаног изгледа и садржаја, а световни углавном „књиге“, „милости“ или у царском периоду „простагме“ у најчешће краткој и сведеној форми.

Иако је у домаћој науци кроз поменуте и друге радове и осврте посвећена одређена пажња типологији средњовековних српских докумената, систематско истраживање на ту тему спроведено је тек недавно, у оквиру докторске дисертације Небојше Порчића, одбрањене у Београду 2012.²⁴⁰ Самим тим што је одвојено анализирао формалне (повеље и писма) и наменске типове (даровнице, уговори, признанице, обавештења и др), аутор је указао на правац размишљања према коме се при класификацији дипломатичких производа мора пре свега имати у виду њихова практична сврха. Искуства западноевропске и византијске дипломатике о којима смо

²³⁹ В. упоредну анализу у А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXXVIII–XCIII. Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 36–39. и Ж. Vujošević – N. Porčić – D. M. Živojinović, *Kanzleiwesen*, 136–137.

²⁴⁰ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (2012).

говорили у претходном поглављу додатна су потврда оправданости примене оваквог приступа и на српску грађу.

Узимајући у обзир напред изложено, као и чињеницу да поузданост дипломатичких образаца умногоме зависи од у српској науци још увек недефинисаних критеријума за разликовање оригиналних од прерађених и лажних исправа, грађу смо подвргли општој типолошкој подели у две групе: повеље и писма. Под повељама смо подразумевали све исправе којима се додељује и/или потврђује неко трајно право, као и оне којима се ауктор обавезује на поштовање правâ регулисаних уговорним односом. Њихову природу одређује дакле сврха, а не спољашња форма. Као што смо већ истакли у уводном поглављу (стр. 24–25), управо функција повеље као акта који је по себи гарант поседовања одређеног имања, повластице или положаја и који има трајно извршно дејство представља једно од основних обележја средњовековне епохе. С друге стране, у писма смо сврстали све акте који се односе на текућу администрацију и кореспонденцију и чија је основна намена просто речено пренос података.

Документи правне садржине који за ову прилику остају изван нашег разматрања су законодавни кодекси: Законик цара Стефана Душана из 1349 (допуњен 1354) и Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412.²⁴¹ Осим што по својој природи представљају савршени вид владарског деловања у пракси, ови правни зборници су додуше повељама слични и по неким унутрашњим елементима, на пример пратећим текстовима са излагањем опште мотивације за законодавну делатност, чији су аутори свакако потицали из круга састављача аренги у свечаним документима.²⁴² Ипак, пошто су за

²⁴¹ Издања са уводним студијама и објашњењима: *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010 (уз превод на модерни српски језик); *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, прир. Н. Радојчић, Београд 1962.

²⁴² Душанова „Реч уз Законик“ сачувана је само у Раковачком препису из 1700 (издање: *Душанов законик*, 71–73). Верује се да је била део свечане повеље уз Законик, чија аренда није позната (в. коментар уз старије издање: Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960, 147–162). Текст почиње интитулацијом, а наставља се „програмском“ излагањем

истраживање рада канцеларије релевантни пре свега производи који, барем теоретски, настају као плод континуираног рада на „дневном“ нивоу, законици су за нашу тему од секундарног значаја. Још мање су у том погледу значајне каптолске исправе, издаване од посебних установа без учешћа владарске писарске службе, тако да се њима нисмо ни бавили.²⁴³

У основи наменска подела на повеље и писма свакако није довољна да се изрази практична типологизација српских владарских докумената. Због тога смо у прегледу покушали да код сваке исправе истакнемо њену главну сврху. Тако смо међу повељама разликовали даровнице/потврде од уговора. У првој групи преовлађују документи којима се дарују или потврђују земљишни поседи и приходи, али има и таквих који се односе на одређене специфичне повластице (нпр. повеља краља Владислава I Дубровнику о могоришу, бр. 18). Најчешће међутим чин поклона или потврде обухвата више врста бенефиција, од доделе земљишта до ослобађања од разних обавеза. Ретки су случајеви који не могу да се уклопе ни у ову најопштију класификацију. Такви су пропусница цара Уроша за дубровачке посланике из јула 1362 (бр. 222), условно увршћена у повеље јер додељује макар привремено право у једној конкретној ситуацији, и две потврде Лазара Бранковића Дубровнику о пријему очевог поклада из 1457 (бр. 322 и 324), које су у српској дипломатици једини сачувани примерци повеље-признанице, у дубровачким „архивистичким“ белешкама на

идеолошко-богословског карактера, које кореспондира са аренгама неких повеља цара Душана: С. Марјановић-Душанић, *Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“*, Прилози КЈИФ 65–66, св. 1–4 (1999–2000), 3–20. У предговору Закона о рудницима деспота Стефана (посебно објављеном у А. Младеновић, *Повеље и писма*, 408) налази се аукторов аутобиографски текст, карактеристичан (у различитим верзијама) за уводне делове неких његових повеља: вероватно оне за Београд из око 1405, за Тисману и Водицу из 1406. и за Хиландар, претпоставља се из исте године (бр. 257, 259 и 260).

²⁴³ Сачувана су само два таква документа, оба израђена за деспота Ђурђа Бранковића. Први се односи на давање поседа Павлу Бирину из Вероне 1442, а издао га је каптол цркве у Будиму (G. Fejér, *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X-5, Buda 1842, 362–364). Предмет другог, издатог од каптола арадске (?) цркве („*Capitulum Ecclesiae Orodienensis*“), је давање поседа Јаношу Хуњадију 1444 (G. Fejér, *Genus*, 71–75).

полеђинама докумената званом „експедиторија“.²⁴⁴ Кратко саопштење цара Уроша са јемством безбедности за Дубровчане оверено је менологемом карактеристичним за простагме, док су обе потврде о исплати Лазара Бранковића, такође срочене без елемената свечаног формулара, оверене аукторовим печатима. Тако ови типолошки јединствени случајеви показују да форма документа није зависила само од његове намене, већ и од других фактора, као што су статус ауктора и његове жеље и могућности да се сходно томе представи дестинатару својим дипломатичким производом.²⁴⁵ Као даље примере који потврђују непостојање стандардних форми које би одговарале функцији исправа можемо навести грчке простагме Стефана Душана, од којих смо три сврстали у писма (бр. 132, 160, 165), а четири у повеље, јер се њима додељују и потврђују одређени поседи и права (бр. 130, 131, 141, 191). Такође, од пет докумената даровног и потврдног карактера које је цар Урош издао Дубровчанима у само два дана током априла 1357. три су оверене пуним потписом и печатом (бр. 213, 216, 217; од два сачувани само остаци), а две менологемом (бр. 214, 215).

Међу повеље-уговоре такође се могу сврстати документи различите природе. Највише је сачувано оних који се односе на уређење општих односа са иностраним факторима, пре свих са Дубровником, при чему су српски владари до времена краља Драгутина овакве акте Дубровчанима слали у виду заклетве (бр. 7, 7, 17, 22, 26 и 29; позната је и једна заклетва краља Владислава I Сплићанима, бр. 19). Закључење или продужење мира било је предмет неколико уговора са Дубровником (Драгутин, бр. 35 и цар Урош, бр. 223), Венецијом (деспот Стефан Лазаревић, бр. 284 и затим потврда са допунама

²⁴⁴ Типолошку и дипломатичку анализу пропуснице цара Уроша и двеју повеља Лазара Бранковића даје Н. Порчић, ССА 8 (2009) 89–94; исти, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, Иницијал 2 (2014) 230–231.

²⁴⁵ Томе у прилог сведочи пропусница кнеза Војислава Дубровачким посланицима, настала истим поводом и у исто време када и Урошева, а састављена у облику једноставног писма. Издање и анализа овог документа у односу на одговарајући Урошев: Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућени Дубровнику*, Прилози КЈИФ 39, св. 3–4 (1973) 228, 230. Уп. Н. Порчић, ССА 8 (2009) 94.

деспота Ђурђа Бранковића, бр. 301) и другим чиниоцима (Ђурађ са угарским посланицима у вези са ратом против Турака, бр. 309 и са Јаношем Хуњадијем, бр. 314). У осталим случајевима радило се о споразумима везаним за конкретна питања у међудржавним, али и приватним односима српских ауктора са иностраним партнерима (Милутин са Карлом Топијом, бр. 53, Душан са Дубровником о Стону, бр. 97 и о својим дуговима, бр. 184, Душан са светогорским манастирима, бр. 136 и Ђурађ са Јаношем Хуњадијем о залогу, бр. 311).²⁴⁶

Неки документи српских владара у науци су препознавани и као судске пресуде, с обзиром да су њима између осталог решавани спорови дестинатара са другим правним субјектима. Као примере издвојићемо исправе краља Стефана Дечанског Хиландару о међама Крушевске метохије од 5. септембра 1327 (бр. 88), цара Душана истом манастиру о поседима цркве Св. Петра Коришког од 2. јула 1355 (бр. 203) и кнеза Лазара властелину Црепу о цркви Св. Богородице код Петруса из 1379–89 (бр. 231).²⁴⁷ Сматрамо да српска дипломатичка грађа не даје довољно повода да се у њој дефинише нарочита врста докумената овог типа, те смо наведене и њима сличне документе сврстали међу повеље. Сами ауктори их формом или посебним елементима садржаја нису одвајали од осталих исправа из те велике групе, у којој се могу наћи још многи други чије су одлуке о даровању или потврди одређених поседа и прихода последице решења различитих спорова. Изворни називи поменутих примерака такође се уклапају у општу слику „небирокупске“ средњовековне типологизације са карактеристичним варијацијама: „слово“

²⁴⁶ Душанову стонску повељу смо условно сврстали међу уговоре, с обзиром на чињеницу да су у њој дефинисани права и обавезе обеју страна учесника правног чина: српског владара и Дубровачке општине. Формално гледано, документ је састављен као једнострана милост, у традицији ранијих исправа упућених Дубровнику (уп. Д. Јечменица, ССА 9, 2010, 42).

²⁴⁷ У коментару уз издање С. Мишић, ССА 3 (2004) 3–4, 9–10. документ Стефана Дечанског назива „пресудом“ и „хрисовуљом“, а исправу цара Душана исти, ССА 11 (2012) 59, 79–80. „судском пресудом“, „хрисовуљом“ и „повељом“. Лазарев акт је у литератури такође различито категорисан, в. између осталог С. Ђирковић, *Повеље кнеза Лазара и његова канцеларија*, ССА 2 (2003) 212 („пресуда“), 213–214 („повеља о судском спору“ са елементима пресуде и потврдне повеље).

(Стефан Дечански), „хрисовуљ“ и „записаније“ (Душан), „хрисовуљ“ и „утврденије“ (Лазар). Уосталом, пажљивим читањем текста Лазареве повеље долази се до закључка да заправо није реч ни о каквој пресуди, већ о једноставној потврди прилогâ властелина Црепа за његову баштинску цркву, коју је претходно повратио после вишегодишњег спора са Хиландаром.

Што се тиче писама, текућа кореспонденција и административна делатност српских владара одвијала се у виду обавештења, тј. преноса података у иностранство (папа, Дубровник, Венеција, касније и Угарска) и наредби различитим службеницима и поданицима. Као посебну групу у прегледу смо издвојили типолошки специфичне разрешнице рачуна, документе који су издавани дубровачким грађанима као потврде да су исплатили све дугове и обавезе проистекле из њиховог пословања на територији Србије. Уз сваку разрешницу по правилу је састављано и обавештење за дубровачке власти о извршеном разрачунавању. Иако се разрешница као акт правне природе са трајном доказном снагом може сврстати у повеље, ми смо је због њеног пословно-административног карактера, али и углавном сведене дипломатичке форме са кратким и конкретним садржајем „пребацили“ међу писма.²⁴⁸ Унутарња класификација обавештења могла би се извршити на различите начине, што би у недостатку јачег ослоња у самој грађи представљало, чини нам се, не нарочито плодносно теоретисање. За нас је међутим важно да при састављању и ове групе докумената издавач полази од њихове намене, којој затим мање или више доследно прилагођава дипломатичке обрасце. Тако се поред поменутих извештаја о разрешењу рачуна у кругу писама-обавештења могу јасно препознати рецимо потраживања разних дажбина и материјалних вредности српских владара у

²⁴⁸ Дубровчани су у регистрима разрешнице заводили као „повеље“, а пратећа обавештења као „писма“, спајајући их у виду преписа-превода у један документ. Отуда се може говорити и о „дводелним разрешницама“, иако се формално гледано увек радило о два акта упућена различитим примаоцима – дубровачком грађанину и дубровачким властима. О карактеру и дипломатичким одликама ових докумената Н. Порчић, ССА 2 (2003) 13–14. и Д. Јечменица, ССА 7 (2008) 37–38.

Дубровнику, која су представљала и својеврсна пуномоћја за службенике послате са задатком да у аукторово име преузму новац или предмете. Таквих аката сачувано је укупно 12, а већина се односи на подизање Светодмитарског дохотка (бр. 28, 50, 55, 66, 77, 89, 98, 149, 192, 199, 239, 307).²⁴⁹

Квантитативни резултат наше поделе сачуване српске дипломатичке грађе према општим типовима приказује значајну превагу повеља (227 јединица) у односу на писма (98 јединица), изражено у процентима – 70:30. Међу повељама у великој већини су даровнице/потврде са 209 примерака, што чини чак 65% укупног фонда. Од тог броја је 127 докумената, дакле знатно више од половине, намењено манастирима и црквама, тако да су чиниоци из духовне сфере и најзаступљенији међу дестинатарима са 40% свих издатих аката. Међу писмима су далеко најбројнија обавештења различитог карактера (63 јединице), док је знатно мање сачувано наредби (18) и разрешница (17).

Општи поглед на овако класификован српски дипломатички фонд доводи до закључка да је повеља током читавог постојања средњовековне државе била основни и најраспрострањенији вид деловања власти у писаној форми. С друге стране, на узорку комплетног материјала запажа се постепен и спор раст удела писама: до 1282. она чине само 11% дипломатичке грађе, до 1321. тај проценат расте до 17%, а до 1371. на 26%. Тек у XV веку писма постају са повељама равноправни облик документарног саобраћаја, с обзиром да их је из времена деспотâ Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића сачуван једнак број – по 34.

Разуме се да при доношењу закључака на основу оваквих обрачуна треба имати у виду и начелно мање шансе за опстанак старије грађе. Ипак, верујемо да овај фактор у случају процентуалног удела писама у српској дипломатичкој продукцији не би требало да има превелики значај. То би могао да потврди отприлике истим темпом растући број писама произашлих из односа са

²⁴⁹ О карактеру и дипломатичким особеностима ових докумената Н. Порчић, ССА 7 (2008) 18–23.

Дубровником, пошто је ова континуирана преписка имала веома добре изгледе да остане сачувана, како у виду оригинала, тако и преко копија и превода у дубровачким регистарским књигама. Ако овај налаз прихватимо као релевантан, њега би било могуће протумачити као сведочанство о постепеном усложњавању административних активности српских владара, самим тим и о временом све већој потреби да се развије нека врста канцеларијске праксе. Важно је међутим уочити и да улога писама у документарном саобраћају није имала непрекидну узлазну путању. После уједначеног раста који је већ до средине XIV столећа довео удео писама на 30% укупног фонда, уследио је период у коме се сачувао само по један документ овог типа од цара Уроша и кнеза Лазара (бр. 210 и 239, оба издата Дубровнику)! Тек су њихови наследници „надокнадили“ у међувремену повећани заостатак у односу на повеље. То би значило и да је потреба за редовном писарском службом варијала у зависности од интензитета политичких и економских односа, као и од утицаја и реалне моћи појединих владара.

Традиција докумената

У претходном излагању смо већ истицали чињеницу да углавном појединачни напори истраживача српске грађе до сада нису довели до јасно утврђених критеријума који би помогли у савладавању још увек најважнијег задатка дипломатике као научне дисциплине – у раздвајању оригиналних докумената од аутентичних и прерађених копија и фалсификата.²⁵⁰ Чини се да правила и обичаји „српске канцеларије“ стално измичу и тако остављају недоумице о дипломатичком статусу сразмерно великог броја повеља. Да ли су исправе

²⁵⁰ Чак и најкомпактнији и ваљда дипломатички најпоузданији корпус српске средњовековне документарне заоставштине, наиме повеље српских владара на грчком језику, у овом смислу може бити предмет дискусије, с обзиром на изостанак систематске анализе спољашњих обележја докумената у несумњиво драгоценој студији уз издање А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, I–СХХХII. Иако Делгеров критички осврт на ову едицију (F. Dölger, *Empfängerausstellung*, 393–414) није убедљив у свим тачкама, његова примедба у вези са поменутиим суштинским недостатком мора да се прихвати као оправдана.

одређеног ауктора у одређеном периоду писане на прегаменту или на хартији? Да ли брзописом или уставом? Да ли је као средство овере важио потпис или печат – или обоје? Да ли у ова средства треба убрајати и логос-формулу (и у ком облику) и можда неке друге графичке знаке? Ова и слична питања, веома значајна и за истраживање феномена канцеларије, и даље су отворена, а понуђени одговори не излазе из оквира претпоставки.

С обзиром на наведене околности, у одговарајућој рубрици нашег прегледа грађе се поред ознаке традиције више десетина примерака морао наћи упитник. Разуме се да овом приликом нисмо могли да се упустимо у систематско решавање проблема оригиналности и аутентичности, већ смо се морали ограничити на кратку дискусију о статусу неколико одабраних примера уз предлагање могућих решења. У очекивању целовите едиције израђене према стандардима модерне дипломатике, прихватили смо резултате досадашњих, углавном појединачних истраживања, свесни чињенице да ће они бар делом бити подложни ревизији. Начелна последица оваквог стања не делује охрабрујуће – још увек је наиме тешко дати општу оцену истраживачке употребљивости српског дипломатичког фонда. Конкретна последица која се односи на наш задатак у овом раду значила би да засада треба усмерити пажњу пре свега на унутрашња обележја докумената, дакле на њихов садржај, а да се на основу спољашњих карактеристика могу доносити тек условни закључци.

Из овог разлога смо документе поделили у две основне групе, оригинале и све остале, без градације степена аутентичности ових других, при чему се очекује да исправе из обе групе садрже релевантне податке за наше истраживање. У не-оригинале спадали би веродостојни преписи, прераде (интерполисани преписи, компилације), преводи, претпостављени концепти и фалсификати. Ако је сачувано више примерака једног документа, разуме се да оригинал или претпостављени аутентични препис имају предност у односу на остале, који се

тада и не узимају у обзир.²⁵¹ У случају да је међусобни однос таквих примерака нејасан, или је реч о фрагментима текста изворно постојеће једне исправе, консултовали смо све расположиве традиције (бр. 44, 49, 56, 104, 121, 181, 218, 233, 247).

Наш однос према не-оригиналима условљен је пре свега степеном њихове истраживачке употребљивости. То се најпре тиче фалсификата, за које се поставља начелно питање да ли и под којим условима треба да буду предмет анализе. Како лажне исправе по правилу настају изван владарске канцеларије, под нарочитим околностима и са нарочитим мотивима, а често и у сасвим другом времену и историјском контексту, сматрали смо да нису релевантне за нашу тему. Међутим, пошто недоумице о статусу великог броја јединица српског дипломатичког фонда не омогућају прецизно одређење броја фалсификованих докумената, одлучили смо да занемаримо само оне чије је кривотворење у науци поуздано доказано, што значи да оне сигурно не садрже елементе који би непосредно сведочили о владарској дипломатичкој продукцији. У српској документарној заоставштини везаној за раздобље којим се бавимо регистровани смо само три таква примерка, од којих за први још није утврђено када и под којим околностима је састављен, док су друга два несумњиви фалсификати настали знатно касније од времена аукторâ којима су приписани. Реч је о тзв. другој повељи краља Душана за манастир Трескавац и о повељама које су наводно издали цар Душан за манастир Есфигмен и цар Урош за Св. арханђеле у Јерусалиму.²⁵² Врло убедљиви и у науци углавном прихваћени докази о кривотворинама у виду још неколицине докумената

²⁵¹ Као пример истакли бисмо два примерка повеље цара Душана о архијевичкој цркви (бр. 197), од којих смо у разматрање узели само један. Недавно смо били у прилици да утврдимо да примерак Хил. 36 представља примарну, а Хил. 150/152 секундарну, на основу претходног насталу традицију истог документа: Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља*, 241–254.

²⁵² Анализа „друге“ трескавачке повеље у контексту осталих Душанових исправа за овај манастир: Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање*, 207–229 (пос. 224–228). О есфигменском фалсификату (у чијој је основи додуше део текста сачуваног оригинала из 1346, бр. 143) Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 57. и нап. 2 и 3 са литературом. Издање и реконструкција поступка и околности кривотворења документа приписаног цару Урошу: Ђ. Бубало, *ССА* 2 (2003) 99–142.

нису потпуно искључили могућност да су они састављени на основу данас непознатих аутентичних предлогака. Овде убрајамо тзв. которске фалсификате, од којих су три сачувана само у позним староиталијанским преводима (бр. 12, 189 и 207), а један и у српском препису из XVII столећа (бр. 190) и две исправе највероватније из XV и XVI века које се приписују цару Душану у време његовог боравка на Атосу (бр. 161 и 171).²⁵³ Условно смо их уврстили у преглед релевантне грађе, хронолошки их позиционирајући према у њима наведеним датумским елементима.

Пошто степен веродостојности великог броја докумената означених као преписи/прераде није прецизно утврђен, оцене њихове вредности за истраживање канцеларијске праксе могу да се крећу у веома широком распону. С једне стране, у тој групи се издваја једна категорија потпуно јасног дипломатичког статуса, којој се, макар по питању аутентичности садржаја, може поклонити пуно поверење. Реч је о преписима сачуваним у регистарским књигама, махом дубровачким и у неколико случајева венецијанским и ватиканским. Знатан број тих исправа традиран је у виду превода на латински или староиталијански језик. С друге стране, као посебно „тешки“ случајеви издвајају се компилације у којима је требало пронаћи не само делове аутентичног садржаја већ и доказе о времену настанка, па и ауктору основног предлогака. Иако је замршена традиција хиландарских компилација са повељама краљева Милутина и Душана углавном расветљена у сразмерно обимној литератури (бр. 49, 69, 122, 124, в. коментаре уз наведена издања), питања датума и одређених дипломатичких састојака делом су остала нерешена. Тешкоће стварају и претпостављени концепти или једноставни

²⁵³ Литература о которским фалсификатима може се наћи у коментарима уз издања бр. 13 и 189. В. и општије радове С. Станојевић, *Студије XXV* („О фалсификованим повељама“), Глас СКА 169 (1935) 26–32. и I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 19–23. О повељама Хил. 34 и Хил. 33 датираним 1347. и 1348. годином в. Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10 (1998) 42–43 (опис) и Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 191–194 (коментар).

преписи, наиме документи за које се чини да су остали без овере. Код њих се намеће питање да ли се ради о копијама које ради сопствене евиденције саставља дестинатар, или су то сведочанства његових неуспелих покушаја да од ауктора добије потврду одређених поседа и права. Док за примерке уговорâ краља Уроша I са Дубровником (бр. 22 и 25) прво објашњење делује вероватно, за два хиландарска (повеља кнеза Лазара властелину Црепу, бр. 231 и повеља кнегиње Милице са синовима о цркви у Ибру, бр. 241) и један ватопедски примерак (потврда Ђурђа Бранковића, бр. 289) дошла би у обзир различита решења. Колико год да су сложена питања њиховог дипломатичког статуса, поменуте компилације и могући концепти, као и низ других појединачних преписа/прерада представљају изванредно значајан материјал за анализу околности и мотива умножавања средњовековних исправа, на шта ћемо се вратити нешто касније.

У истраживању канцеларијске праксе једног владара или епохе свакако би требало обратити пажњу и на изгубљене документе, чији је траг или помен остао забележен у сачуваним дипломатичким и вандипломатичким изворима. Међутим, у недостатку списка српских *deperdita*, који би се иначе могао саставити тек уз једну целовиту едицију, нисмо били у прилици да се систематски позабавимо овим материјалом.²⁵⁴ Другачији је случај са трансумпима, пошто је њихов текст делимично или у целини пренет у позније документе или списе, те смо тако традиране исправе у прегледу грађе приказали као посебне јединице (бр. 1, 118, 145, 257). Уништавање и губљење повеља нажалост није карактеристично само за средњи век. Укупно 19 јединица из нашег прегледа, истакнутих скраћеницом „изг“ поред ознаке дипломатичког статуса, пропало је или нестало у последња непуна два столећа под разним околностима. Оне су наравно обухваћене истраживањем

²⁵⁴ Спискови *deperdita* постоје за период до 1321 (в. *Зборник I* према садржају) и време владавине кнеза Лазара (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 235–238) и кнеза/деспота Стефана (А. Младеновић, *Повеље и писма*, 385–387).

пошто су у међувремену биле познате у науци, те је већина објављена, па и фотографисана, док за мањи број постоје макар описи и изводи.

У тесној вези са проблемима традиције српских средњовековних докумената је у нашој науци већ истакнута шароликост дипломатичких форми у сачуваној грађи, упадљива чак и у периодима када би се очекивало постојање устаљене канцеларијске праксе.²⁵⁵ Карактеристичан пример представљају повеље на српском језику из времена Душановог царства, чију је неуједначеност покушао да објасни, колико нам је познато, само Сима Ћирковић и то кроз две хипотезе. Прва би била неуређеност канцеларије, тј. непостојање строгих образаца за састављање докумената, а друга би се односила на њихову у бројним случајевима непоуздану традицију.²⁵⁶ Ако се присетимо разматрања о дипломатичкој продукцији у земљама латинске Европе, којој смо посветили део претходног поглавља, приметимо да је као најважнији узрок исте појаве препознато и доказано учешће дестинатарâ у изради повеља, што истовремено значи и да се још није развио систем у канцеларијским пословима (стр. 38–44, 59–74). Сматрамо да Србија у овом смислу не може бити изузетак, без обзира на то што се паралелизам ових појава у односу на упоредне моделе посматра у изразитој дијахронији (в. I поглавље, стр. 22–27).

Када се има у виду премиса о постојању уређене канцеларије већ код првих Немањића и с тим у вези допуштање могућности да су дестинатари само у изузетним случајевима доносили исписана документа на оверу, лако је разумети због чега су оригиналност и аутентичност толиког броја српских повеља у нашој науци под знаком питања.²⁵⁷ Пошто компаративни материјал нуди убедљиво и јасно објашњење разноврсности дипломатичких форми у

²⁵⁵ Уп. С. Ћирковић, *Игуман Јован*, 62.

²⁵⁶ Исто, 63.

²⁵⁷ Тезу о дестинатарским концептима најчешће је заступао Владимир Мошин, по правилу у случајевима када је било тешко објаснити противречности садржинске и формалне природе у документима (нпр. у вези са примерцима повеље цара Душана Јерусалимском манастиру: В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана*, 7–36. и Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 54–58).

производима истог владара или епохе (канцеларија у зачетку, примаоци као састављачи исправа), изгледа нам да би се у том светлу исплатио нови покушај утврђивања дипломатичког статуса извесног броја српских докумената проглашених за преписе или прераде. Таквих би према нашој процени могло да буде око 30, од повеље краља Уроша I за Св. Богородицу у Стону (бр. 24) до потврде цара Уроша Хиландару о поклону Бранковића (бр. 225). Пошто у овом раду нисмо имали простора да се упустимо у дискусију о статусу сваког од ових примерака, могућност да се ипак ради о оригиналима изразили смо знаком питања уз обележје „ПР“ у одговарајућој рубрици прегледа грађе. Ипак, у неким случајевима смо били спремни да се определимо за другачија од до сада понуђених решења, што ћемо у даљим редовима настојати да укратко образложимо.

Као прве примере издвајамо повеље Стефана Дечанског за Хиландар из фебруара и јула 1327 (бр. 85–87). Исправе Хил. 7 и Хил. 8 датиране 8. фебруаром, којима краљ излази у сусрет молбама игумана Гервасија у вези са манастирским поседима у Метохији, сматрају се примерцима истог документа. У последњем коментару уз издање изнето је мишљење да се ради о интерполисаним преписима, при чему би Хил. 7 био „ближи оригиналу“.²⁵⁸ Изгледа нам ипак да су у питању две повеље истог датума, али са разликама у правним предметима. Повеља Хил. 7 дарује Хиландару цркву Св. Богородице у Призрену уз четири села у Метохији, док Хил. 8 на (нову) молбу игумана Гервасија прецизира међе проширеног хиландарског поседа у Хотачкој метохији, понављајући затим остатак текста првог документа. Да је друга исправа издата због друге правне радње, уочава се пажљивим читањем њеног текста и то на основу исказа у петицији (ред 11 према издању) и диспозицији (ред 28), као и констатације да дестинатар већ поседује призренску цркву, поклоњену повељом Хил. 7. Сумња да се ради о интерполисаном препису са циљем проширења манастирских поседа заснива се пре свега на „додатку“ у

²⁵⁸ С. Мишић, ССА 5 (2006) 75–76.

диспозицији (ред 28–43), који се међутим може сматрати последицом накнадне интервенције игумана и братства ради прецизирања међа новостечених поседа у Хотачкој метохији. Што се тиче дипломатичког статуса, склони смо да верујемо да је примерак Хил. 7, с обзиром на његова неспорна спољна и унутрашња обележја, оригинал. Пошто палеографска анализа Анатолија Турилова сугерише да је Хил. 8 настао „највероватније“ у првој половини XV века, његову традицију је могуће протумачити на два начина.²⁵⁹ Или се ради о манастирској копији изгубљеног оригинала, или су Хиландарци на основу Хил. 7 сачинили псеудо-оригинал у тренутку када им је било потребно да докажу своја права у току неког нама непознатог спора.

Са повељама од 8. фебруара 1327. у вези је исправа са истим формуларом од 9. јула исте године (Хил. 9, бр. 87 у нашем прегледу), којом краљ Стефан Урош III на молбу игумана Гервасија даје манастиру Хиландару другу половину села Добродољани у Метохији, док манастиру Студеници, са којим је Хиландар делио овај посед, у накнаду уступа село Јариње на Ибру. Иако се документ односи на посед који је Хиландару већ додељен повељама Хил. 7 и Хил. 8, ове исправе се у тексту не помињу. Пошто смо утврдили да нема јаким разлога за сумњу у аутентичност групе аката, посредно закључујемо да је повеља издата ради разрешења спора између Хиландара и Студенице око Добродољана, при чему је други манастир као надокнаду добио село Јариње. То је био повод да се још једном утврди хиландарски посед у Хотачкој метохији, установљен повељом Немање – монаха Симеона из 1198–99. (бр. 4) и проширен повељама Хил. 7 и Хил. 8.²⁶⁰ Формално и по садржају Хил. 9 оставља утисак оригинала,

²⁵⁹ А. А. Турилов, *Заметки о сербских грамотах XIV-XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, ССА 9 (2010) 212–213.

²⁶⁰ Метохијска села из сва три документа наводе се као хиландарски поседи у „сводној“ повељи цара Душана из 1348: М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 40, 43. и иста, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 84, 85 (карта); уп. С. Мишић, ССА 2 (2003) 38–39.

али палеографска анализа и у овом случају допушта могућност да се ради о аутентичном препису, насталом крајем 14. или у првој половини 15. века.²⁶¹

Приређујући пре десетак година ново издање повеље краља Душана о цркви Св. Николе у Добрушти (бр. 102), оспорили смо њену оригиналност и то под утиском идеје о постојању устаљених „канцеларијских обичаја“. Тада смо изнели претпоставку да се ради о у основи аутентичном препису састављеном у 14. веку у Хиландару.²⁶² Специфичности формулара који указују на диктат црквеног порекла (аренга, санкција), наизглед узгредни податак о потчињавању цркве Св. Николе Хиландару (ред 37) и диспозитивни додатак после апрекације, исписан истом руком као претходни текст (ред 45–47), чини се ипак не представљају довољно јаке аргументе у прилог таквом мишљењу. Сада смо склони закључку да је овај документ оригинал и то као типичан пример дестинатарског производа, кога је владар или његов службеник само снабдео средствима овере – потписом и вероватно печатом од кога су остали трагови у виду четири ромбоидна прореза. Исправу је свакако саставио клирик, било из саме цркве Св. Николе, било неки припадник хиландарског круга, који се у време Душановог пропутовања кроз Добрушту (код Призрена) налазио у његовој пратњи. Могло би се чак претпоставити да је у овом случају на оверу дат празан пергамент, касније попуњен одговарајућим текстом чији последњи редови упадљиво прелазе преко врхова потписа. Управо такве примере у Немачкој идентификовао је Хушнер, о чему смо говорили у нашем II поглављу (стр. 41).

Посматране из перспективе дестинатарâ, вероватно би још неке Душанове повеље, у науци проглашене за преписе, могле да се сврстају међу оригинале, тј. првобитне, једине и „правоснажне“ исправе о односним правним чиновима. Тако је мишљење да је документ о поклону властелинке Радославе Хиландару

²⁶¹ А. А. Турилов, *Заметки*, 211–212. Аргументацију у корист познијих манастирских преписа Хил. 8 и Хил. 9 појачава и теорија Душана Синдика о премештању њихових печата са других докумената: Д. Синдик, *Српска акта*, 23–24.

²⁶² Ж. Вујошевић, *ССА* 4 (2005) 64–65.

из 1337(? бр. 105) аутентичан препис, настао између треће четвртине XIV и половине XV века, изнето без посебних аргумената, вероватно на основу изгледа писма и околности правне радње.²⁶³ Ипак, ове чињенице, као ни премештање печата са изгубљене повеље краља Милутина не морају бити докази о каснијем настанку исправе, у чијем се тексту изричито каже да га је саставио хиландарски игуман Арсеније на краљевом двору у Сврчину.²⁶⁴ За несумњиво аутентичну повељу старцу Јовану о цркви Св. Николе у Орехову из 1342 (бр. 116) верује се, с обзиром на одсуство печата, да је препис или чак концепт, мада Туриловљева палеографска анализа дозвољава и могућност да се ради о оригиналу.²⁶⁵ Коначно, поставља се питање да ли су „неправилна употреба слово-формуле“ и сужавање текста у последњих 17-18 редова довољни докази да је у међувремену нестала исправа о поклонима властелина Рудла Хиландару (као *donatio post mortem*) аутентичан препис, а не оригинал?²⁶⁶

Нејасноће у погледу спољних обележја повеља цара Уроша утицале су да неколицина аутентичних докумената са његовим потписом буде проглашена за преписе. Тако је на пример оспорена оригиналност акта издатог митрополиту Кирилу о цркви Св. Николе у Мелнику из маја 1356 (бр. 209).²⁶⁷ Једини аргумент изнет у прилог таквој тврдњи, водени знак из „око 1360“,

²⁶³ С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, ССА 9 (2010) 64; Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 185 (трећа четвртина 14. века); Д. Синдик, *Српска акта*, 28 (15. век).

²⁶⁴ О премештању печата и помену несачуваних повеља краљева Милутина и Стефана Дечанског С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, ССА 9 (2010) 68, 71–73. Вредело би размотрити претпоставку да две исправе Душанових претходника нису опстале управо због тога што су изгубиле значај издавањем новог документа. Ако је он, можда само из практичних разлога, оверен премештањем печата са старије повеље, то за средњовековну небирокуратску средину, а тиме и за модерног дипломатичара, не би требало да значи губљење статуса оригинала.

²⁶⁵ С. Марјановић-Душанић, ССА 3 (2004) 42; А. А. Турилов, *Заметки*, 205–206.

²⁶⁶ В. коментар С. Мишић, ССА 9 (2010) 76, 82–83.

²⁶⁷ Р. Михаљчић, ССА 2 (2003) 85–97 (опис, издање и коментар); Д. Синдик, *Српска акта*, 51 (опис, коментар).

није убедљив и не може бити довољан.²⁶⁸ Сумњу би пре требало да изазову могућ изостанак овере печатом и изглед потписа, који је графички континуиран, а не сегментиран као у већини повеља овог ауктора. Колико међутим ова обележја могу да буду непоуздана у настојању да се утврди дипломатички статус Урошевих исправа, показују још неки примерци из његове документарне заоставштине.

Такође неоштећени документ са беспрекорним спољним обележјима, издат Хиландару о поклону жупана Вукослава 15. октобра 1360 (бр. 220), нема никаквих трагова печатења, иако на такву врсту овере упућују његов назив („хрисовуљ“, „златопечатно слово“, ред 11, 22, 25–26 у издању) и можда формула короборације („образом и знамењем царским“, ред 26). Због тога се у литератури говори о аутентичном препису, док би изгубљени оригинал требало да је припао жупану Вукославу.²⁶⁹ Непосредно сведочанство о постојању две хрисовуље цара Уроша о овом предмету пружа документ кнеза Лазара у коме се излаже ток судског спора између Вукослављевих наследника и Хиландара (бр. 231): прву су на парницу изнели Хиландарци, а другу жупанов син Цреп. Пошто су по свему судећи обе заинтересоване стране од цара Уроша добиле по један документ, свакако се радило о два примерка оригинала са једнаком правном снагом, од којих је сачуван само хиландарски. Сумња у аутентичност хиландарског примерка може пре да се јави у вези са чињеницом да је тај документ коришћен као доказно средство у судском поступку пред патријархом Јефремом, када су Хиландарци настојали да поврате Богородичину цркву под Петрусом, која им је одузета новом повељом цара Уроша (није сачувана), да би припала жупановим синовима Дионисију (Држману) и Црепу. Ако акт којим располажемо није за ту прилику сачињен у

²⁶⁸ Филигран се у начелу не сме узимати као сасвим поуздан хронолошки ослонац. Према V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I*, Zagreb 1957, 8. код сличних варијаната треба рачунати са временским распоном од 10 до 15 година.

²⁶⁹ Д. Синдик, *Српска акта*, 53–54; Р. Михаљчић, *ССА* 4 (2005) 155–156.

Хиландару као псеудо-оригинал, уверени смо да га треба сматрати оригиналом.²⁷⁰

Дилема о традицији још једног документа цара Уроша изнета је без образложења, вероватно опет због чињенице да на повељи нема печата, ни трагова печатења – реч је о повељи челнику Муси о замени Звечана за Брвеник од 15. јула 1363 (бр. 224).²⁷¹ За разлику од претходних примера, повеља издата Хиландару о поклону старца Романа са браћом од 11. марта 1365 (бр. 225) поседује печат. Али како он „није добро причвршћен (покретљив је на врпци)“, што би допуштало могућност да је премештен са другог документа, као и због воденог знака „из 1366“, на овај документ се без обзира на његове остале спољне и унутрашње одлике које не изазивају сумњу гледа као на аутентични препис.²⁷² Пошто се у литератури наведена година производње воденог знака не може узети као сасвим прецизна, док питање овере оригиналним печатом цара Уроша по свему судећи не мора бити одлучујуће, сматрамо да исправу треба прихватити као оригинал. Уосталом, на могућност још једне врсте овере издавача указује велико слово „ук“ иза датума у тексту и белешци о записивању.²⁷³

Наведени примери показују да поједине спољашње одлике, као присуство или одсуство печата, (још увек) не могу бити усвојене као сигурни критеријуми при утврђивању статуса повеља цара Уроша, а вероватно и других српских ауктора.²⁷⁴ „Канцеларија“ Душановог сина пре се одликује врло ретком

²⁷⁰ О току спора и осталим изгубљеним документима с тим у вези в. Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976) 99–106; А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив ПДН 35-3 (1929) 188–197.

²⁷¹ Д. Синдик, *Српска акта*, 57 („оригинал или аутентичан препис?“).

²⁷² Д. Синдик, *Српска акта*, 57–58 (филигран према V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi I*, бр. 4365–4366 – крушка са два листа; слични примери појављују се током читаве седме деценије XIV века); Р. Михаљчић, *ССА* 5 (2006) 143–144.

²⁷³ Снимак Архива САНУ, Историјска збирка 8876и-80.

²⁷⁴ Према истраживању А. Stieldorf, *Gestalt und Funktion der Siegel auf den merowingischen Königsurkunden*, *AfD* 47/48 (2000/2001) 133–166, одлучујући елемент овере меровиншких повеља био је потпис, док је печат служио владарској презентацији, тј. подсећању на краљево присуство. Таква функција печата препознаје се у Немачкој током целог средњег

употребом овог дипломатичког састојка, пошто је на укупно 20 његових сачуваних исправа остало само три печата: један у поменутој повељи Хиландару из 1365. и два у повељама за Дубровник од 25. априла 1357 (бр. 216) и 29. септембра 1360 (бр. 219), при чему је ове последње изгледа преузео од оца. Нестандардни обичаји оверавања докумената (илустровани и примерима на стр. 111 горе), разлике у изведби потписа и друга обележја неуједначености исправа другог српског цара заправо само показују да његова канцеларија није имала устаљену праксу, као и да су у састављању и украшавању докумената учествовали различити диктатори и писари.²⁷⁵ Овакав начелан приступ дипломатичкој заоставштини српских владара, уз прихватање могућности да су дестинатарски производи више правило него изузетак, требало би да умање степен хиперкритицизма испољеног у претходно описаним и другим примерима.

Упркос описаним тешкоћама у погледу одређивања дипломатичког статуса српских средњовековних докумената, општи преглед фонда даје могућност да се дође до одређеног квантитативног резултата. Од укупно 325 јединица, 177 би требало да су оригинали, док је преосталих 148 сачувано у различитим облицима секундарне традиције. Удео изворникâ тиме износи скоро 55%, уз могућност да буде и већи уколико се уз предложено модификовање приступа грађи нова анализа појединих примерака покаже као плодносна. Разложена на временске периоде, односно владаре са значајнијом документарном заоставштином (најмање 10 јединица), рачуница према нашем прегледу грађе показује следеће вредности:

века, док се за оверу осим потписа примењују разни графички симболи као хризмон, знак рекогниције (до краја XI века) и други (в. између осталог студију P. Rück, *Bildberichte vom König. Kanzlerzeichen, königliche Monogramme und das Signet der salischen Dynastie*, *Elementa Diplomatica* 4, Marburg 1996).

²⁷⁵ Једина стандардна одлика докумената цара Уроша је избор материјала – то је увек папир. Изузетак, који то можда и није, представља други примерак повеље о Патрикијевом селишту из 1360/61 (бр. 218), пошто се вероватно ради о манастирској копији (уз прераде) на пергаменту. То би барем могло да значи да су повеље по правилу састављане на двору, тј. у владаревој писарској служби.

<u>Период/владар</u>	<u>Удео оригинала</u>
до 1282.	око 50%
Милутин	око 55%
Стефан Дечански	око 52%
Душан	испод 40%
цар Урош	око 90% ²⁷⁶
Лазар	преко 70%
Лазаревићи	око 50%
(деспот Стефан сам	око 50%)
Ђурађ Бранковић	преко 70%

Ако узмемо у обзир да је од укупно 98 писама 38 сачувано у оригиналу, а да су скоро сви преписи (58 од 60, уз два картуларска, бр. 132 и 165) веродостојна сведочанства из званичних регистарских књига, можемо закључити да недоумице у погледу аутентичности копија постоје само код повеља. Када се издвојено посматра овај тип документа, удео оригинала у укупно 227 јединица износи око 60%, а табела према периодима/владарима изгледа овако:

<u>Период/владар</u>	<u>Удео оригинала</u>
до 1321.	око 50%
Милутин	око 60%
Стефан Дечански	око 75%
Душан	око 50%
цар Урош	око 90% ²⁷⁷
Лазар	70%
Лазаревићи	око 75%
(деспот Стефан	око 75%)
Ђурађ Бранковић	преко 70%

²⁷⁶ Ако се повеље о којима смо говорили горе на стр. 124–126. ипак региструју као преписи, квота оригинала би износила 70%.

²⁷⁷ В. претходну напомену.

Нешто више вредности поред имена појединих владара у односу на прву табелу условљене су чињеницом да је већи број њихових писама сачуван у виду регистарских копија. То се посебно односи на Стефана Дечанског и Стефана Лазаревића. Најнижа квота оригинала очекивано се бележи у два периода: у најстаријем, из којег је сачуван и сразмерно најмањи број докумената, и у доба краљевства и царства Стефана Душана. С обзиром на чињеницу да су политички успон и тековине овог владара оставили најјачи утисак како на савременике, тако и на наредне генерације, разумљиви су мотиви преписивачâ, прерађивачâ и фалсификаторâ повеља да својим производима прибаве ауторитет најмоћнијег монарха српског средњег века.²⁷⁸

Квантитативна анализа грађе према дипломатичком статусу сачуваних примерака омогућује да се дође до одређених закључака, значајних за истраживање феномена канцеларије. Највећи број оригинала остао је сачуван у ризницама и архивима самих дестинатара, оних који су своје поседе и права темељили на трајној доказној вредности добијених докумената. Тако је од укупно 139 повеља које су у науци оцењене као оригинали 94 било и углавном остало у поседу цркава и манастира, док је највећи број од преосталих 45 примерака похрањен у Дубровачком архиву. Одређеном броју исправа је током времена и под различитим околностима промењено место чувања, било да су пренете у музеје (нпр. врањинске повеље у Народни музеј на Цетињу, Душанова „општа“ повеља Хиландару из 1348, бр. 169, у Музеј СПЦ у Београду и др) и националне и регионалне архиве (нпр. документи из XV века издати угарским дестинатарима у архиве у Будимпешти, Дебрецину и Печују, Прва дечанска повеља, бр. 91, у Архив Србије и др), било да су доспеле у приватне или јавне збирке различитог карактера и састава (нпр. Милутинова повеља о

²⁷⁸ Сличне квантитативне вредности у односу између оригинала и преписа/прерада регистроване су и у дипломатичкој заоставштини других европских земаља. Пример је Франачка у доба Меровинга и затим за владавине Карла Великог, чији се фонд „истиче“ највећим процентом неаутентичних копија и фалсификата – око 40%: *MGH Merowingier I*, XII.

оснивању Хрусијског пирга, бр. 46, у Њујорк, уговор Ђурђа Бранковића са Јаношем Хуњадијем, бр. 314, у непознату збирку у Немачкој и др). Одвајање од првобитног дестинатара дешавало се и у случајевима када су његове драгоцености и можда поседи прелазили у власништво другог појединца или установе. Тако је у Хиландару сачуван значајан број повеља других црквених дестинатара, са којима је овај манастир на различите начине био повезан већ у средњем веку (нпр. читав комплекс повеља за Хумску епископију, тј. манастир Св. апостола на Лиму).

Ако се занемаре поменути и слични специфични случајеви, можемо рећи да оригинални документ као јединствено сведочанство о некој правној радњи са трајном доказном снагом по правилу чува (једино) дестинатар (в. I поглавље, стр. 24–25). Издавање два или више примерака оригинала посведочено је или се може претпоставити само код две врсте правних релација: када се правни чин односи на више од једног дестинатара и када се између ауктора и дестинатара успоставља уговорни однос, при чему сведочанство о проистеклим правима и обавезама чувају обе стране. Пример за први случај свакако је повеља цара Уроша Хиландару и жупану Вукославу из 1360 (бр. 220), о којој је било речи горе на стр. 125–126, издата у два примерка – по један за сваку страну. Може се помишљати на сличан поступак и при записивању докумената о Радославиним поседима намењеним Хиландару (краљ Душан 1337?, бр. 105), или о Стонском дохотку који Дубровчани треба да исплаћују Јерусалимском манастиру (цар Душан 1350, бр. 186).

Када се радило о уговорима, очекивано постојање више примерака потврђено је, или се може наслутити, у неколико случајева. Тако је 1186. у Дубровнику сачињен споразум са Стефаном Немањом на два истоветна документа, који су затим послати другој страни на потписивање (бр. 2).²⁷⁹ Најмање два оригинала састављена су и поводом Душановог уступања Стонског рџа

²⁷⁹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 210. Оба примерка сачувана су у Дубровнику, те није јасно да ли је уопште било предвиђено да један задржи Стефан Немања.

(Пељешца) Дубровнику, један на српском, други на латинском језику (бр. 97 и 97а).²⁸⁰ Није познато да ли је латински примерак био намењен Венецији, тадашњем сизерену приморске Општине, и да ли је један документ задржао српски краљ, с обзиром на дефинисану обавезу Дубровчана да му у накнаду за предато земљиште исплаћују годишњи трибут. Оба посведочена оригинала од почетка су чувана у граду под Срђем. Латински постоји и данас, док су од српског остали само преписи. Сасвим поуздана сведочанства о похрањивању једног од оригинала код ауктора тичу се повеља цара Душана и затим краља Вукашина Дубровнику о општим повластицама (бр. 182 и 228). У првој, издатој 20. септембра 1349, изричито је речено да ће један од три примерка „да стоји у царства ми“, док је у другој, од 5. априла 1370, наглашено да ће један од два оригинала бити „у кући краљевства ми“.²⁸¹ Као што смо већ истакли у I поглављу (стр. 12–13), у изворима нема других података који би потврдили да је оваква пракса била уобичајена. Због тога засада морамо прихватити идеју да српски ауктори, осим у ретким случајевима, нису имали обичај да израђују и чувају парне примерке издатих исправа, поготову када се радило о даровним повељама.

Анализа природе и местâ чувања преписа/прерада такође може расветлити неке околности везане за феномен канцеларије у српском средњем веку. Преглед сачуваног фонда открива четири основна типа секундарне традиције докумената: једноставне копије (60 примерака), преписе (или преводе) у регистрима дестинатарâ (62 примерка), картуларске преписе (8 примерака) и

²⁸⁰ О односу између два примерка в. коментар уз издање Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 38–42; уп. Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1–21.

²⁸¹ Данас у Дубровачком архиву постоји један оригинал и једна савремена једноставна копија (без црвених слова и трагова печатења) Душанове повеље из 1349, уз препис у зборнику *Liber privilegiorum* из средине XV века (издање оригинала, опис и коментар свих примерака: Д. Јечменица, ССА 11, 2012, 35–44). Нејасна је природа савремене копије. С обзиром да Дубровчани нису имали обичај да праве такве врсте преписа, већ да текстове добијених исправа уносе у регистарске књиге, не треба искључити могућност да се овде ради управо о једном од три примерка Душанове „хрисовуље“, која је из неких разлога остала у Дубровнику. С тим у вези било би драгоцено расветлити судбину венецијанског примерка, као и питање да ли је он био састављен на латинском језику.

специфичне видове традиције (преписе делова повеља на зидовима храмова, трансумпте, изводе у књижевним делима – укупно 18 примерака). Као једноставне копије сачуване су искључиво повеље, од којих се 49 налази(ло) у црквама и манастирима, а 11 код других дестинатара. Преписи у регистрима су великом већином писма (58 примерака) и само изузетно повеље (4 примерка), док је преко картулара познато шест повеља и два писма.

У српској дипломатици није, дакле, познат ниједан случај бележења неког документа у канцеларијском, тј. аукторовом регистру. Са приличном сигурношћу се може тврдити да српски владари регистре нису ни поседовали. Да је било супротно, вероватно се у писму Стефана Дечанског дужду од 1. маја 1330 (бр. 90) не би нашао исказ да се краљ „сећа“ како је једном Венецији писмено дао извесне привилегије („Cum igitur alias vobis meminimus conscripsisse“). Исто се може закључити и из редова у повељи цара Душана Хиландару о цркви Св. Николе у Добрушти из 1355 (бр. 204), где се каже да је игуман Доротеј подсетио ауктора на односну цркву „иже бех приложио в краљевству својем“, при чему се уопште не помиње исправа из маја 1334 (бр. 102) о којој је заправо реч. Ако узмемо у обзир упоредне моделе, о којима смо говорили у II поглављу (стр. 59–74), овакав закључак је сасвим очекиван. Јер увођењу канцеларијских регистара у Француској и Енглеској крајем XII столећа претходио је велики замах дипломатичке продукције, од које су већ из тог времена сачуване на хиљаде примерака – број који укупан српски фонд није достигао све до краја државне самосталности у средњем веку. Да је основни предуслов за редовно евидентирање издатих докумената потреба да се контролише обимна и свакодневна активност, каква се у Србији не може посведочити, потврђује и чињеница да у Немачкој регистри постоје тек од времена Хајнриха VII (1308–13).²⁸²

²⁸² Н. Bresslau, *Handbuch I*, 129–131.

Што се тиче канцеларијских архива, ни на том плану се не може препознати неки уређени систем, тако да се треба задржати на претпоставци да су српски, као и други средњовековни владари у западној и средњој Европи, у својој путујућој ризници чували само примерке најважнијих докумената као сведочанства обавеза које су према њима имали одређени дестинатари. То нам потврђују примери исправа везаних за односе са Дубровником, о којима је било речи горе на стр. 130–131, при чему се вероватно радило о ретким и изузетним случајевима. Поглед ка Немачкој открива да су и тамо владале сличне прилике све до позног средњег века: иако је више пута посведочена пракса да се у владарској ризници (за коју се користи и назив *archivum*), поред осталих драгоцености налазе и важнији документи, о „државном“ архиву везаном за канцеларију може се говорити тек од времена Сигисмунда Луксембуршког (1411–37).²⁸³

Као што канцеларије српских ауктора нису имале обичај да региструју издате исправе или да израђују и чувају њихове парне примерке, тако ни дестинатари по свему судећи нису поседовали картуларе. Такви зборници преписа добијених повеља, на Западу посведочени од X и затим врло бројни у развијеном и позном средњем веку, у Србији нису познати. Једини „прави“ средњовековни картулар, у коме се налазе и повеље српских ауктора, сачуван је у манастиру Св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера, а потиче из XIV века.²⁸⁴ Врањина на Скадарском језеру је први српски манастир за који се поуздано зна да је имао картулар. Реч је о тзв. Зборнику монаха Гаврила, чије је писање завршено тек 1721.²⁸⁵ Судећи по сачуваном материјалу, манастири

²⁸³ Исто, 165–179.

²⁸⁴ Ради се заправо о два картулара из истог столећа – „кодексу А“ и „картулару Б“. Први се данас чува у Универзитетској библиотеци у Прагу, а други у Центру за словенско-византијске студије „Иван Дујчев“ у Софији. За издања в. Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 61–62, нап. 39 и 40.

²⁸⁵ Овај зборник, захваљујући коме је познат текст неколицине изгубљених врањинских повеља, пренет је као део архива овог манастира на Цетиње, најкасније средином XIX века. Страдао је вероватно у Првом светском рату (в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив*, 244–245, нап. 6).

на Балкану су радије састављали пописе имања, као што су хиландарски практик из 1300(?) и хтетовски „вревио“ из 1342–43.²⁸⁶ Осим тога, улогу својеврсних картулара са доказном снагом вероватно је требало да имају компилације већег броја докумената, од којих су најопширније две са текстовима повеља краљева Милутина и Душана, првобитно издатих почетком, односно средином XIV века (бр. 49 и 122).

Напред смо већ констатовали да су једноставне копије повеља у виду аутентичних преписа и прерада сачуване искључиво код дестинатарâ. Преко 80% ових докумената из нашег прегледа поседовали су или још увек поседују даровани манастири. Анализом овог материјала могли смо да закључимо да су примерци о којима је реч по правилу састављани баш у тим манастирима, а не у владаревој канцеларији. Када се овима додају и бројни дипломатички производи које због њиховог секундарног значаја у односу на одговарајуће познате примерке нисмо уврстили у списак, стиче се утисак да су манастирски скрипторији били чак продуктивнији од владарске писарске службе. Овај утисак додатно појачава већ изнета хипотеза о значајном учешћу дестинатарâ и у изради оригинала. Разматрање мотива за састављање преписа и прерада доводи нас још ближе закључку о у основи неформалном деловању канцеларије у односу на дестинатаре.

Преписивање исправа у регистарске књиге ради потребе да се води редовна евиденција о документарном саобраћају карактеристично је за мање-више уређене канцеларије Дубровника, Венеције и Ватикана. Када је реч о манастирима, мотиви за израду копија су другачије природе. Пошто у овим срединама нису постојале „архивистичке“ побуде, какве се у Хиландару могу препознати тек средином XIX века у преписивачком раду монаха Никандра, може се закључити да су манастирски преписи/прераде састављани по

²⁸⁶ Издање хиландарског практика, уз кратак коментар у упут на старију литературу: *Зборник I*, 307–314. О хтетовском попису в. Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА 1 (2002) 177–194.

правилу из практичних, усуђујемо се рећи утилитарних разлога. На тај начин су настајали производи различитог дипломатичког карактера, али готово увек са намером да се користе као доказни материјал: аутентични преписи, компилације, псеудо-оригинали и интерполирани преписи постојећих оригинала.

Као примери аутентичних преписа са правном снагом могу да се прихвате повеље Стефана Немањића за Мљетски манастир (бр. 8) и Владислава I за цркву Св. Богородице у Бистрици (бр. 15), записане и сачуване на истим комадима пергаменту уз касније потврде које су издали Милутин (бр. 39) и Урош I (бр. 23). Да је састављање компилација преписивањем садржаја старијих повеља неког дестинатара у нови документ приликом потврде поседа и привилегија обављано и на иницијативу ауктора, сведоче редови из Милутинове повеље манастиру Св. Ђорђа код Скопља (бр. 44), где се каже да је краљ, видевши пропале и оштећене исправе претходних владара, наредио „дијаку краљевства ми“ Дабиши да их препише у нову хрисовуљу.²⁸⁷ Такође, у сва четири сачувана примерка „опште“ повеље краља Милутина Хиландару (бр. 49) говори се о „потреном хрисовуљу“ његовог оца Уроша I, који је он у договору са архиепископом Евстатијем, краљицом Јеленом „и свим српским епископима“ (наведеним по имену) дао да се препише – заправо да се унесе у нову повељу.²⁸⁸

Преписи су рађени и у случајевима када неки манастир стекне нове поседе који су раније припадали другом субјекту. Том приликом нови поседници би саставили сопствени примерак, најчешће у виду псеудо-оригинала, што би вероватно требало да буде бар једна од три у Хиландару сачуване верзије управо светођурђевске повеље краља Милутина. Манастирске копије су ипак

²⁸⁷ *Зборник I*, 328 (редови 277–282 према издању).

²⁸⁸ *Зборник I*, 374–375, редови 113 и даље примерка А и одговарајући редови осталих примерака. Колико год да је традиција сачуваних верзија Милутинове „опште“ хрисовуље непоуздана, нема разлога за сумњу да је поступак преписивања старих у нове повеље у основи верно пренет.

најчешће настајале са циљем да се измени садржај првобитног документа да би се стекли нови поседе и привилегије или да би се правно „утемељило“ у међувремену настало фактичко стање. У таквим приликама замењени оригинали су се могли изгубити или чак уништити, (нпр. Милутинова повеља карејској келији из 1317/18, бр. 63), мада има и дипломатичких јединица сачуваних у више примерака, чији однос и дипломатички статус у науци нису потпуно разјашњени (повеље Стефана Душана за Хрусију из 1336/37–43, бр. 104 и за Св. Пантелејмон од 12. јуна 1349, бр. 181 и цара Уроша о Патрикијевом селишту из 1360/61, бр. 218).²⁸⁹

*

Анализа типова и дипломатичког статуса докумената сачуваних у српском средњовековном фонду омогућује неколико основних закључака у вези да праксом њиховог састављања и коришћења. Владарева канцеларија издаје јединствени писани акт са трајном правном снагом у виду оригинала. Тај поступак се често одвија уз мање или веће учешће дестинатара, поготову у случајевима када се ради о црквеним установама. Само изузетно израђује се два или више примерака једнаке доказне вредности, и то када се правни чин односи на више субјеката, или када је реч о уговорима који предвиђају одређене обавезе за обе стране. Канцеларија не прави сопствене копије, нити поседује регистре издатих докумената. Регистарске преписе састављају искључиво световни дестинатари (градови), а једноставне копије по правилу настају у црквама и манастирима, понекад и уз оверу ауктора, и чувају се као примерци који треба да се искористе у доказне сврхе.

²⁸⁹ Као пример прераде која је у одређеном тренутку требало да замени оригинал, а чије смо мотиве и околности настанка имали прилику да разматрамо, поменућемо другу верзију повеље цара Душана о цркви у Архилевици (бр. 197), сачувану у Хиландару уз постојећи аутентични препис или чак оригинал: Ж. Вујошевић, *Архилевичка хрисовуља*, 248–250.

То би значило да оригинале не треба посматрати искључиво као производе канцеларије, тј. да оригинал не мора бити само онај документ који је изашао из владареве писарске службе. С друге стране, видели смо да копија израђена од дестинатара такође може поседовати доказну вредност. Овакве околности релативизују улогу владарске канцеларије као носиоца дипломатичке продукције, што је сагласно са општим обележјима односа према оригиналности и установама јавног права у средњовековној небирокупатској средини.

Ефекти и домети дипломатичке продукције

Време и простор

Временски распон из којег потиче расположиви документарни материјал готово потпуно се поклапа са епохом српске државне самосталности у средњем веку, заправо са раздобљем у коме су српски владари наступали као суверени и независни чиниоци политичких односа у домаћим и међународним оквирима. Од првих докумената великог жупана Стефана Немање из девете деценије XII stoleћа, до исправа деспота Лазара Бранковића из децембра 1457. ова грађа је хронолошки неједнако распоређена. Из периода до 1282. године регистровали смо само 35 дипломатичких јединица, што износи свега око 10% укупног фонда. Овај удео је прилично несразмеран дужини епохе, која чини више од трећине укупног раздобља из кога су документи сачувани. Из отприлике подједнако дугог наредног периода, од 1282. до 1371. године, опстало је 193 документа који чине око 60% комплетног материјала – дакле чак шест пута више у односу на претходно раздобље. Између распада државе Немањића 1371. и коначног пада под власт Османског царства 1459. иза српских владара је до наших дана остало 97 исправа, што је око 30% целог средњовековног фонда – управо колико износи и „хронолошки удео“ овог периода у епохи којом се бавимо.

Први закључак који произлази из ових бројева и односа гласи да је дипломатичка продукција српских владара била најразвијенија у време Милутина, Стефана Дечанског, Душана и његовог наследника Уроша. Овај налаз је и очекиван, с обзиром да се ради о периоду континуираног политичког успона започетог крајем XIII stoleћа, који је достигао врхунац средином XIV века и био праћен значајним територијалним проширењима. Међу наведеним монарсима као аутор је ипак убедљиво најзаступљенији Стефан Душан са чак 114 дипломатичких јединица (више од трећине целокупног српског фонда!). Ако се изузме овај специфичан случај, који се

може објаснити како интензивном политичком активношћу овог владара на великом простору, тако и настојањем дестинатарâ да управо његовим ауторитетом потврде своја права и поседе, примећује се током времена мање или више уједначени раст броја исправа. То показује и следећа табела:

<i>Владар</i>	<i>Број сачуваних докумената</i>			<i>Годишњи просек</i>	
	Повеље	Писма	Укупно	Повеље	Укупно
Немања	4	0	4	0,15	0,15
Стефан Н.	6	2	8	0,20	0,25
Радослав	2	0	2	0,35	0,35
Владислав I	6	1	7	0,65	0,75
Урош I	7	1	8	0,20	0,25
Драгутин	3	0	3	0,50	0,50 ²⁹⁰
Милутин	22	7	29	0,55	0,75
Стефан Д.	13	10	23	1,30	2,30
Душан	84	30	114	3,50	4,75
цар Урош	19	1	20	1,20	1,25
кнез Лазар	10	1	11	0,70	0,80 ²⁹¹
Стефан Л. (деспот	19	30	49	0,50	1,30 ²⁹²
Стефан сам	13	22	35	0,50	1,40)
Ђурађ	21	12	33	0,70	1,15
Лазар Б.	3	1	4	1,50	2,00

²⁹⁰ Ако се рачуна и раздобље од 1282. до 1316. године, када је Драгутин владао као краљ у северним областима, сачувано је укупно пет његових повеља, што даје годишњи просек од само 0,10.

²⁹¹ С обзиром да почетак Лазареве “самодржавне” владавине није једноставно датирати, као најранију годину његове делатности у контексту владарске дипломатике узели смо 1375, пошто његова прва позната исправа потиче из 1375/76 (повеља за Лавру, бр. 229).

²⁹² Рачунати су сви документи које су издали Стефан, Милица (Евгенија) и Вук и затим сам деспот Стефан.

Равномерно повећање броја издатих докумената прекинуто је у два наврата: владавином краља Уроша I и периодом распада државе и политичке кризе у другој половини XIV века. Први налаз не можемо да објаснимо другачије осим вероватном чињеницом да су документи овог ауктора у сразмерно већем броју у односу на остале једноставно пропали. За такав стицај околности у вези са опстанком изворне грађе западноевропска дипломатика користи израз *Überlieferungszufall*.²⁹³ С друге стране, пад продукције после смрти цара Душана свакако је пре свега условљен слабљењем централне власти, па самим тим и мањим обимом дипломатичког саобраћаја владара са другим чиниоцима. Како другачије разумети чињеницу да није сачуван ниједан документ цара Уроша из последњих пет година његове владе и да прва позната исправа кнеза Лазара потиче из 1375/76, што значи скоро десетогодишњи период без података о канцеларијским производима?²⁹⁴ Да се овде не ради о феномену којим се објашњава случај Уроша I, показује 11 исправа у Дубровачком архиву, издатих између 1366. и 1375. од других ауктора.²⁹⁵ Када се њима дода још 14 повеља које су светогорски манастири и други црквени дестинатари добили од разних обласних господара, јасно је да су носиоци централне власти у језгру српских земаља за традиционално најважније партнере у документарном саобраћају у ово време пали у други

²⁹³ A. Esch, *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, HZ 240 (1985) 529–570. У исправама краља Милутина постоји сигурна сведочанства о још барем четири Урошеве повеље: за манастире Врањину, Св. Ђорђа код Скопља, Грачаницу (Липљанску епископију) и Хиландар (*Зборник I*, 219, 223, 241, 247).

²⁹⁴ Уп. коментар о „глувом добу“ документарних извора у контексту политичке пасивности цара Уроша: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 81, 123. Постоје поуздана сведочанства о три његова изгубљена писма Дубровнику у вези са Светодмитарским дохотком (октобар и новембра 1366, јули 1367: *Monumenta Ragusina. Libri reformationum IV*, ur. J. Gelčić, Zagreb 1896, 56, 69–70, 96), а у међувремену је издата једна (сачувана) повеља краља Вукашина (такође за Дубровник, 5. априла 1370, бр. 228). Примећујемо да је франачки „нејаки“ владар, син Ларла Великог Лудвиг, у последњих седам година царевања знатно умањио своју дипломатичку активност, иако му је управо тада подршка црквених и световних магната била изузетно потребна: Т. Kölzer, *Kaiser Ludwig der Fromme (814–840) im Spiegel seiner Urkunden*, Paderborn 2005, 16.

²⁹⁵ В. <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection?block=4> и <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection?block=5> (последњи увид: септембар 2015).

план.²⁹⁶ С тим у вези се може очекивати и да је драстично опала њихова дипломатичка активност, па се с правом поставља питање да ли су и у којој мери имали потребу за организованом канцеларијом. Благи раст забележен у време Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића свакако је између осталог и у вези са њиховом сразмерно обимном преписком са службеницима и другим кореспондентима у Угарској, која је сачувана у облику 19 писама на латинском језику.

Што се тиче обима продукције, упадљиво је да ниједан српски владар ни приближно не достиже годишњи просек својих савременика у западној и средњој Европи. Према подацима које смо изнели у прва два поглавља (стр. 8, 22–33, 59–74), огромне разлике јасно се уочавају на свега неколико примера:

<i>Владар</i>	<i>Период</i>	<i>Број повеља</i>	<i>Год. просек</i>
Немања	1183/86–1199	4	0,15
Фридрих I	1152–90	1032	27
Стефан Н.	1199–1228	6	0,20
Имре/Емерих	1196–1204	око 50	6,25
Фридрих II	1198–1217	426	22
Лазар и Стефан Л.	1375–1427	29	0,55
Саксонски Ветинери	1381–1427	око 4.500	98 ²⁹⁷

²⁹⁶ Поменутих 14 повеља су између 1366. и 1375. издали цар Симеон (Синиша), деспот Угљеша, Вук Бранковић, цар Јован Урош и деспот Јован Драгаш са братом Константином: Д. М. Живојиновић, *Регеста*, бр. 35–41; В. Korablev, *Actes de Chilandar II*, 531; К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, X3 12 (2008) 57–67; С. Бојанин, *ССА* 7 (2008) 99–112; М. Lascaris, *Deux „chrysobulles serbes pour Lavra*, X3 1 (1966) 9–19; М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози КЈИФ 43, 1-2 (1977) 59–75; Ј. Шафарик, *Стара српска писма*, 253–256.

²⁹⁷ К. Blaschke, *Urkundenwesen und Kanzlei der Wettiner bis 1485*, Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatik, hgg. von G. Silagi, München 1984, 198. Породица Ветинера је у наведеном периоду владала тишинском грофовијом и саксонским војводством, по територијалном обиму отприлике једнаким савременој Србији.

Чак и када се у обзир узму начелно мање шансе за опстанак документарне грађе из даље прошлости у региону југоисточне Европе, што је само процена коју би требало додатно утемељити, несразмера је толико велика да се мора констатовати како је култура писаног правног саобраћаја у Србији била на релативно ниском нивоу. Отуда је и оправдано поредити њене носеће структуре, дакле оно што називамо владарском канцеларијом, са знатно старијим еквивалентима, којима се по бројним вредностима у одређеном периоду бар може приближити.²⁹⁸

Географски распоред дипломатичке традиције у општим оквирима показује на ком простору се одвијала политичка активност српских владара. Он такође сведочи и о томе у којим је подручјима и када била развијена или тек почела да се развија правна комуникација у писаном облику. Преглед локација дестинатара на територијама под влашћу српских суверена показује следећу слику:

<u>Регион</u>	<u>Број повеља</u>	<u>Период</u>
Ибарска и лимска долина	14	1183/90–1346. ²⁹⁹
Јадранско приморје	17	1217/27–1355. ³⁰⁰
Косово и Метохија	7	1321–47.
Средња и западна Македонија	6	1334–1346/47. ³⁰¹
Пострумље	5	1345–52.
Тесалија	2	1348.
Поморавље	2	око 1380.

²⁹⁸ Душанов годишњи просек од 3,5 повеље донекле је упоредив са раним Каролинзима (Пипин Млађи, Карломан, Карло Велики), који су просечно издавали 5 исправа. Већ Лудвиг Побожни има 16, а сваки немачки владар прве половине XI века преко 20 повеља годишње.

²⁹⁹ После дужег времена за ово подручје је издата још једна повеља: деспота Стефана за манастир Милешеву из 1414-15 (? бр. 267).

³⁰⁰ Знатно касније издате су две повеље Ђурђа Бранковића Будви (април 1441, бр. 302 и 303).

³⁰¹ Из претходног периода сачувана је само једна повеља: краља Милутина за манастир Св. Ђорђа код Скопља из 1299/1300 (бр. 44). Према њеном сведочанству, овај манастир су раније даривали Стефан Немања, Стефан Немањић и краљ Урош (*Зборник I*, 53, 101, 223). Могуће је и да је краљ Милутин издао повељу за манастир Трескавац (*Зборник I*, 415). Ако се овом региону додају и суседне области у којима се налазе цркве у Орехову и Архилевици, рачунали бисмо укупно осам сачуваних повеља у раздобљу 1330–1354/55.

Континуирана активност у дужем временском периоду односи се само на језгро средњовековне српске државе, при чему је упадљива и тешко објашњива чињеница да за територију Косова, Метохије и северне Македоније нема сачуваних докумената најмање четири деценије по њиховом прикључењу Србији. У осталим областима дипломатичка пракса се одвија у кратким временским интервалима, углавном пратећи освајачке походе краља и цара Душана. Значајно је истаћи да за подручје северно и источно од линије Западна Морава – Ибар није сачувана ниједна повеља издата пре осме или девете деценије XIV века, иако су још од Стефана Немање српски владари управљали тим простором, ширећи га постепено ка Дунаву и Тимоку. То је јасан показатељ да су ове области све до времена кнеза Лазара биле на маргини интереса владарâ, као и да је документарни саобраћај тамо почео да се одвија тек сразмерно касно.³⁰²

Што се тиче иностраних фактора (ако се занемари краткотрајна српска власт на Атосу), територијални и хронолошки распоред документарне комуникације са њима према сачуваној грађи изгледа овако:

³⁰² Постоје индиције, не и непосредна сведочанства, да је кнез Лазар издао повеље и двама црквеним дестинатарима у крушевачком крају: својој задужбини, цркви Св. Стефана у Крушевцу и манастиру Дренчи (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 237).

<i><u>Дестинатар/кореспондент</u></i>	<i><u>Број повеља и писама</u></i>	<i><u>Период</u></i>
Дубровник	109	1186–1457.
Сплит	2	1190/94–1237.
Хиландар	43	1198/99–1411.
Ватикан (папа)	2	1199–1220.
Венеција	6	1330–1435.
Други манастири Атоса	35	1345–1452. ³⁰³
Јерусалимски манастир	1	1350.
Манастири у Влашкој	1	1405/06. ³⁰⁴
Угарски градови	6	1417–1433.

Две су „адресе“ на које су српски владари непрекидно слали своје дипломатичке производе током читаве епохе којом се бавимо: Дубровник и Атос. При томе је занимљиво истаћи да последња повеља коју је један српски суверен даровао Хиландару датира још из 1411. године (бр. 264). С друге стране, интерес за остале светогорске манастире, пробуђен тек 1345. после Душанових освајања, одржао се све до пред крај владавине Ђурђа Бранковића. Ако се изузме Венеција, документарни саобраћај са другим субјектима у иностранству остао је ограничен на краћа раздобља као сведочанство привремено постојећих интереса и међусобних односа. У том погледу је од посебног значаја активност Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића на територији Угарске у вези са њиховим тамошњим поседима, која је свакако захтевала усвајање и развијање нарочите дипломатичке праксе, неопходне да би се могли издавати одговарајући документи на латинском језику.

³⁰³ Није урачуната повеља краља Милутина Карејској келији из 1317/18 (бр. 63).

³⁰⁴ Манастире Тисману и Водицу подигао је можда кнез Лазар, што сугеришу редови из повеље његовог наследника (бр. 259; в. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 235). Ту се, међутим, некакав писани документ изричито не помиње.

Статус дестинатарâ

Прегледом сачуваног фонда установили смо следећи распоред повеља и писама према статусу њихових прималаца:

<u>Повеље</u>		<u>Писма</u>	
Манастири и цркве	127	Дубровник (и његови грађани)	63
Градови	61	Службеници и поданици	16
Световна лица	22	Страни великодостојници	13
Епископије	8	Угарски градови	5
Црквена лица	5		

Убедљиво највећи број повеља издат је манастирима и црквама, од којих је најзаступљенији Хиландар са 43 јединице. Следе Лавра Св. Атанасија (11), Врањина (8), Св. Пантелејмон (7), Ватопед (5), Карејска келија и Дечани (по 4), Жича, Меникејски манастир и Есфигмен (по 3), 9 манастира са по две повеље и 18 са по једном. Светогорски манастири добили су укупно 78 исправа. Треба при томе напоменути да је значајан број докумената како за црквене институције, тако и за црквена и световна лица, сачуван у ризницама других манастира у које су под различитим околностима накнадно доспели. И у том погледу предњачи Хиландар, који је као релативно сигурно спремиште документарног материјала сачувао укупно 23 повеље, првобитно у власништву других црквених установа и појединаца из редова клирика и лаика. Тако је захваљујући хиландарском братству опстала и већина повеља намењених епископијама (шест од осам), које су, с обзиром на начелно једнаке шансе за опстанак грађе као и манастири, изгледа дариване знатно ређе.³⁰⁵

³⁰⁵ Хиландар чува свих пет повеља издатих Хумској епископији, тј. њеним седиштима – цркви Св. Богородице у Стону и затим Лимском манастиру (бр. 24, 27, 64, 76 и 120). Додуше, у последњој од ових повеља, чији је аутор био краљ Душан 25. октобра 1343, епископија се не помиње, већ само „црква Св. апостола Петра и Павла у Лиму“. О нејасним околностима под којима је ова дијецеза у међувремену можда укинута, а њене повеље касније доспеле у Хиландар в. Ж. Вујошевић, ССА 3 (2004) 54–56.

Међу градовима са којима је одржаван документарни саобраћај далеко најзаступљенији је Дубровник са 46 повеља и 63 писама, што заједно чини чак једну трећину укупног фонда сачуване грађе. На то је осим константних и снажних политичких и економских веза српских владара са приморским градом-државом утицала и чињеница да су Дубровчани, у односу на њихове суседе у залеђу, имали висок степен канцеларијске организације, али и одговорности према предметима писаног правног саобраћаја, које су, бар оне важније, систематски архивирали и/или уносили у регистарске књиге. Иза Дубровника следи Котор са тек четири повеље, познате у облику веома сумњивих позних превода и преписа (в. горе стр. 118 и нап. 253).³⁰⁶ У различитим видовима секундарне традиције опстале су и повеље свих других градова осим Дебрецина (бр. 293), при чему су неке од њих непоуздане и фрагментарне (Сплит – бр. 3 и 19; Кроја – бр. 118; Скадар – бр. 145; Београд – бр. 257).

Због објективно најслабијих шанси за опстанак, најмање је сачувано повеља за појединце, припаднике духовног и световног staleжа. Пошто ниједан приватни архив није имао изгледа да преживи векове који су доносили различита искушења, и ова грађа је опстала барем у траговима захваљујући чињеници да су је њени власници у неком тренутку пренели у манастире. Тако је од 18 властеоских повеља чак 14 сачувано на Светој Гори, два у Меникејском (бр. 141 и 193), а један у дубровачком Доминиканском манастиру (бр. 61). Једини изузетак у овој групи који је доспео у неку цивилну установу је повеља Ђурђа Бранковића Дионисију и Јовану у Мађарском државном архиву (MOL, DL 13719; бр. 304). Што се тиче исправа за црквена лица, свих пет је завршило у ризницама Атоса као заоставштина њихових поседника, од којих су већина, ако не и сви, тамо провели своје последње године земаљског живота. Тако се повеље за старца Јована (бр. 116), старца Григорија (бр. 117) и митрополита

³⁰⁶ Највећи део средњовековне грађе которског архива је пропао. Нотарске књиге су сачуване фрагментарно од XIV века: „Monumenta Catarensia. Kotorški spomenici“, *Енциклопедија српске историографије*, прир. Р. Михаљчић и С. Ћирковић, Београд 1997, 33 (Р. Михаљчић).

Кирила (бр. 209) чувају у Хиландару, за митрополита Јакова (бр. 195) у Св. Пантелејмону, а за митрополита Венедикта (бр. 321) у Св. Павлу.

Осим писама упућених у Дубровник, која се тамо налазе и данас, мањи број је опстао као сведочанство комуникације и кореспонденције српских владара са различитим факторима у земљи и иностранству. Највећи део ове преписке из правца Србије односио се на угарске послове Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, а сачуван је у мађарским архивима: пет писама за градове (бр. 271–274, 299), седам за разне великодостојнике (бр. 269, 300, 308, 317–320) и исто толико за тамошње службенике српских владара (бр. 282, 285, 287, 310, 312, 313, 315). Најстарији документ из ове групе потиче из 1417. године. Пет писама дужду из средине XIV века остала су у преписима у Венецији (бр. 90, 95, 114, 133, 170), као и два писма папи с краја XII и из прве половине XIII столећа у Ватикану (бр. 5 и 10). Још неколико наредби службеницима и поданицима тицало се послова са Дубровником (бр. 40, 252, 268, 275, 276, 281) и у новоосвојеним грчким крајевима (бр. 132, 160, 165), те су на очекиваним местима и сачуване: у архиву приморског града-државе, тј. у Меникејском манастиру и у Кутлумушу.

Степен очуваности дипломатичког фонда

С обзиром на чињенице изнете у претходном одељку, које показују колико су биле мале шансе за опстанак одређених врста докумената за одређене категорије дестинатара, као и на објективну, али сасвим уопштenu оцену о веома неповољним историјским околностима за чување архивалија на просторима југоисточне Европе, поставља се логично питање: колико је исправа издатих од српских средњовековних владара уопште могло „доживети“ доба у коме су се њима почели бавити истраживачи старина и научници? У контексту проучавања канцеларијске праксе ово питање је утолико важније, пошто би одговор на њега омогућио да се утврди стварни обим дипломатичке продукције, коме би по природи ствари требало да

одговара и организациони ниво службе задужене за састављање докумената. У модерној историографији и нарочито медијевистици овом методолошком проблему треба указати пажњу и да би се избегле заблуде у виду два екстрема, с једне стране о непрегледном мору уништеног или несталог писаног наслеђа, а с друге стране о сасвим примитивном нивоу културе писмености.³⁰⁷

Поред непријатног утиска који прати медијевисту када настоји да протумачи одређене појаве и процесе, а да притом не може бити сигуран да ли су изгубљени баш они докази који би оповргли његове тезе, обесхрабрујуће делује и чињеница да је практично немогуће дати прецизан одговор на постављено питање, колико год оно било значајно не само за нашу тему. Ово између осталог и због тога што је у догледно време тешко очекивати некаква спектакуларна открића до сада непознате средњовековне грађе.³⁰⁸ На непостојање поузданих параметара за доношење макар приближног суда о проценту сачуване дипломатичке грађе указано је и у иностраној и у домаћој науци.³⁰⁹ Истраживачи су међутим сагласни у оцени да је опстао врло мали, само фрагментарни део материјала: у вези са меровиншким повељама говори се о „деловима једног процента“, док се за каролиншко доба опрезно претпоставља „знатно повољнији“ однос, а у погледу српског фонда се указује на велики количински раскорак између произведеног и сачуваног.³¹⁰ Засада нам не остаје друго него да прихватимо овакве оцене, с тим што ћемо се осврнути на неколико примера везаних за домаћу грађу који би донекле могли да појасне слику о размерама документарне продукције српских владара.

³⁰⁷ A. Esch, *Überlieferungs-Chance*, 529–570.

³⁰⁸ Открића би могла да се односе на појединачне и делом познате примерке несталих докумената, као што показују недавни случајеви преписа Душанових трескавачких повеља и оригиналне хрисовуље Стефана Дечанског за Призренску епископију, које је у Архиву САНУ пронашао Ђорђе Бубало: Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање*, 207, 212–213; С. Мишић, *ССА* 8 (2009) 11. За друге примере и очекивања у вези са обогаћивањем српског дипломатичког наслеђа в. Ђ. Бубало, *Писана реч*, 64–66.

³⁰⁹ *MGH Merowinger*, XV; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45.

³¹⁰ C. Brühl, *Studien zu den merowingischen Königsurkunden*, Köln–Weimar–Wien 1998, 49; T. Kölzer, *Kaiser Ludwig*, 16; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45.

Већ у сразмерно добро очуваном дубровачком фонду лако се могу уочити велике празнине, пре свега у погледу писама упућених из српског залеђа. Тако је на пример у тамошњем архиву остало само пет обавештења-пуномођја о подизању Светодмитарског дохотка (в. горе стр. 113–114), иако су посланици са таквим писмима у Дубровник по трибут долазили по правилу сваке године, према првим сведочанствима још од времена краља Уроша I, а свакако редовно током XIV века све до распада Српског царства.³¹¹ Може се са сигурношћу претпоставити да је издато и знатно више разрешница рачуна за дубровачке грађане, уз одговарајућа обавештења о томе општинским властима, од оних 17 сачуваних и то само из доба владе Стефана Дечанског, Душана и породице Лазаревића (од 1323. до 1405; в. горе стр. 113). Оправдано се верује да је изгубљено и много других аката који се тичу дипломатске и пословне комуникације и о чијем постојању се могу наћи поуздани докази.³¹²

Писма су свакако представљала значајан део дипломатичке продукције српских владара, али се рад средњовековне владарске канцеларије пре свега везује за производњу повеља, барем у оквиру модела о којима смо расправљали у нашем II поглављу. Ово нарочито због тога што је израда повеља захтевала нарочита знања и вештине, с обзиром на њихов садржај који је требало попунити одговарајућим свечаним деловима политичко-идеолошког, богословског и реторичког карактера (аренга, интитулација, санкција) и на њихову спољашњу форму, неретко обележену репрезентативним и украсним елементима (иницијал, потпис, логос-формула, други графички знаци). У погледу овог фонда, материјал који се односи на

³¹¹ М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 224–231. В. и горе стр. 140, нап. 294 о изгубљеним писмима цара Уроша.

³¹² Претраживањем грађе у дигитализованом корпусу *Monumenta Ragusina. Libri reformationum* I–V могли смо да утврдимо да је од укупно 27 тамо поменутих писама српских краљева и царева између 1304. и 1367 (укључујући по једно краљице Јелене и младог краља) сачувано само три, од којих два у оригиналу и једно у препису. Одабрана сведочанства дубровачке, али и венецијанске грађе о великом броју изгубљених докумената, уз одређене процене о обиму несачуваног, наводи Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45–48.

Дубровник сачуван је свакако у великом проценту. У сваком случају, на том плану се не могу очекивати велике празнине проузроковане евентуалним губитком докумената. Већ смо показали да у периоду без повеља српских владара између 1366. и 1375. године Дубровник поседује 11 докумената других ауктора из сопственог залеђа (в. горе стр. 140). Такође, тешко је веровати да су од склапања мировног уговора са царем Урошем 1362 (бр. 223) до Лазареве потврде општих повластица 1387 (бр. 237) од самодржаца у језгру српских земаља издаване повеље какве су дубровчани у истом периоду добијали од господарâ Зете и Босне. Карактеристичан је и пример Ђурђа Бранковића. Осим обнављања трговачких и других привилегија по узору на своје претходнике, и то по једанпут на почетку своје две владе 1428 (бр. 292) и 1445 (бр. 305), деспот приморској Републици највероватније није издао ниједну повељу, а нису сачувана ни тамо упућена његова писма. Тако повеље српских владара у дубровачком архиву престављају заиста верно огледало интензитета међусобних веза и интереса, који је растао и опадао у зависности од општих геополитичких кретања.

Добар проценат очуваности документарне грађе може се очекивати и када је реч о везама са Хиландаром и осталим монашким заједницама на Светој Гори. Ипак, иако поседује континуитет од Симеона Немање (чија је повеља у међувремену нажалост изгубљена, бр. 4) до XV века, фонд повеља владара Србије у ризници српског манастира на Атосу није сасвим поуздано сведочанство обима њихове продукције на том плану. У једном од претходних одељака (стр. 115–137) показали смо да се добар део овог фонда по свему судећи састоји из мање или више прерађених преписа, па и фалсификата, при чему се изгледа дешавало и да оштећене старије повеље, чији је садржај пренет у нове оригинале или псеудо-оригинале, једноставно буду препуштене пропадању или чак уништене. Такав је случај могао бити на пример са

читавим комплексом исправа за манастир Св. Ђорђа код Скопља, или са повељом Уроша I за Хиландар.³¹³

Ако се за Свету Гору још може закључити да је сачувала знатан део производа канцеларије српских владара, сасвим другачије ствари стоје са другим манастирима, чије су повеље опстале вероватно у незнатном броју, и то у виду ретких оригинала и различитих врста преписа, па и оних на зидовима храмова (бр. 9, 11, 12, 68). У недавно објављеној едицији до 1321. пренети су поуздани подаци о петнаестак изгубљених исправа за црквене дестинатаре, што не значи да их није било много више, поготову у каснијем периоду.³¹⁴ Треба само помислити на Студеницу, Сопоћане или Пећку патријаршију, духовна средишта од огромног значаја која су морала имати богата имања и привилегије потврђене владарским документима. Од њих, са изузетком студеничке оснивачке повеље у врло непоузданој традицији (бр. 1), није остао никакав траг, те се ретка и посредна сведочанства о писаним доказима њихових поседа морају тражити у дипломатичком материјалу у власништву других манастира.³¹⁵ Околности пропадања манастирских фондова нису везане само за пустошења, ратна разарања и несреће које су се дешавале на нашим просторима од доласка Османлија па до Другог светског рата.³¹⁶ Значајни губици услед небриге, пљачкашких препада и лоших услова за чување забележени су и у средњем веку, о чему сведоче текстови многих сачуваних повеља. Пример за први случај је исправа краља Владислава Св. Богородици у Бистрици (бр. 15), где се говори о „небризи људи који држе ову цркву“, јер су изгубили „хрисовуље“ аукторовог оца и деда.³¹⁷ Бугарску похару Лимског манастира, којом приликом је однета ризница са „златопечатном

³¹³ *Зборник I*, 247, 328 (редови 277–282 у издању); уп. Ђ. Бубало, *Писана реч*, 51.

³¹⁴ *Зборник I*, 53, 65, 77, 99, 101, 105, 219, 223, 241, 247, 401, 421, 431.

³¹⁵ Тако на пример у повељи Стефана Дечанског Хиландару од 9. јула 1327. о Студеници: С. Мишић, *ССА 2* (2003) 31–32 (редови 21–22 у издању).

³¹⁶ О узроцима губљења и уништавања средњовековне грађе, уз бројне примере све до XX века: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 48–62.

³¹⁷ *Зборник I*, 166 (редови 6–7 у издању).

хрисовуљом“ Стефана Немањића, описује повеља његовог сина за истог дестинатара (бр. 27), док о оштећеним и погубљеним повељама Св. Богородице у Грачаници сведочи на зиду олтарског простора ове цркве уписана даровница краља Милутина.³¹⁸

Свакако да највеће губитке треба очекивати у фонду властеоских повеља. Већ смо истакли да је од само 18 преживелих примерака чак 17 сачувано у манастирима, а један у Мађарском државном архиву, док ниједна приватна збирка није опстала (в. горе, стр. 146). Повеље за Радославу (бр. 105), Иванка (бр. 187), или челнике Мусу (бр. 224) и Радича (бр. 291 и 294) само су ретка сведочанства о даривању припадника племићког сталежа, које је морало бити значајан део дипломатичке активности српских владара. Најбољи пример који илуструје размере пропадања ове грађе је дугогодишња парница између Хиландара и породице Вукославића, чије детаље сазнајемо из документа кнеза Лазара властелину Црепу о цркви која је била предмет спора (бр. 231; о природи и традицији акта в. горе стр. 112–113. и 118–119). На основу његовог текста може се поуздано закључити да је о овом предмету постојало укупно седам „хрисовуља“ српских владара и патријараха, издатих између најраније 1346. и 1379-80, од којих су шест припадале Вукославићима, а једна Хиландару.³¹⁹ Властеоски примерци су изгубљени, а једини који је опстао, уз документ кнеза Лазара, и данас се налази у српском манастиру на Атосу (бр. 220).³²⁰

*

³¹⁸ Исто, 227 (редови 22–24 у издању), 501 (редови 8–10 у издању).

³¹⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 222–223 (редови 8–10, 12, 19, 21 и 28–31 у издању). В. и Р. Михаљчић, *Даровнице породице Вукославић*, 99–106, где је први пут реконструисан комплекс изгубљених докумената у вези са парницом.

³²⁰ Судбину властеоских и других повеља за приватна лица у погледу шанси за опстанак делиле су и приватноправне исправе. О томе Ђ. Бубало, *Писана реч*, 180–184.

Разуме се да је на основу изоловано посматране српске документарне грађе у контексту процена очуваности фонда тешко стећи поуздану представу о размерама активности и степену уређености канцеларије. Али када се овај феномен посматра у односу на упоредне моделе, о којима смо говорили у II поглављу, чини се да су одређени закључци могући. И поред уверења о изразито фрагментарној традицији одговарајућег компаративног материјала, он је опстао у далеко већем обиму него што је то случај са српским. При томе се не бисмо смели задовољити уопштеним представама о бољим историјским условима за чување архивске грађе у средњој и западној Европи. Узроци пропадања у средњем веку били су мање-више исти, а таласи разарања културно-историјског наслеђа захватили су све области нашег континента до најновијег доба.³²¹ Несразмера у броју владарских докумената којима располажемо заправо је толико велика, да би она бар делом морала бити одраз значајне разлике и у обиму продукције. Оваква процена имала би импликације и на закључке о феномену канцеларије. Ако се наиме у времену Фридриха I Барбаросе или Филипа II Августа, упркос фондовима од по преко 1000 сачуваних докумената (у случају немачког владара само повеља!), препознају тек зачеци организоване владарске канцеларије у виду самосталне дворске службе као искључивог носиоца дипломатичке праксе, јасно је да знатно мања продукција у Србији не може бити резултат система на истом или чак вишем степену развоја.

³²¹ Треба се само сетити готово систематског уништавања и расипања црквених добара и драгоцености, самим тим и манастирских повеља, на просторима захваћеним протестантском реформацијом и Француском револуцијом.

IV КАНЦЕЛАРИЈСКА ПРАКСА

Формални оквири: локације и персонал

До конкретнијих резултата у истраживању феномена владарске канцеларије може се доћи анализом формалних оквира дипломатичке продукције. Другим речима, требало би испитати на којим местима документи настају и ко учествује у њиховој изради. Разуме се да основне и углавном поуздане податке о томе даје сама дипломатичка грађа. Наизглед једноставан задатак отежава чињеница да повеље и писма српских владара релевантне информације о околностима и поступку њиховог састављања и издавања не бележе доследно. Оне су ретко када потпуне и прецизне, док у многим случајевима не постоји никакав податак нити о месту записивања, нити о писару и/или диктатору. Тумачење ове произвољности може да се креће у широким оквирима, али већ њено присуство сугерише да је пракса израде докумената била веома неуједначена и да су на њу утицали различити фактори у различитим приликама.

На наредним страницама следи табеларни преглед читавог фонда за нашу тему релевантних исправа, у коме су приказана обавештења из самих докумената о местима на којима се одвијала канцеларијска пракса и личностима које су у њој учествовале. Након стубаца који помажу да се одговарајућа исправа идентификује и хронолошки позиционира (*Редни број, Назив, Датум*), подаци на које сада усмеравамо пажњу распоређени су у три колоне. *Место записивања* преноси се у модерном облику, по потреби уз изворни навод или ближу убијацију у загради. Уколико је читав податак смештен у заграду, ради се о локацији која у исправи није директно поменута, али се са приличном сигурношћу може претпоставити да је односни документ

састављен или издат на том месту. У колони *Петенти и интервенти* приказани су, некад поименце, некад ради уштеде простора сумарно, молиоци и посредници у процесу настанка одговарајућих докумената. Сматрали смо да је указивање на њих значајно, јер се у начелу може претпоставити и њихово учешће у изради исправа, поготову када се ради о дестинатарима повеља намењених црквама и манастирима. Стубац *Белешка о записивању* доноси све у документима саопштене податке о писању, наредби за писање или диктирању текста, било да је реч о сасвим уопштеним (нпр. „то се учини господином краљем“, бр. 19; „записа се и уврди знамењем царским“, бр. 219), или врло прецизним наводима (нпр. „записа хиландарски игуман Арсеније... а сам господин краљ потписа“, бр. 105; „по наређењу господина деспота писа логотет Степан Ратковић“, бр. 323). У заградама су дати преведени или изведени наводи, као и у неким случајевима потребна кратка појашњења.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
1.	Немања Студеници	1183-90.			
2.	Немања Дубровнику	27. септембар 1186.	Дубровник		
3.	Немања Сплиту	1190-94.			
4.	Немања Хиландару	Јун 1198 – фебруар 1199.			
5.	<i>Стефан Немањић папи Инокентију III</i>	1199.			
6.	Стефан Немањић Хиландару	29. септембар 1207-08.			
7.	Стефан Немањић Дубровнику	1214-17.			
8.	Стефан Немањић Св. Богородици на Мљету	1217-27.			писаваь и подьписахь
9.	Стефан Немањић Жичи (1)	1219-20.			
10.	<i>Стефан Немањић папи Хонорију III</i>	1220.			
11.	Стефан Немањић Жичи (2)	1221-24 (?)			
12.	Стефан Немањић Жичи (3)	1224-28 (?)			
13.	Радослав Котору	15. јули 1230.	Пас (Arascia)	Которска властела	1. scrissi io Silvestro canzilier con la parola et mandato del rè, et de soprascritti signori, del signor rè et di sui fratelli 2. et mi iure et comandamento del signor mio rè et di sui fradelli queste scrittur in confermazion de li zentilomeni de Catharo scrissi
14.	Радослав Дубровнику	4. фебруар 1234.	Дубровник		подписах роукою краљевства ми
15.	Владислав I Св. Богородици у Бистрици	1234 - 1243.	(Св. Богородица у Бистрици)		
16.	Владислав I Хиландару	22. август 1234-42.		монаси Хиландара	
17.	Владислав I Дубровнику (1)	Септембар 1234 – април 1235.			
18.	Владислав I Дубровнику (2)	1235-43.			
19.	Владислав I Сплиту	23. јуни 1237.	Ковачићи на Цетини	судије Букас и каноник Жван	1. (сврши се господином краљем) 2. (то се учини господином краљем)
20.	<i>Владислав I Дубровнику (3)</i>	<i>Јуни 1238 – лето 1240.</i>			
21.	Владислав I Врањини	1241/42.			подписано бысть
22.	Урош I Дубровнику (1)	14. август 1243.			iuravit dominus rex Pietro de Stretia et Nicolize Piccineci

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
23.	Урош I Св. Богородици у Бистрици	1243 - 1276.		игуман Јевстатије	
24.	Урош I Св. Богородици у Стону (Хумска епископија)	1243-54.			оутврди кралевство ми
25.	Урош I Дубровнику (2)	13. август 1252.			пише кралевство ми
26.	Урош I Дубровнику (3)	23. август 1254.			
27.	Урош I Св. Петру и Павлу на Лиму	1254-63.			1. азъ съставихъ и оутврдихъ съ архиепископомъ Арсаниємъ 2. писана мною 3. оутврди кралевство ми и запыса
28.	<i>Урош I Дубровнику (4)</i>	<i>1265-66.</i>			
29.	Јелена Дубровнику (1)	3. фебруар (?) 1267-68.	Брњаџи		1. овози ља пишу 2. сие писание пишу
30.	Урош I Св. Николи у Хвосну	1. септембар 1276 - 1. мај 1277 (?)			
31.	Драгутин Дубровнику (1)	1276-82.			писа кралевство ми
32.	Драгутин Дубровнику (2)	1276-82.			пише кралевство ми
33.	Јелена Врањини	1276-1306.			подписуе кралевство ми
34.	Јелена о селу Затор	1276-1306.			пише кралевство ми
35.	Драгутин Дубровнику (3) о продужењу мира	1281.			пише кралевство ми
36.	Милутин Дубровнику (1)	1282.			
37.	Милутин Хиландару (1)	1282 (?)	(Хиландар)		1. писа кралевство ми 2. оуписахъ оу хрисовоуль 3. сиа писавъ кралевство ми и потъписа
38.	Милутин Дубровнику (2)	1282-89 (?)			
39.	Милутин Св. Богородици на Мљету	1282-1321.			писавъ и подъписахъ
40.	<i>Милутин жупану Твртку</i>	<i>Пре 15. јуна 1284.</i>			
41.	Милутин Дубровнику (3)	1289.	Призрен	дубровачки посланици	
42.	Јелена Дубровнику (2)	1289.	Котража	дубровачки посланици	пише кралевство ми
43.	Милутин Хиландару (2)	Око 1299.			писахъ и подъписахъ

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
44.	Милутин Св. Ђорѓу код Скопља	1299/1300.	(Скопље)		1. писар: Дијак краљевства ми Дабиша ; учесници у записивању(?): игуман студенички Сава и Никола Опареша 2. записахъ вѣчно 3. повелѣхъ вѣчно записати
45.	Милутин Хиландару (3)	Око 1300.	(Скопље)		
46.	Милутин Хиландару (4)	1301/02.		јеромонах Киријак и хиландарски монаси	
47.	Милутин Дубровнику (3)	14. септембар 1302.	Врхлаб		пише краљевство ми
48.	<i>Милутин Дубровнику (4)</i>	<i>Око 1. августа 1303.</i>			
49.	Милутин Хиландару (5)	1303–04 (?)		хиландарски монаси	прѣписахъ хрисовоуль сии (краља Уроша I) и приложихъ и оутврѣдихъ
50.	<i>Милутин Дубровнику (5)</i>	<i>Пре 12. априла 1304.</i>			пише краљевство ми
51.	<i>Јелена Дубровнику (3)</i>	<i>Пре 18. маја 1304.</i>			
52.	Милутин Св. Богородици Ратачкој	15. март 1306.	Котор		1. потврѣди краљевство ми и записа 2. писа и подьписа краљевство ми 3. писа Петриць диакъ
53.	Милутин Карлу Валоа	25. јул 1308.	Goliqueline – Голи Хум код Призрена? ³²²		
54.	Престолонаследник Стефан (Дечански) Врањини (1)	1309–14.	(Зета)		
55.	<i>Милутин Дубровнику (4)</i>	<i>Пре 29. октобра 1313.</i>			
56.	Милутин Хрусијском пиргу	1313–16.		хиландарски игуман, башта и братство	писахъ и подписахъ
57.	Драгутин Дубровнику (4)	1313–16.			
58.	Милутин Врањини (1)	1314–1318 (?)			подписоуе краљевство ми
59.	Милутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.			
60.	Драгутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.			

³²² Споменѣци на Македонија II, 442, нап. 24.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
61.	Милутин Жаретићима	Лето 1316.	Романова Лука (близу Велеса) ³²³		писа калогѣрь Антоније и печатии
62.	Милутин Врањини (2)	1317/18.			
63.	Милутин Карејској келији	1317/18.		игуман хиландарски Никодим, јеромонах Теодул и архиепископ Сава III	1. записах и оутврдих златоу печатию 2. подписа кралевство ми; состављач аренге – архиепископ Никодим I ³²⁴
64.	Милутин Св. Петру и Павлу на Лиму	1317–21.		епископ хумски Данило	состављач аренге – епископ Данило (?) ³²⁵
65.	<i>Милутин Дубровнику (5)</i>	<i>Пре 30. јула 1319.</i>			
66.	<i>Милутин Дубровнику (6)</i>	<i>Пре 27. октобра 1320.</i>			
67.	<i>Милутин Дубровнику (7)</i>	<i>Пре 16. фебруара 1321.</i>			
68.	Милутин Грачаници	Септембар – октобар 1321 (?)	(Грачаница)		вписахъ хрисовуль сии
69.	Милутин(?) Хиландару (6)	1282–1321.		архиепископ Никодим	повелѣнију того повиноув се, написахъ
70.	Стефан Дечански Дубровнику (1)	27. децембар 1321.	Дуго поље (непозната локација)	посланици Грубеша и Никола	
71.	Стефан Дечански Врањини (2)	1322–30.		казнац Дмитар	подписоую
72.	<i>Стефан Дечански Андрији Пештићу (1)</i>	<i>Јуни 1323.</i>			1. scrivo lo reame 2. Bisti da parte de re comando a far (Бисте де Примутис) ³²⁶
73.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (2)</i>	<i>Пре 17. јуна 1323.</i>			
74.	<i>Владислав II Дубровнику</i>	<i>25. октобра 1323.</i>	двор (у области Рудника) ³²⁷		scripsse lo diacono Perchel (дијак Перко?)
75.	Стефан Дечански Призренској епископији	Мај 1324 – август 1331.		епископ призренски Арсеније	

³²³ Г. Томовић, *На Романи Луце*, ИЧ 44 (1997) 89–101.

³²⁴ Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина из 1317/18?*, Прилози КЈИФ 27, св. 3-4 (1961) 243–244.

³²⁵ В. Тријић, ССА 4 (2005) 15.

³²⁶ Н. Порчић, ССА 2 (2003) 17.

³²⁷ Исти, ССА 1 (2002) 52–54.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
76.	Стефан Дечански Св. Петру и Павлу на Лиму	Септембар 1324 – август 1331.		епископ хумски Стефан	писавъ и подьписахъ
77.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (3)</i>	<i>Пре 31. октобра 1325.</i>	Приштина		Раико рече
78.	<i>Стефан Дечански Луки Лукаревићу</i>	<i>11. јануар 1326.</i>	Штимља		1. scripse lo reame 2. Raicho commete
79.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (4)</i>	<i>Пре 4. фебруара 1326.</i>	(Штимља?)		lo regname si li a scripto
80.	Стефан Дечански Дубровнику (5)	25. март 1326.	Дањ	дубровачки посланици	1. пише кралевство ми 2. створи милость кралевство ми и записа 3. сио имъ кралевство ми записа милость 4. Раико рече писати
81.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (6)</i>	<i>Пре 19. априла 1326.</i>	(Дањ?)		му љсть кралевство ми записало
82.	<i>Стефан Дечански Андрији Пештићу (2)</i>	<i>15. јули 1326.</i>	Неродимља		questo li scrise
83.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (7)</i>	<i>Пре 28. јула 1326.</i>	(Неродимља)		му љсть записало кралевство ми
84.	Млади краљ Душан Врањини (1)	1326–31 (?)	(Зета)		
85.	Стефан Дечански Хиландару (1)	8. фебруар 1327.		игуман хиландарски Гервасије са братијом	записа кралевство ми
86.	Стефан Дечански Хиландару (2)	8. фебруар 1327.		игуман хиландарски Гервасије са братијом	записа кралевство ми
87.	Стефан Дечански Хиландару (3)	9. јули 1327.		игуман хиландарски Гервасије са братијом	записа кралевство ми
88.	Стефан Дечански Хиландару (4)	5. септембар 1327.	Сврчин	игуман хиландарски Гервасије; игуман Гервасије, башта Теодосије и старци	1. записа и оутврди кралевство ми знамениємъ и словомъ кралевства ми 2. записа Раико логовет
89.	<i>Стефан Дечански Дубровнику (8)</i>	<i>Пре 14. децембра 1328.</i>			
90.	<i>Стефан Дечански дужду</i>	<i>1. мај 1330.</i>			
91.	Стефан Дечански Дечанима (1)	Лето 1330.	Породимља		
92.	Стефан Дечански Дечанима (2)	Лето 1330 – август 1331.	Породимља		
93.	Стефан Дечански Св. Николи у Орехову	9. септембар 1330.	(Орехово)		писа и пописа кралевство ми

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
94.	Душан Дубровнику (1)	Крај 1331.			1. пише кралјевство ми 2. што сѐмь писалъ
95.	<i>Душан дужду (1)</i>	<i>10. јуни 1332.</i>			
96.	Душан Дубровнику (2)	14. август 1332 (?)	Неродимља		
97.	Душан Дубровнику (3) о Стонском рѣту 1 (српски)	22. јануар 1333.	Полог	дубровачки посланици	
97а	Душан Дубровнику (3) о Стонски рѣту 1 (латински)	22. јануар 1333.	Полог	дубровачки посланици	nostram bullam auream appendi mandauimus ac subscribi de rubeo ut est moris
98.	<i>Душан Дубровнику (4)</i>	<i>Пре 29. јуна 1333.</i>			Sosan comete
99.	<i>Душан Дубровнику (5)</i>	<i>Пре 18. фебруара 1334.</i>			
100.	<i>Душан Дубровнику (6) о Домањи Менчетићу 1</i>	<i>Пре 2. марта 1334.</i>			scrissi privilegi e carta
101.	Душан Дубровнику (7) о Стонском рѣту 2	19. мај 1334.	Добрушта		1. записа кралјевство ми 2. Цоцанъ прѣручи и подьписа и запечати
102.	Душан Св. Николи у Добрушти (1)	Мај 1334.	(Добрушта)		записа кралјевство ми
103.	Душан Трескавцу (1)	1334/35. или 1335/36.	(Трескавац)		
104.	Душан Хрусијском пиргу (1)	1336/37-43.		хиландарски башта јеромонах Антоније	писа кралјевство ми и подьписа
105.	Душан Радослави и Хиландару	1337 (?)	Сврчин	Радослава	записа игоумень хиландарьски Арсеніе ... а сѐмь господињь краль подьписа
106.	Душан Хиландару (1)	1338/39.			1. записахъ 2. писа и подьписа кралјевство ми
107.	<i>Душан Дубровнику (8)</i>	<i>Пре 8. августа 1339.</i>	Неродимља		Nico de Bucha fe far
108.	<i>Душан Павлу Рестићу</i>	<i>Пре 21. фебруара 1340.</i>	Приштина		scrisse ... Pribez logofecto
109.	Душан Хиландару (2)	Фебруар 1340.		деспотица Марија	записа и оутврѣди кралјевство ми
110.	<i>Душан Лампри Менчетићу</i>	<i>Пре 1. маја 1340.</i>			
111.	<i>Душан Дубровнику (9)</i>	<i>Пре 1. маја 1340.</i>			
112.	Душан Врањини (2)	Средина 1340 (?)	Приштина		
113.	<i>Душан Дубровнику (10)</i>	<i>10. септембар 1340.</i>	Неродимља		1. scrive lo regname 2. scrisse et fermo lo Regname 3. stesso lo re comando

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
114.	Душан дужду (2)	22. мај 1341.	in regali nostra curia		
115.	Душан Живи Бунићу	30. септембар 1341.	Призрен		comise a scriver Nicola de Buchia
116.	Душан старцу Јовану	Пре 9. маја 1342.	Морава (код дан. Гњилана?) ³²⁸		1. записавши кралевство ми 2. записа кралевство ми
117.	Душан старцу Григорију	19. мај 1343.	Призрен	старац Григорије	1. вьсписавь и оутврждамь 2. записаоуе кралевство ми 3. записа кралевство ми ... и прѣроучихь Хрьсоу писати
118.	Душан Кроји	Јуни 1343.	(Кроја)	епископ Кроје, клир и племство	
119.	Душан Св. Богородици у Тетову	Лето 1343.	(Полог, Хтетово) ³²⁹	игуман хтетовски Арсеније	1. записахь вса и оутврдихь 2. написа господињь краль Степань съ сыном си Оурошемь
120.	Душан Св. Петру и Павлу на Лиму	25. октобар 1343.	Дебрешта код Прилепа		записа кралевство ми
121.	Душан Хиландару (3)	1343.		„властелин краљевства ми“ протосеваст Хреља, игуман хиландарски Арсеније, „духовник краљевства ми“ башта Амфилохије и „часни старци“	1. краљевство ми записа и оутврди златопечатним словмь краљевства ми 2. логоотеть Хрьсь писа
122.	Душан Хиландару (4)	Око 1343.			1. уписахь 2. оутврди и записа краљевство ми
123.	Душан Трескавцу (2)	1343 - 1345.			Хрьсь прѣроучи
124.	Душан Хиландару (5)	1343-45.	(Врање)		писанихь сихь мною
125.	Душан Дечанима	1343-45.			
126.	Душан архонтопулима из Зихне	Јули 1344.			

³²⁸ Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 164–165.

³²⁹ Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Св. Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 156, 159.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
127.	Душан Хрусијском пиргу (2)	1. јануар 1345.	Скопље	игуман хиландарски Арсеније и „духовник краљевства ми“ башта Амфилохије	1. подписах и оутврдих словомь краљевства ми 2. записанихь мною краљемь Стефаномь 3. записа се ... шбразомь и знамениемь краљевства мы 4. повелѣниемь господина светаго краља, ЛОГОВЕТЬ Хрьсь прѣрочи писать
128.	Душан Хиландару (6)	28. март 1345.	(Струмица?)	Рудло	1. записавь оутврди краљевство ми 2. писа и подьписа краљевство ми царьскимь шбычнымь знамениемь
129.	Душан Св. Богородици у Охриду	јесен 1345 (?)	(Охрид)	епископ деволски Глигорије	краљевство ми записа
130.	Душан Меникејском манастиру (1)	Септембар 1345.		монаси Меникејског манастира	
131.	Душан Св. Анастасији код Зихне (1)	Септембар – децембар 1345.			
132.	Душан кефалији Рајку	Септембар – децембар 1345.			
133.	Душан дужду (3)	15. октобар 1345.	Сер		
134.	Душан Дубровнику (11)	26. октобар 1345.	Сер	дубровачки посланици	1. пише краљевство мо 2. записа краљевство ми 3. прѣрочи господинь краљь
135.	Душан Меникејском манастиру (2)	Октобар 1345.	(Сер)	монаси Меникејског манастира	
136.	Душан светогорским манастирима	Новембар 1345.			
137.	Душан Ивиرونу (1)	Јануар 1346.		монаси Ивирона	
138.	Душан Ивиرونу (2)	Април 1346.	(Скопље)	монаси Ивирона	
139.	Душан Филотеју (1)	Април 1346.	(Скопље)	монаси Филотеја	
140.	Душан Зографу (1)	Април 1346.	(Скопље)	бугарски цар Александар	
141.	Душан Ђорђу Фокопулу (1)	Април 1346.	(Скопље)	Ђорђе Фокопул	

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
142.	Душан Ксиропотаму	Април (- мај) 1346.	(Скопље)	монаси Ксиропотама	(митрополит скопски Јован) ³³⁰
143.	Душан Есфигмену (1)	Април (- мај) 1346.	(Скопље)	монаси Есфигмена	(митрополит скопски Јован)
144.	Душан Бањској	После априла 1346.			
145.	Душан Скадру	После 16. априла 1346.			
146.	Душан Ватопеду (1)	Мај 1346.	(Скопље)		(митрополит скопски Јован)
147.	Душан Дубровнику (12)	20. август 1346.	Скопље	каптол цркве у Барију	supscriptionibus manus nostre maiestatis
148.	Душан Леснову (Злетовска епископија)	1346/47.	Скопље? ³³¹		1. светою ми царство записа 2. записавъ 3. писанна быше мною благовѣрнымъ царемъ Стефаномъ
149.	Душан Дубровнику (13)	Пре 26. октобра 1346.			
150.	Душан Хиландару (7)	18. јануар 1347.	Прилеп	игуман хиландарски Теодул и часни старци	1. записа и утврди царство ми 2. господињь царь повелѣ писати
151.	Душан Орсу Цријевићу	14. јуни 1347.	Сопотница (код Крушева?)		
152.	Душан Дубровнику (14)	Пре 28. јуна 1347.			
153.	Душан Николи Лукаревићу и Марину Гучетићу	1. август 1347.	Призрен		
154.	Душан Николи Лукаревићу и Марину Држићу	6. август 1347.	Призрен?		scrie lo imperio
155.	Душан Дубровнику (15)	Пре 28. августа 1347.	Призрен?		
156.	Душан Дубровнику (16)	Пре 28. августа 1347.	Призрен?		
157.	Душан Св. арханђелима код Призрена	Август(?) 1347.	Призрен?	игуман Св. арханђела митрополит серски Јаков	
158.	Душан Карејској келији (1)	Септембар 1347 (?)	Чахра код Скопља	проигуман хиландарски Арсеније	
159.	Душан Филотеју (2)	Септембар 1347.	(Атос)	монаси Филотеја	
160.	Душан(?) протостратору Станиши	Септембар 1347 - април 1348 (?)	(Атос)	светогорски игумани	

³³⁰ О улози митрополита Јована в. стр. 213-214.

³³¹ С. Мишић, ССА 13 (2014) 195.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
161.	Душан Хиландару (8)	12. децембар 1347.	Превлака Светогорска	игуман хиландарски Гервасије са хиландарским сабором	
162.	Душан Есфигмену (2)	Децембар 1347.	(Атос)	монаси Есфигмена	
163.	Душан Лаври	Децембар 1347.	Атос, манастир Лавра		
164.	Душан Св. Пантелејмону (1)	Јануар 1348(?).	(Атос)		
165.	Душан игуману Калинику	Јануар 1348.	(Атос)	монаси Меникејског манастира	
166.	Душан Карејској келији (2)	Јануар – април или април – август 1348.	Прилеп	царица Јелена	
167.	Душан Карејској келији (3)	Јануар – април или април – август 1348.	Прилеп		
168.	Душан Хиландару (9)	Јануар – април 1348.	Атос, манастир Хиландар	властелин Војихна	
169.	Душан Хиландару (10)	Јануар – април 1348.	Атос		
170.	Душан дужду (4)	Пре 1. априла 1348.	(Атос)		
171.	Душан Хиландару (11)	26. април 1348.	(Атос)	игуман хиландарски Гервасије са хиландарским сабором	
172.	Душан Ватопеду (2)	Април 1348.	Атос, манастир Ватопед		
173.	Душан Дубровнику (17)	Септембар 1348.			
174.	Душан Дубровнику (18)	Септембар 1348.			писа царство ми
175.	Душан Марку Васиљевићу	12. октобар 1348.			1. записа царство ми 2. протовистиарь рече (Никола Бућа)
176.	Душан манастиру у Ликусади	Новембар 1348.	(Тесалија)	монаси Ликусаде	
177.	Душан Св. Ђорђу у Завлантији	Новембар 1348.	(Тесалија)	монаси Св. Ђорђа	
178.	Душан Лаври Вукасовићу	8. децембар 1348.			1. scritto lo imperio 2. protavestiaro sia recomandada (Никола Бућа)
179.	Душан Дохијару	Март 1349.			
180.	Душан анагносту Драгоју (Св. Богородици у Габрову)	21. мај 1349(?)	Скопље?	епископ бањски Калиник	повелѣниѣмъ господина цара Гюрѣгъ лѣгѣѡѣтъ записа

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
181.	Душан Св. Пантелејмону (2)	12. јуни 1349.		монаси Св. Пантелејмона; монах Исаија	записа царство ми
182.	Душан Дубровнику (19)	20. септембар 1349.	Ново Брдо	венецијански и дубровачки посланици	1. записа царство ми 2. писа царство ми; записах три хрисовулѣ
183.	Душан Дубровнику (20)	20. септембар 1349.	Ново Брдо	венецијански и дубровачки посланици	пише царство ми
184.	Душан Дубровнику (21)	20. септембар 1349.	Ново Брдо	венецијански и дубровачки посланици	пише царство ми
185.	Душан Хиландару (12)	15. новембар 1349–1353.	Радовиште	игуман хиландарски Јован са часним старцима	1. пише царство ми 2. царство ми записа 3. повелѣниемъ господина светого цара Гюргъ логоветъ прерочи писати
186.	Душан Св. арханђелима у Јерусалиму	8. март 1350.	Мелник		
187.	Душан Иванку Пробиштитовићу (Св. Јовану у Штипу)	28. мај 1350.	Лукавица на путу од Солуна (југоисточно од Штипа)		повелениемъ господина светого цара Жарко рече
188.	Душан Зографу (2)	Април 1351.	(Атос)		повѣлѣ благочѣствию царь Стефанъ съписати хрусовсопь
189.	Душан Котору (1)	1351 (април 1346 – децембар 1355)	Неродимља	каторска властела и општина	1. à mi cancellier Gregorio comandò el signor, el signor imperador, ch'io scriua queste scritte 2. io Gregorio azo scritto
190.	Душан Котору (2)	1351.	Приштина	каторска властела и грађани	1. азъ Вукашинъ уписахъ
191.	Душан Св. Анастасији код Зихне (2)	Фебруар 1352.		монах Јаков	
192.	Душан Дубровнику (21)	Пре 30. марта 1352.	Слани Доли (локација непозната)		царь рече
193.	Душан Ђорђу Фокопулу (2)	Мај 1352.		„дворанин царства ми“ Ђорђе Фокопул	
194.	Душан Ксенофону	Јун 1352.		монаси Ксенофона	
195.	Душан митрополиту Јакову (Св. Николи код Кожља)	1352/53.		митрополит серски Јаков	1. записахъ ... и оутврѣдихъ царьскимъ обычнимъ знамениемъ
195а	(млади краљ) Урош митрополиту Јакову	1352/53.		митрополит серски Јаков	писа и подьписа кралевство ми

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
196.	Душан Хиландару (13)	10. август 1354.	Брусница под Рудником	игуман хиландарски Сава	1. царство ми записа и утврди 2. исписа се сије златопечатноје слово повелѣниємъ господина светого цара 3. Гюр`гъ лѡгѡѡеть записа
197.	Душан Св. Богородици у Архиљевици	1354–55 (?)	Скопље	„братъ царства ми“ севастократор Дејан	1. записуѡтъ царство ми 2. записуѡтъ царство ми ... царскимъ ѡбичнимъ знамениємъ слова царства ми 3. повелениємъ господина светого цара Гоико логоѡеть наручи
198.	Душан Хиландару (14)	1354–55 (?); „25. март 1358“ (!)	Круши на Дриму (код Призрена)	„властелин царства ми“ Влатко	записа се и утврди се роукою логофета Гюрѡа
199.	Душан Дубровнику (22)	Почетак фебруара 1355.	Сер		господин царъ рече
200.	Душан Хиландару (15)	2. мај 1355.	Крупишта на Овчем пољу	игуман хиландарски Доротеј, старац карејског пирга Онуфрије и други старци	повелѣниємъ господина цара Гюрѡ логоѡеть записа
201.	Душан Хиландару (16)	17. мај 1355.	Крупишта на Овчем пољу	игуман хиландарски Доротеј, старац карејског пирга Онуфрије и други старци	1. царство ми записа и оутврди ... знамениємъ царскимъ 2. повелѣниємъ господина светого цара гюрѡгъ логотеть записа
202.	Душан Хиландару (17)	Јуни 1355.	(Крупишта на Овчем пољу)	игуман хиландарски Доротеј и старци	1. царство ми ... записа и оутврди 2. записа и оутврди царство ми
203.	Душан Хиландару (18)	2. јули 1355.	Крупишта на Овчем пољу	игуман хиландарски Доротеј и старци	повелѣниємъ господина светого цара логоѡеть Гюрѡ записа
204.	Душан Хиландару (19)	Пролеће – лето 1355.	Крупишта на Овчем пољу	игуман хиландарски Доротеј и старци	
205.	Душан Меникејском манастиру (3)	Септембар – децембар 1355.		Ирина Хумно	

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
206.	Душан Мароју Гучетићу	5. децембар 1355.	Бер		1. записа царство ми 2. гюрегъ логофетъ прѣручи
207.	цар Урош Котору	1355.	под Скадром	каторски посланици	io Vucossau scrisse
208.	цар Урош Дубровнику (1)	Јануар 1356.	Призрен?		пише и повѣлева царство ми
209.	цар Урош митрополиту Кирилу (Св. Николи у Мелнику)	Мај 1356.	Сер	митрополит Кирил	1. записа царство ми 2. повелѣниемъ господина цара логофетъ Драгославъ преручи
210.	цар Урош Дубровнику (2)	Јануар 1357.			
211.	цар Урош Которанима	10. април 1357.	Скопље		повелениемъ господина цара логофта Драгославъ речъ (препис из 1538)
212.	цар Урош кесариси Јерини	15. април 1357.	Скопље	кесариса Јерина	1. записахъ сизи хрисовоуль 2. кесар Воихна преручи
213.	цар Урош Дубровнику (2)	24. април 1357.	Призрен	дубровачки посланици	
214.	цар Урош Дубровнику (3)	24. април 1357.	Рибник под Призреном	дубровачки посланици	повелениемъ господина цара логофетъ Драгославъ прѣручи
215.	цар Урош Дубровнику (4)	24. април 1357.	Рибник (под Призреном)	дубровачки посланици	записа и утврди царство ми
216.	цар Урош Дубровнику (5)	25. април 1357.	Рибник под Призреном	дубровачки посланици	1. потврѣдихъ и записахъ 2. записа и потврѣди царство ми
217.	цар Урош Дубровнику (6)	25. април 1357.	Рибник под Призреном	дубровачки посланици	даде имъ царство ми и записа
218.	цар Урош Хиландару (1) и/или Хрусијском пиргу	1360/61.	Сер		1. запишоу златопечатнимъ симъ словомъ царства ми 2. госпожда светаа царица сама повелѣ оу серѣ градѣ
219.	цар Урош Дубровнику (7)	29. септембар 1360.	Сеница (дан. Сјеница?)	дубровачки посланици	записа се и утврѣди знамениемъ царскимъ ... при логофетѣ Драгославѣ
220.	цар Урош Хиландару (2)	15. октобар 1360.	Штимља	жупан Вукослав	записа же се ... вбразомъ и знамениемъ царскимъ ... при логофетѣ Драгославѣ
221.	цар Урош Лаври (грчки)	Октобар 1361.		монаси Лавре	

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
221a	цар Урош Лаври (српски)	Новембар 1361.		монаси Лавре	
222.	цар Урош Дубровнику (8)	14. или 15. јули 1362.	околина Дубровника		
223.	цар Урош Дубровнику (9)	22. август 1362.	Оногшт (Никшић)		повелѣниѣмъ господина светаго цара логофеть Деѣань прѣручи
224.	цар Урош челнику Муси	15. јули 1363.	Сеница (Сјеница?)	челник Муса	1. пише царство ми 2. господинъ самъ царь прѣручи писати
225.	цар Урош Хиландару (3)	11. март 1365.	Приштина	старац Роман	1. записа и утврди царство ми 2. повелѣниѣмъ господина светаго цара логофеть Деѣань прѣручи
226.	Вукашин Св. Пантелејмону	Јануар 1366.	Скопље	властелин Новак Мрасоровић	1. записахъ и утврдихъ 2. повелениѣмъ господина краља а Косань писахъ
227.	цар Урош Хиландару (4)	9. мај(?) 1366.	Скопље	велики војвода Никола Стањевић	
228.	Вукашин Дубровнику	5. април 1370.	Брод у Поречу (југозападно од Скопља)	дубровачки посланици	1. краљѣвство мѣ потврди и записа 2. повѣлениѣмъ господина краља логѣфеть Братиславъ прѣручи писати и тѣму милостникъ
229.	Лазар Лаври (1)	1375/76.		игуман Лавре Кирил и „брат господства ми“ Цреп	
230.	Лазар Хиландару	1379/80 (?)		монах Герасим	
231.	Лазар властелину Црепу	1379–89.		властелин Цреп	
232.	Лазар Ждрелу (Горњаку)	1. август 1380 (?)			
233.	Лазар Раваници	1380/81 (или 1376/77)			
234.	Лазар Св. Пантелејмону (1)	1380/81.			
235.	Лазар Св. Пантелејмону (2)	1380/81.	Милица (код дан. Ђуприје)	челник Муса са синовима	господин кнезь самъ рече
236.	Лазар Лаври (2)	8. август 1381.	Козник	кир Герасим у име игумана Лавре	логофеть Новакъ прѣручи
237.	Лазар Дубровнику (1)	9. јануар 1387.	Крушевац	дубровачки посланици	
238.	Лазар властелину Обраду	Јануар 1388 (?)		властелин Обрад	

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
239.	Лазар Дубровнику (2)	Пре 31. августа 1388.			
240.	Лазаревићи Дубровнику	6. август 1392.			
241.	Лазаревићи Хиландару	1392-93(?)		старац Герасим и са њим хиландарски старци Јаков и Силвестар; игуман орашачки Симон	
242.	Лазаревићи Лаври (1)	1394/95.		духовник Теофан у име игумана Лавре	
243.	Лазаревићи Дечанима	9. јуни 1397.	(Дечани)		(писар Данилац Левооки) ³³²
244.	Лазаревићи (Евгенија) Лаври (2)	1. август 1398.	манастир Жупањевац (Левач)	1. прот Јеремија са монасима 2. поп Марко	1. сје писаніе записах 2. повелѣніемъ госпогѣ ми монахіе квра Евгѣніе кнегинѣ писа Радич Дрътъць
245.	Лазаревићи Марину Лебровићу	30. јануар 1399.	Крушевац		писа чловѣкъ диакъ
246.	Лазаревићи Живулину Станишићу	15. јули 1399.	Јагодина		1) пише и повелѣва ... госпогѣ Евгѣніа и деспотъ(!) Стефанъ и господинъ Влькъ 2. писа диакъ Ратко
247.	Лазаревићи Св. Пантелејмону	8. јуни 1400.	Ново Брдо		
248.	Лазаревићи Мароју Цинцуловићу	15. март 1402.	Приштина		
249.	Лазаревићи пиргу Св. Василија	Март 1402 (?)		игуман хиландарски Григорије са старцима (четворица по имену)	
250.	Лазаревићи Мароју Лебровићу	23. мај 1402.	Ново Брдо		писа ... диакъ госпогинь Тоторць
251.	Стефан Лазаревић деспотици Евпраксији	1404/05.		деспотица Евпраксија	
252.	Лазаревићи (Евгенија) рудничким цариницима	Пре 16. јула 1405.			
253.	Лазаревићи (Евгенија) Вукши Мишетићу	12. септембар 1405.	Расина		писа Тубица диакъ
254.	Лазаревићи (Евгенија) Дубровнику (2)	12. септембар 1405.	Расина		1. сама госпогѣ Евгѣніа наручи писати 2. писа Тубица диакъ
255.	Стефан Лазаревић Дубровнику (1)	2. октобар 1405.	Расина		

³³² Душанов законик, 24, 26 и нап. 38.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
256.	Стефан Лазаревић Дубровнику (2)	2. децембар 1405.	Борач	дубровачки посланици	1. пише господство ми сја 2. писа се повелџнијем господина деспота Стефана
257.	Стефан Лазаревић Београду	Око 1405 (?)			
258.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (3)</i>	<i>Пре 23. марта 1406.</i>			
259.	Стефан Лазаревић Тисмани и Водици	1405/06.			написа се повелџнијем господина деспота Стефана
260.	Стефан Лазаревић Хиландару (1)	Пре 15. октобра 1406 (?)		старац Јован и поп Теодор	
261.	Стефан Лазаревић Лаври (1)	5. јануар 1407,		игуман Лавре генадије	записа се и оутврдише се ... повелџнијем и златопечатником царства ми
262.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (4)</i>	<i>21. април 1408.</i>	Крушевац		
263.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (5)</i>	<i>28. мај 1411.</i>	Ново Брдо		
264.	Стефан Лазаревић Хиландару (2)	8. јуни 1411.	Јагодина		
265.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (6)</i>	<i>4. јули 1413 (или 1414?)</i>	Приштина		
266.	Стефан Лазаревић Лаври (2)	1414/15.		игуман Лавре Теофан са старцима Григоријем и Антонијем	
267.	Стефан Лазаревић Милешеви	1414–15 (?)			
268.	<i>Стефан Лазаревић побрешким цариницима</i>	<i>Пре 15. јануара 1415.</i>			
269.	<i>Стефан Лазаревић ердељском епископу</i>	<i>18 фебруар 1417.</i>	Крушевац		
270.	Стефан Лазаревић Ватопеду	2. јули 1417.			записа се и оутврдише се ... повелџнијем господства ми
271.	<i>Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (1)</i>	<i>28. октобар 1417.</i>	Београд		
272.	<i>Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (2)</i>	<i>28. октобар 1417.</i>	Београд		
273.	<i>Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (3)</i>	<i>28. октобар 1417.</i>	Београд		

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
274.	<i>Стефан Лазаревић Ривули Доминаруму (Нађбањи)</i>	28. октобар 1417.	Београд		
275.	<i>Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 1</i>	1418.			
276.	<i>Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 2</i>	1418.			
277.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (7)</i>	Пре 23. фебруара 1422.			
278.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (8)</i>	10. октобар 1422.	Сребреница (на Руднику)		
279.	<i>Стефан Лазаревић Бенку</i>	1. јануар 1423.			
280.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (9)</i>	9. септембар 1423.	Морава (Западно поморавље?)		
281.	<i>Стефан Лазаревић новобрдским цариницима</i>	Пре 26. новембра 1423.			
282.	<i>Стефан Лазаревић службеницима о Св. Лаврентију у Будиму</i>	15. јуни 1424.	Будим		
283.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (10)</i>	21. новембар 1425.	Павловци (код дан. Младеновца) ³³³		
284.	<i>Стефан Лазаревић Венецији</i>	25. јули 1426.	Сребреница (на Руднику)		
285.	<i>Стефан Лазаревић Стефану Петровом</i>	6. октобар најкасније 1426.			
286.	<i>Стефан Лазаревић Лаври (3)</i>	20. јануар 1427.		проигуман Лавре јеромонах Теофан и поп Доротеј	повелѣнїемъ господина Срьблїемъ деспота Стефана съписа се
287.	<i>Стефан Лазаревић Стефану Петровом и Андрији</i>	4. јуни пре 1427.			
288.	<i>Стефан Лазаревић изјава о дуговању</i>	Пре јула 1427 (заведено у регистар 1428)	Крушевац		
289.	<i>Ђурађ Бранковић Ватопеду (1)</i>	Јули 1427 – јули 1429.		монаси Давид и Герасим	
290.	<i>Ђурађ Бранковић Св. Пантелејмону</i>	Јули 1427 – јули 1429.		игуман Св. Пантелејмона јеромонах харитон и старац Матеј	

³³³ А. Младеновић, *Повеље и писма*, 85.

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
291.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (1)	1428/29.		велики челник Радич	записа моу господство ми
292.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (1)	13. децембар 1428.	Некудим (код дан. Смедеревске Паланке)	дубровачки посланици	
293.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (1)	5. мај 1429.	Буа (Бијаторбађ у близини Будима)	посланици Дебрецина	
294.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (2)	1429/30.		велики челник Радич	
295.	Ђурађ Бранковић Есфигмену	11. септембар 1429.	Жича	јеромонах Давид	
296.	Ђурађ Бранковић Лаври (1)	1429–39.		1. проигуман Лавре јеромонах Теофан и монах Герондије 2. игуман Лавре Малахија и монаси Арсеније и Доротеј	
297.	Ђурађ Бранковић Св. Павлу	1430.		велики челник Радич	
298.	Ђурађ Бранковић Ватопеду (2)	1432.		велики челник Радич	
299.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (2)	19. јули 1433.	Сребреница (на Руднику)	посланици Дебрецина	
300.	Ђурађ Бранковић Матији Палоцу	2. јуни 1435.	Акасто у Бачкој (Acasthow)		
301.	Ђурађ Бранковић Венецији	14. август 1435.	Смедерево		(составили јавни бележници Nicolaus de Catharo и Johannes de Reguardatis из Венеције)
302.	Ђурађ Бранковић Будви (1)	6. април 1441.	Будва	„часни Будвани“	
303.	Ђурађ Бранковић Будви (2)	Април 1441.	Дубровник		
304.	Ђурађ Бранковић Дионисију и Јовану	20. април 1443.	Будим	Јанош Хуњади	1. scribi iussimus nobisque soliti sigilli impressione roborari 2. de mandato et speciali commissione domini despoti
305.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (2)	17. септембар 1445.	Смедерево	дубровачки посланици	
306.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (3)	17. септембар 1445.	Смедерево	дубровачки посланици	
307.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (4)	25. новембар 1446. или 1447.			
308.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (1)	24. јуни 1448.			

Редни број	Назив	Датум	Место записивања	Петенти и интервени	Белешка о записивању
309.	Ђурађ Бранковић угарским посланицима	21. мај 1449.	Смедерево		
310.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (1)	21. април 1450.	Смедерево		
311.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (2)	10. мај 1450.	Смедерево		
312.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (2)	24. јуни 1450.	Смедерево		
313.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (3)	10. август 1450.	Смедерево		
314.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (3)	8. август 1451.	Смедерево		
315.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (4)	13. јануар 1452.	Смедерево		
316.	Ђурађ Бранковић Лаври (2)	16. фебруар 1452.	Смедерево	1. старац Арсеније у име игумана Лавре 2. старац Антоније у име игумана Симеона и братије	повелѣниѣмъ господина Срѣблѣмъ деспота Гюрга съписа се
317.	Ђурађ Бранковић Ладиславу Гари	31. мај 1454.			
318.	Ђурађ Бранковић Франческу Сфорци	29. децембар 1454.	Смедерево		
319.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу 1	25. јуни 1456.	Бечевеј (код Бечеја)		
320.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу 2	13. јули. 1456.	Бечеј		
321.	Ђурађ Бранковић митрополиту Венедикту (Св. Ђорђу у Враћевшници)	6. септембар 1456.	Смедерево		повѣлѣниѣмъ господина деспота Гюрга и господина деспота Лазара писа Степан Ратковић
322.	Лазар Бранковић Дубровнику (1)	12. август 1457.	(Смедерево)		
323.	Лазар Бранковић ризничару Радославу	4. децембар 1457.	Смедерево		повелѣниѣмъ господина деспота писа логоет Степан Ратковић
324.	Лазар Бранковић Дубровнику (2)	14. децембар 1457.	Смедерево		
325.	Лазар Бранковић Дубровнику (3)	22. децембар 1457.	(Смедерево)		

Путујући владар – путујућа канцеларија

Једно од основних обележја средњовековне владарске праксе је феномен „путујућег краља“. Карактеристичан пре свега за западну и средњу Европу све до раног новог доба, он се огледа у чињеници да владари нису имали стално боравиште, већ су се готово непрекидно налазили у покрету, не само ради учешћа у војним походима. Разлози су били како политичке, тако и економске, па и религијско-идеолошке природе. Јер требало је осигурати оданост локалних субјеката и обезбедити уредан прилив прихода, што се најбоље постизало управо личним присуством, али и учествовати у црквеним обредима у најзначајнијим духовним средиштима, што је доприносило јачању сакралног легитимитета владара и круне.³³⁴ Изузетак у одређеној мери представља Источно царство, чији је монарх по правилу најчешће боравио у свом „главном граду“, настављајући праксу позноантичких царева, који су већ од V века имали сталне резиденције (Рим, Равена, Константинопољ).³³⁵ О овој особености царске власти у Византији и њеном утицају на дипломатичку продукцију писали смо у нашем II поглављу (стр. 49–50).

Осим у изузетним случајевима, уз владара у покрету путује и велика пратња – заправо читав двор. Тако појам средњовековног двора треба разумети не као одређени локалитет, већ као друштвено-политичку констелацију, јер су на њему стално или повремено присутни не само анонимни служитељи, него и истакнуте личности са војно-управним, финансијским и црквеним функцијама.³³⁶ Као центар политичке моћи, то је и очекивано место где се

³³⁴ О феномену „путујућег краљевства“ у западној Европи в. између осталог К. О. von Aretin, *Das Reich ohne Hauptstadt?*, Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten, hgg. von T. Schieder und G. Brunn, München–Wien 1983, 5–13; Н. Fuhrmann, *Einladung ins Mittelalter*, München 2004, 33–35; F. Opll, *Herrschaft durch Präsenz. Gedanken und Bemerkungen zur Itinerarforschung*, *MIÖG* 117, 1-2 (2009) 12–22. Уп. G. Althoff, *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt 2003, 10.

³³⁵ P. Classen, *Kaiserreskript I*, 27, 57.

³³⁶ W. Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, EdG 32, München 1994, 66. Из обимне литературе о саставу и деловању дворова средњовековних владара издвојићемо по једну

повеље састављају и издају, или се на њему обавља бар једна од наведених радњи.³³⁷ Мишљења и доказе о променљивом саставу „канцеларијског“ особља у таквим приликама, како на Западу, тако и у Византији, изложили смо у II поглављу (стр. 40–44, 50–57).

Коначно, можда најзначајнија манифестација владарског деловања монарха средњег века јесте „државни сабор“. Ова установа се може разумети као својеврсни временски и просторни оквир средњовековне државности и политичке праксе, која се конкретизује управо кроз један непрекидан низ зборишта на различитим географским тачкама владаревог итинерара.³³⁸ Државни сабори су самим тим места на којима суверен упражњава и једну од својих најзначајнијих дужности: бригу о праву и правди, оличену у поступку састављања и објављивања повеља и других правних и законодавних аката. Објективна процена о саборима као исходиштима највећег дела документарне заоставштине владара раног и развијеног средњег века добија потврду и у новијим истраживањима посвећеним овом феномену.³³⁹

Суверени средњовековне Србије обављали су своју владарску дужност онако како је то било уобичајено у западној и средњој Европи – у сталном покрету. Без обзира да ли је и у којој мери истинита, Данилова прича о паду с коња и повреди краља Драгутина под градом Јелечом као разлогу због којег је предао власт брату Милутину у овом погледу је врло поучна.³⁴⁰ Физички хендикеп који просто речено ограничава или онемогућује кретање, у средњовековној

публикацију посвећену раном и развијеном средњем веку: R. McKitterick, *Charlemagne*, 137–213. и W. Ziegler, *König Konrad III*, 25–654.

³³⁷ S. Airlie, *The Palace of Memory: The Carolingian Court as Political Centre, Courts and Regions in Medieval Europe*, ed. S. Rees Jones, R. Marks and A. J. Minnis, Woodbridge 2000, 1–20; T. Kölzer, *Kaiser Ludwig*, 31–34.

³³⁸ G. Althoff, *Macht*, 17.

³³⁹ Између осталог: D. Eichler, *Fränkische Reichsversammlungen unter Ludwig dem Frommen*, Hannover 2007; W. Rösener, *Die Hoftage Friedrichs I. Barbarossa im Regnum Teutonicum*, Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter, hgg. von P. Moraw, Stuttgart 2002, 359–386.

³⁴⁰ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 59–62.

средини по правилу слаби положај држаоца престола, јер он не може да влада онако како се то од њега очекује. Итинерар појединих српских владара, као што ћемо касније видети управо на основу података из дипломатичке грађе, био је веома разгранат, а често је пратио њихове освајачке походе.

Управаљајући државом „из седла“, српски монарси су се задржавали у својим повременим и привременим резиденцијама, углавном током хладнијих месеци када су због неповољних временских прилика обустављана путовања и војни походи. За поједине од ових резиденција у изворима се користи реч „двор“.³⁴¹ Међутим, треба имати у виду да овај средњовековни „технички термин“ има двојако значење: то је владарева кућа, али и сав персонал који га прати.³⁴² Појам дакле ни изворно није статички, већ динамички, као што показују подаци о кретању владара са његовим двором, између осталог и у дипломатичкој грађи. Међу локацијама на којима су српски монарси чешће боравили препознати су Рас (у XIII веку), резиденције на Косову као Пауни, Сврчин, Неродимља и Штимља, затим Скопље, Призрен и Скадар (као седиште младог краља) и од краја XIV столећа Крушевац, Београд и Смедерево. Као што ће се видети из података које саопштавају повеље, владарско присуство је много пута посведочено и далеко изван ове дворске мреже.

Српски државни сабори, сазивани на различитим местима на којима је монарх чешће или ређе боравио, представљају још један облик упражњавања владарске праксе „у покрету“.³⁴³ Места окупљања била су политичка или црквена средишта (Рас, Скопље, Жича, Пећ и др), али и места на којима се уз владара нашао већи број световних и духовних великодостојника, који су и иначе припадали променљивом саставу његовог двора. Владарева улога

³⁴¹ О дворовима српских владара у средњем веку: С. Новаковић, *Немањичке престонице Рас, Пауни, Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МСЛУ 20 (1984) 67–83.

³⁴² „Двор“, *ЛССВ*, 139–142 (С. Ћирковић).

³⁴³ Упућујемо на класичну студију Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940. и сумарни приказ „Збор“ (2. Државни сабор), *ЛССВ*, 222–228 (222–224; М. Благојевић).

судије и чувара правног поретка, као и штедрог дародавца који брине о благостању својих поданика, у тим приликама се испољавала и у записивању и издавању повеља, како у виду одговора на поднете молбе везане за конкретна питања, тако и у виду општих потврда раније стечених поседа и привилегија. Иако дипломатичкој продукцији у овом контексту до сада није посвећена посебна студија, у нашој науци је препозната улога сабора у смислу подстицања „знатније активности владарске канцеларије него у редовним приликама“.³⁴⁴

Српски владарски документи значајно допуњују представу како о итинерару појединих монарха, самим тим и центрима њихове политичке моћи и деловања, тако и о местима на којима се одвијала дипломатичка пракса. Као и у Западној Европи, она је везана за успутне станице владаревих путовања, његове повремене боравке у различитим резиденцијама и његово присуство на саборима. На наредним страницама ћемо приказати просторно-временску динамику српске документарне продукције и затим настојати да на том основу изведемо одређене закључке о феномену канцеларије.

У 35 докумената сачуваних из периода до 1282. постоји само шест сигурних или вероватних података о местима њиховог настанка. Осим Немањине повеље Дубровнику (бр. 2), састављене у канцеларији дестинатара, све остале исправе требало би да су записане и/или издате у присуству владара. Док о кретању прве двојице Немањића дипломатичка грађа не даје податке, место записивања обе Радослављеве повеље је посведочено: потврда за Котор (бр. 13), сачувана додуше у веома непоузданој традицији, ауктора лоцира у Расу, док је дубровачка исправа (бр. 14) свакако састављена у том граду, где се (бивши) владар склонио после губитка престола. За његовог брата који га је након преврата наследио можемо претпоставити да се приликом издавања повеље Св. Богородици у Бистрици (бр. 15) налазио у самом манастиру, и то у

³⁴⁴ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 105–106.

пратњи већег броја духовних и световних великодостојника. Текстом документа Владислав I наиме каже да „није пронашао хрисовуљ (једнина!) свог деда и оца“, изгубљен „небригом људи који држе ову цркву“, те да су му „сви епископи, игумани, бољари и калуђери“ посведочили њено постојање.³⁴⁵ Да ли се у овим редовима може наслутити државни сабор, сазван у Бистрици приликом краљевог боравка у једној непознатој години његове владавине? Сигуран податак о Владислављевом кретању доноси само уговор са Сплићанима (бр. 19), састављен у Ковачићима на Цетини, где су српском владару са вероватно већ састављеним текстом споразума дошли посланици из приморског града. Још једно, ако изузмемо сумњив документ приписан Радославу можда и једино сведочанство настанка документа у једној од владарских резиденција у овом периоду, представља *datum* Брњаца, где је записан текст уговора краљице Јелене са Дубровчанима из 1267–68. године (бр. 29).

Док исправе краљева Уроша I и Драгутина ћуте о местима сопственог настанка, знатно је повољније стање са дипломатичком заоставштином краља Милутина.³⁴⁶ У готово трећини његових повеља о томе постоје директни или индиректни подаци, на основу којих се стиче утисак да је овај владар већи део докумената издао боравећи на путу. У неким случајевима може се рећи да се његова дипломатичка активност одвијала „у пролазу“, на шта упућују топоними као Врхлаб (бр. 47), Goliqueline (Голи Хум код Призрена?; бр. 53 – в. нап. 322 у прегледу на стр. 158) и Романова Лука северозападно од Велеса (бр. 61), поготову с обзиром на исказ *in tentoris nostris* којим је описано место склапања уговора са Карлом Валоа 1308. Боравак у Хиландару и Грачаници приликом даривања повеља овим манастирима (бр. 37 и 68) само се дâ

³⁴⁵ *Зборник I*, 166.

³⁴⁶ Додуше, у повељи краља Уроша за Хумску епископију налазимо (индиректни) помен сабора, одржаног на непознатом месту, где је владар „призвао“ архиепископа Арсенија и епископа хумског Саву, а били су присутни „и сви епископи, игумани и велика и мала властела“ (*Зборник I*, 227).

наслутити на основу приповедања сличног оном у Владислављевој повељи за Св. Богородицу у Бистрици.³⁴⁷ Успутна станица био би и Котор према повељи Св. Марији Ратачкој (бр. 52), док је документарна пракса у резиденцијама директно посведочена само у случају дубровачке повеље из 1289 (бр. 41 – Призрен; исти посланици из Дубровника затим одлазе краљици Јелени у Котражу, бр. 42), а посредно око 1300. у време даривања Св. Ђорђа код Скопља (бр. 44) и Хиландара коме је поклоњена келија у близини овог града (бр. 45). Формулација о молби архимандрита скопског манастира Никодима делује као да је црквени старешина краља посетио на двору, вероватно у Скопљу, где је његов боравак 1299. и 1300, када је примио Теодора Метохита, посланика византијског цара, потврђен и у вандипломатичким изворима.³⁴⁸

На основу расположивих података рекло би се да је Милутинов наследник повеље чешће издавао у резиденцијама, које се помињу као места записивања чак осам од 23 његова документа. То су све дворови на Косову, међу којима је најзаступљенија Неродимља. Тамо је састављена разрешница за Андрију Пештића и највероватније обавештење о томе дубровачким властима (бр. 82 и 83), као и обе верзије дечанске повеље, свечана и опширна са детаљним пописом имања и људи (бр. 91 и 92; топоним пренет у облику Породимља). Разрешница за Луку Лукаревића и пропратно писмо (бр. 78 и 79) настали су у Штимљи, писмо Дубровнику о Светодмитарском дохотку (бр. 77) у Приштини, а Хиландарска повеља од 5. септембра 1327 (бр. 88) у Сврчину. Успутна боравишта на којима су издати документи била су Дуго Поље на непознатој локацији (бр. 70), Дањ на повратку из Зете крајем марта 1326 (бр. 80 и можда 81) и Орехово, где је краљ после победе у бици код Велбужда посетио, обновио(?) и повељом даривао Мрачки манастир (бр. 93).³⁴⁹ У доба Стефана

³⁴⁷ Исто, 278, 501.

³⁴⁸ Исто, 328; В. *Споменици на Македонија I*, 61.

³⁴⁹ За тумачење сведочанства мрачке повеље из септембра 1330, сачуване у неаутентичном облику, о боравку Стефана Дечанског у Орехову и обнови опустошене цркве в. С.

Дечанског пада и једно писмо његовог брата од стрица Владислава II, краља у северним областима, издато у његовом двору у области Рудника (нап. 327 у прегледу на стр. 159).

За разлику од времена његових претходника, документи Стефана Душана доносе право обиље података о местима владареве дипломатичке активности, али не због тога што се устаљује обичај њиховог бележења, већ због знатно више сачуваних исправа. На основу тих података могуће је чак и нешто прецизније утврђивање Душановог итинерара у појединим раздобљима, поготову у годинама 1343–45. и 1347–48.³⁵⁰ Ипак, непоуздана традиција већег броја повеља, као и непрецизни и непотпуни наводи о времену и месту њиховог издавања и у овом погледу стварају приличне тешкоће. Тако на основу докумената бр. 117–120, издатих између маја и октобра 1343, правац кретања Призрен – Кроја(?) – Хтетово – Прилеп делује врло вероватно. У наредном периоду, који се завршава зимовањем у Серу крајем 1345 (бр. 133–135), краљ се свакако упутио ка истоку, о чему би сведочила и места настанка четири повеље, од којих је једно сигурно (бр. 127 – Скопље), а три су претпостављена (бр. 124 – Врање; бр. 125 – Струмица; бр. 126 – Охрид). У овом комплексу недоумице у погледу датума (али и места) издања оставља повеља Хиландару о струмичком властелину Рудлу (бр. 128) од 28. марта 1343 (према индикту) или 1345 (према години).³⁵¹ Наш предлог да се она датује у 1345. не заснива се само на њеном географском контексту, који уосталом пружа и аргументе, изнете у литератури, у прилог другачијем решењу, већ много више на помену „грчких земаља“ у интитулацији краља Душана. Овај елеменат,

Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, ССА 3 (2004) 155–156.

³⁵⁰ Једини нама познат покушај реконструкције кретања неког српског владара односи се управо на Стефана Душана, а заснован је углавном на дипломатичкој грађи: М. А. Пурковић, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*, Гласник СНД 19 (1938) 239–244.

³⁵¹ Аргументацију у прилог 1343. изнесе С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 115, нап. 39 и последњи издавач С. Мишић, ССА 9 (2010) 82, а у прилог 1345. Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 138.

карактеристичан за период пред проглашење Царства, у различитим облицима се јавља у још седам докумената из времена 1343–45 (бр. 119 и 125 у потпису, бр. 120, 121, 124, 127 и 129 у интитулацији). Међутим, одсуствује у повељи старцу Григорију од 19. маја 1343 (б. 117), што би у том погледу представљало неочекивани дисконтинуитет када би се исправа о струмичком властелину датирала у март 1343. Ако се узме у обзир и да наша анализа њене аренге у односу на варијације из других повеља сугерише да је тај тип у Душановим документима први пут употребљен 19. маја 1343, тешко је веровати да је документ о Рудлу најстарији од свих горе поменутих.³⁵²

Царев боравак са породицом на Светој Гори између септембра 1347. и априла 1348. посведочен је између осталог и издавањем 12 повеља тамошњим манастирима (бр. 159–165, 168–172), али о времену непосредно пре и после тога, везаном за датуме повеља за Св. арханђеле код Призрена (бр. 157) и Карејску келију (бр. 158, 166 и 167), могу се засада износити само претпоставке и то због на моменте обесхрабрујућих противречности у замршеној традицији ових докумената. Хронолошки редослед који смо понудили у прегледу грађе само је једно од могућих решења. Односно светоарханђелске повеље, оно се заснива на сигурном податку у преводу писма Дубровчанима (бр. 155) о царевом боравку у Призрену у августу 1347, када је дошао да „посвети“ свој маузолеј („ad incharar la sua ecclesia“) и игнорисању примерка повеље Јерусалимском манастиру (бр. 186) нејасне традиције, издатом наводно у Призрену 29. априла 1348, када Душан „постави темеље“ своје задужбине.³⁵³ У светлу ове проблематике још је теже одредити време и место настанка три исправе за Карејску келију, при чему смо засада прихватили мишљење издавача да се ради о у основи аутентичним преписима

³⁵² Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама средњовековних српских и бугарских повеља*, 161–162 – рукопис магистарске тезе одбрањене у Београду 2008.

³⁵³ За дискусију о значењу израза incharar и о градњи Св. арханђела в. *Споменици на Македонија III*, 325–327. О сумњивом препису јерусалимске повеље в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив*, 265–269.

три посебна документа, а не о непоуздано традираној једној или две првобитно постојеће повеље.

Пошто би нас расправе о сличним проблемима које намећу бројне Душанове повеље одвеле далеко, остаје нам да сумарно представимо податке о простору његове дипломатичке активности, које смо прикупили из расположиве грађе. Узимајући у обзир и наводе из докумената сумњиве традиције, као и претпоставке о местима издања појединих примерака, могли смо да закључимо да је највише аката овог владара састављено у његовим повременим резиденцијама – укупно 39. Међу такве локације убројали смо осам дворова, чији би редослед према броју издатих повеља и писама био следећи: Скопље – 13; Призрен – 7; Неродимља и Сер – по 4; Приштина, Прилеп и Ново Брдо – по 3; Сврчин и непознати двор у бр. 114 – по 1. Број докумената насталих на местима где се владар вероватно само краће задржавао нешто је мањи, али опет значајан – 26. Реч је о пространом подручју које се протеже од Бруснице под Рудником на северу (бр. 196) до Тесалије на југу (бр. 176 и 177) и од Мелника на истоку (бр. 186) до Полога и Охрида на западу (бр. 97 и 119; бр. 129). Ваља, међутим, приметити да се већина ових локација може везати за релативно кратке временске периоде: војне походе из 1334–35, 1342–45, 1348. и 1354 (укупно 13) и сабор у Крупиштима 1355 (укупно 5). То би могло да значи да Душанова дипломатичка продукција „на терену“ није била уједначена и да се одвијала пре свега у оним областима, у којима је требало показати добру вољу према новим поданицима. Коначно, у Душановом корпусу имамо и 15 докумената издатих на три државна сабора: девет у Скопљу 1346 (бр. 138–143, 146–148), један у истом граду 1349 (бр. 180) и пет у Крупиштима 1355 (бр. 200–204).³⁵⁴ Сабор се додуше можда помиње и у преводу разрешнице издате у Сопотници 14. јуна 1347 (бр. 151, „al collegio“),

³⁵⁴ С обзиром на њен датум, повеља Леснову није могла бити издата на скопском сабору у време царског крунисања у априлу 1346, али је узета у обзир претпоставка да је тада донета касније записана одлука.

али би наведени израз исто тако могао да се протумачи и као саветовање на путујућем двору. Са великом пратњом у којој су били призренски епископ Арсеније, припадници високог племства и дворани, међу којима је истакнуто место заузимао Никола Бућа, Душан је боравио и у Пологу 22. јануара 1333, када је издао стонске повеље Дубровнику (бр. 97 и 97а).³⁵⁵ Ова појединачна сведочанства потврђују правило да се уз владара, како у повременим резиденцијама, тако и на походима, налазе најзначајније политичке и црквене личности, које учествују и у дипломатичкој активности.

Подаци из повеља цара Уроша показују изразиту превагу „резиденцијалне“ дипломатичке праксе. Од 17 докумената у којима се наводе места њиховог издавања, само су два настала за време владаревог путовања (бр. 222 и 223), а сви остали на локацијама на којима се свакако дуже задржавао. Међу боравишта која се могу убројати у двореове посведочени су шест пута Призрен и Рибник „под Призреном“ (бр. 208, 213–217 – ових пет у само два дана), три пута Скопље (бр. 211, 212 и 227), два пута Сер (бр. 209 и 218) и по једном Скадар (непоуздано, бр. 207), Штимља (бр. 220) и Приштина (бр. 225). Остаје питање да ли у ову групу спада и Сеница (данашња Сјеница?), с обзиром на две повеље тамо издате (бр. 219 и 224).³⁵⁶ О правној делатности у оквиру сабора извештава само скопска хрисовуља которској властели од 10. априла 1357 (бр. 211), у којој се помиње учешће царице-мајке Јелене, патријарха Саве, „свих митрополита и игумана, све велемојне властеле и свог сабора српског“.³⁵⁷ Овај налаз сагласан је са општим сазнањима о ограниченој политичкој

³⁵⁵ Просопографске податке из обе верзије документа анализира Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 43–47.

³⁵⁶ Од истовремене дипломатичке делатности краља Вукашина остале су само две повеље: једна издата у Скопљу (бр. 226), а друга у месту Брод недалеко одатле (бр. 228).

³⁵⁷ Р. Михаљчић, ССА 3 (2004) 73. Додуше, сличан је случај и са повељом Котору наводно из децембра 1355 (бр. 207), као уосталом и са повељама истом дестинатару приписаним цару Душану (бр. 189 и 190). О непоузданој традицији ових докумената већ смо писали у претходном поглављу, стр. 117–118.

активности последњег Немањића.³⁵⁸ У контексту феномена којим се бавимо, њиме се може објаснити и Урошева драстично мања дипломатичка продукција у односу на Душана, што би опет значило да њен обим у великој мери зависи управо од фреквенције владаревог присуства на ширем подручју. У 11 сачуваних докумената кнеза Лазара постоје само три податка о местима њиховог записивања. Два се односе на утврђене градове (бр. 236 – Козник и бр. 237 – Крушевац), а један на вероватну „успутну станицу“ (бр. 235 – Милива код данашње Ђуприје). Иако се сабор изричито помиње само у повељи за властелина Обрада из 1388 (бр. 238), коју је вероватно истом приликом потврдио патријарх Спиридон, у Лазаревој дипломатичкој продукцији се може наслутити тесна сарадња са врхом Српске цркве. То показује упоредна анализа аренги, којом ћемо се посебно позабавити у следећем поглављу, и чињеница да су познате најмање две патријархове потврде кнежевих докумената: горе поменути и она за манастир Ждрело (Горњак, бр. 232).³⁵⁹ Засада бисмо указали на могућност заједничког кретања и деловања, које је оставило трага и у документима.

У периоду између 1392. и 1405. Лазарева удовица Милица–Евгенија је сама или са синовима Стефаном и Вуком издала укупно 14 сачуваних докумената, од којих је у девет забележено њено (њихово) место боравка у време записивања. У пет случајева ради се о вероватним повременим боравиштима, тј. дворовима. То су Крушевац (бр. 245), Јагодина (бр. 246), Ново Брдо (бр. 247 и 250) и Приштина (бр. 248). Могућа посета Дечанима у време издавања повеље у јуну 1397 (бр. 243), као и у исправама потврђено пребивање у манастиру Жупањевцу (бр. 244) и жупи(?) Расини (бр. 253 и 254) само

³⁵⁸ И у том погледу се Урош може поредити са Лудвигом Побожним, чији је итинерар готово искључиво везан за резиденције, при чему је убедљиво најчешће и најдуже боравио у Ахену: T. Kölzer, *Kaiser Ludwig*, 31–32.

³⁵⁹ Издања и коментар Спиридонових потврда: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 41–48 (Ждрело), 209–214 (властелин Обрад). О сарадњи у канцеларијској пракси в. Ж. Vujošević, *National Leader, Warrior, Prophet. Moses in Medieval Serbian Charters*, AfD 55 (2009) 170–171.

делимично допуњују по свему судећи сразмерно богат итинерар Лазаревих непосредних наследника. Саветовање са патријархом, митрополитима, игуманима и властелом налик на државни сабор у овом материјалу је поменуто само у хиландарској повељи из 1392–93 (бр. 241; датум несигуран).³⁶⁰

Средишта дипломатичке делатности деспота Стефана Лазаревића очекивано се померају ка северу. Већина докумената у којима постоје одговарајући подаци (11 од 17) издата је на простору западно и северно од линије Велика Морава – Западна Морава. Деспотов итинерар посведочен у овом материјалу углавном је везан за места резиденцијалног карактера као што су Београд (бр. 271–274, све у истом дану), Крушевац (бр. 262, 269, 288), Сребреница на Руднику (бр. 278 и 284), Ново Брдо, Јагодина и Приштина (бр. 263–265) и можда Борач (бр. 256). Од осталих локација помињу се области Расине (бр. 255) и Мораве (Западно поморавље?, бр. 280), затим Будим (бр. 282) и Павловци у Шумадији (бр. 283). О издавању повеља на саборима нема директних података.

За анализу географске димензије канцеларијске праксе веома занимљив материјал представљају документи Ђурђа Бранковића, поготову што у значајном броју (23 од 33) садрже поуздане податке о местима записивања. У периоду до првог пада Деспотовине забележено је шест локација од Жиче на југу (бр. 295) до Бијаторбаћа код Будима на северу (бр. 293). Путовања су обележила и доба изгнанства, што потврђују и повеље за Будву издате у приморју (бр. 302 и 303) и даровница за угарску властелу (бр. 304), састављена у Будиму. Када се после тзв. дуге војне вратио у Смедерево, деспот га више

³⁶⁰ За датирање ове повеље у науци су понуђена различита решења: М. Шуица, ССА 3 (2004) 107–110 (са прегледом мишљења старијих истраживача), 119–120. Сигуран временски оквир је 1389–1400 (смрт патријарха Данила III). Као *terminus ante quem* можда треба узети 1393, годину замонашења кнегиње Милице, с обзиром на њене помене у повељама: овде под световним, касније увек под монашким именом Евгенија. Помен Посавине у интитулацији у контексту власти над Мачвом у прилог померању горње границе на март 1392. делује нам као нешто слабији аргумент.

готово и није напуштао. Од 14 сачуваних докумената издатих између 1445. и 1456. са забележеним *data topica*, чак 12 је настало у Ђурђевој престоници (бр. 305, 306, 309–316, 318 и 321). Једино путовање посведочено у дипломатичкој грађи догодило се у лето 1456, када су из Бечеја и околине упућена два писма кардиналу Карвахалу (бр. 319 и 320). Тако је канцеларија Ђурђа Бранковића од путујуће постала резиденцијална, и то пре свега силом политичких прилика, које су драстично умањиле границе српске државе у годинама пред њену коначну пропаст. Резиденцијални карактер очекивано је задржала и дипломатичка продукција деспота Лазара. Сва четири његова сачувана документа сигурно су записана у Смедереву, мада је само у два то изричито забележено (бр. 323 и 324).

Може се само претпостављати да је овакав развој утицао на организациону структуру и начин рада канцеларије последњих српских деспота. Међу оскудним подацима који би о томе сведочили овде ћемо издвојити једини прецизнији опис места на двору, где је настао неки документ. Реч је о уговору са Млетачком републиком од 14. августа 1435. који су саставили јавни бележници Никола из Котора и Јован из Венеције и притом записали да је све обављено „*apud Semedrum in curia sive palatio residentie ... domini despoti in sala magna audientie ipsius domini*“. Пошто је у овој свечаној прилици текст споразума изведен или бар оверен на одговарајућем месту – у свечаној сали – остаје непознато да ли су канцеларијски послови барем на смедеревском двору обављани у некој посебној, „наменској“ просторији.

На основу саопштених података најпре можемо да констатујемо да се дипломатичка активност српских монарха одвијала у општим околностима карактеристичним и за упоредне моделе у западној и средњој Европи: владарски документи су састављани и издавани у повременим резиденцијама, на путу и на државним саборима. Процентуални удео ових типова локација

према директним и изведеним подацима у расположивој грађи био би следећи: резиденција (двор) – 55%, путовање – 35%, сабор – 10%.

Тешко је рећи да ли овај узорак даје верну слику канцеларијске праксе, поготову што разликовање резиденције од „успутне станице“ не може увек бити поуздано. Подаци у сваком случају показују да су српски владари све до пред крај државне самосталности непрекидно били у покрету, без обзира што су се на неким местима повремено дуже задржавали. Фреквенција тих места у одређеним периодима уједно приказује и промене у погледу главних центара политичке моћи:³⁶¹

<u>Место</u>	<u>Број издатих докумената</u>	<u>Период</u>
Призрен	14	1289–1357.
Скопље	19	1299/1300–1366.
Приштина	7	1325–1413-14.
Неродимља	8	1326–1351(?; сигурно 1340)
Сер	6	1345–1360/61.
Ново Брдо	6	1349–1402.
Крушевац	5	1387–1427(?; сигурно 1417)
Смедерево	17	1435–1457.

Једно од обележја средњовековне канцеларијске праксе је и појава временске разлике између доношења одлуке о правном чину и њеног записивања у виду повеље. Другим речима, најпре би се постигао договор или изрекла наредба, а тек касније би био састављен одговарајући документ. Познат је један поуздани пример писаног концепта, касније преточеног у повељу: на основу латинског нацрта који су Дубровчани сачинили у новембру 1301, краљ Милутин им је скоро годину дана касније, 14. септембра 1302, потврдио трговачка и судска

³⁶¹ У табелу су унета места са посведочених пет или више издатих докумената.

права (бр. 47).³⁶² У случајевима манастирских повеља може се помишљати на усмене одлуке, које су тек по прилици и такође после дужег времена записиване.³⁶³ Бројне су исправе чије приповедање у експозицији сугерише временску разлику између *actio* и *conscriptio*. Та појава би се некад могла објаснити спорном дипломатичком традицијом (нпр. бр. 63), или би се за то захтевао додатни научни напор (нпр. бр. 166, в. горе стр. 182–183), али најчешће се радило о процесу који је трајао одређено време, да би тек на интервенцију дестинатара, коме је неопходан писани доказ, била издата повеља. Добар пример представља потврда Стефана Дечанског Хиландару о међама Крушевске метохије (бр. 88), записана после парнице, утврђивања међа и нове интервенције игумана Гервасија, при чему се не може утврдити колико дуго се читав поступак одвијао. О извесној пасивности владарске канцеларије у оваквим приликама сведоче још два случаја. Као што пише у повељи од 28. маја 1350 (бр. 187), цар Душан је властеличићу Иванку Пробиштитовићу потврдио посед у Штипу са црквом Св. Јована, али још годину дана раније, на сабору у Скопљу. Пошто му из неких разлога тада није издао документ, записивање је уследило тек када се цар, путујући из Солуна преко Лукавице, нашао у Иванковом крају, те је дестинатар свакако искористио прилику да то од њега затражи. Слично се догодило када је Лазарева удовица Евгенија у околини Сера обећала монасима Лавре да ће им повратити отуђене поседе, а повељу о томе им издала тек неколико месеци касније, 1. августа 1398 (бр. 244), у манастиру Жупањевцу у Левчу, где ју је према њеним речима на обећање подсетио са Атоса послати поп Марко.

*

³⁶² Издање и коментар оба акта: *Зборник I*, 343–347.

³⁶³ Тако помишљају и А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, CIV.

Основни закључак анализе локација и околности дипломатичке продукције гласи да је канцеларија српских владара током читавог средњег века неодвојива од личности монарха. Повеље се издају и оверавају само уз његово одобрење и присуство, у време и на месту када је тај поступак практично изводљив. При томе се може наслутити да један део правног саобраћаја остаје у оквирима усмених налога и договора, који се писмено фиксирају у одговарајућим условима тек на иницијативу дестинатара. О односу на упоредне моделе у Западној Европи, где је канцеларија већ у другој половини XIII самостална установа са сопственом локацијом (в. II поглавље, пос. стр. 64 и 69 за Француску и Енглеску), дипломатичка пракса у Србији се још дуго после тога одвијала у неформалним оквирима. Српска путујућа канцеларија постала је резиденцијална тек пред политички слом и тако вероватно прекасно добила прилику да се развије у организовану дворску установу.

Актери дипломатичке продукције

Као што неке од повеља изричито сведоче, владаре је по правилу пратио читав двор, тј. персонал задужен за обављање различитих служби, између осталог и за писану комуникацију са спољним субјектима. О улози овог дворског особља у дипломатичкој пракси документи доносе оскудне или непотпуне податке, такве да се углавном не добија јасна представа о надлежностима и хијерархијској структури. На наредним страницама ћемо систематским прегледом ових података настојати да утврдимо ко је и на који начин учествовао у изради повеља српских средњовековних владара и на основу тога дођемо до закључака о степену организације канцеларије у одређеним периодима.

Према наводима у документима могло би се помислити да су многе од њих писали сами владари. Веома су честе формулације као „записа краљевство ми“, „пише царство ми“, „записах у хрисовуљ“ и слично. Да овакве исказе треба

схватити као општи израз аукторства, а не сведочанство о самом чину писања, показују бројне исправе у којима се поред њих налазе и конкретни помени писарâ. Као карактеристичне поменућемо примере из неких Душанових повеља: „записа краљевство ми... и преручих Хрсу писати“ (бр. 117); „... записаних мноју краљем Стефаном“ и затим „логотет Хрс преручи писати“ (бр. 127); „царство ми записа и утврди“ и затим „Ђурађ логотет писа“ (бр. 196). Свакако да ово не би био довољан разлог за начелно одбацавање могућности постојања владарских аутографа, али у недостатку било каквих сигурних доказа засада се представа о руковању ауктора пером и мастилом у овим приликама мора ограничити на изведбу потписа. Таква пракса посведочена је пре свега у Византији (в. горе, 54) и делимично на Западу.³⁶⁴ Својеручно потписивање српских владара сигурно није било правило. Може се само претпоставити и да није било изузетак, поготову у повељама на грчком језику по узору на праксу византијских царева.³⁶⁵ Ако о томе запитамо саме документе, приметимо занимљиву чињеницу да је повеља краља Душана Хиландару о властелину Рудлу (бр. 128) последњи неспорно аутентични документ у коме се изричито наводи да га је сам ауктор потписао („писа и потписа краљевство ми“), што је налаз који по овом питању не мора бити „обавезујући“.³⁶⁶ С друге стране, пронашли смо само једну исправу која тврди да ју је одређена особа потписала у име владара: то је Душанова друга стонска повеља са завршном формулом „Цоцан преручи, потписа и запечати“ (бр. 101).

³⁶⁴ Форензичко истраживање 62 повеље са 64 потписа од Карла Великог до Хајнриха IV (1056–1105) обавио је W. Schlögl, *Die Unterfertigung deutscher Könige von der Karolingerzeit bis zum Interregnum durch Kreuz und Unterschrift. Beiträge zur Geschichte und Technik der Unterfertigung im Mittelalter*, Kallmünz 1978. Према његовом налазу, трећина ових потписа је сигурно, а трећина вероватно изведена својеручно (стр. 44–53: истраживачки метод; стр. 215–257: протоколи). Осим тога, закључио је да су сви франачки и немачки владари пре Хајнриха IV били делимично писмени или неписмени, можда са изузетком Отона III (983–1002), мада је „невичних писању“ било и у XII веку (Лотар III, Конрад III, Фридрих I).

³⁶⁵ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, CIV.

³⁶⁶ У повељи Дубровнику о Св. Николи у Барију од 20. августа 1346 (бр. 147), чија је традиција спорна, стоји „subscriptionibus manus nostre maiestatis“.

Разуме се да је владарева улога описана у многим документима као наредба за писање сасвим очекивана. Међутим, расположива грађа доноси податке и о другим лицима које су издавале такву врсту налога, као и о онима које су га извршавале. Према подацима које саопштавају исправе, ове особе можемо поделити у три групе: дијаке, логотете и остале.³⁶⁷ У уводном поглављу (стр. 11) смо већ напоменули да дијаци увек „пишу“, док логотети некад „пишу“, а некад налажу писање, што се најчешће означава изразом „преручи“ и ређе терминима „наручи“ и „рече“. Засада није јасно да ли би овај последњи израз могао да се протумачи и као диктирање текста писару. Слично логотетима, делатност актера из групе „остали“ посведочена је у два вида – писање и издавање налога.

Први писар неког српског владарског документа, чије се име у њему саопштава, био би *Silvestro cancellier*, који је по наређењу краља Радослава и представникâ которске властеле наводно у Расу 15. јула 1230. саставио потврдну повељу о поседима и привилегијама приморског града, сачувану у позном староиталијанском преводу (бр. 13). Чак и када би се прихватило сведочанство ове непозудано традиране исправе, за коју није извесно ни да ли је уопште имала аутентични српски или латински предложак, мало је вероватно да је Силвестар заиста био „канцелар“ краља Радослава. С обзиром на читав контекст овог документа, као и на његову дипломатичку структуру, пре се чини да је то могао бити неки которски нотар, кога је делегација повела са собом на двор српског краља.

Дијака у служби српског краља први пут срећемо у Милутиновој повељи за манастир Св. Ђорђа код Скопља из 1299/1300 (бр. 44). Пред крај овог опширног документа, додуше не и на уобичајеном месту у оквиру завршних

³⁶⁷ Општа литература о дијацима и логотетима: С. Станојевић, *Студије XIV* („Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет“), Глас СКА 106 (1923) 50–96; „Дијак“, *ЛССВ*, 152 (Т. Суботин-Голубовић); „Логотет“, *ЛССВ*, 369–371 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 167–185.

формула, помиње се *дијак краљевства ми Дабиша*, коме је ауктор наложио да „својом руком испише и преложи“ садржај старих и оштећених грчких(!) и бугарских хрисовуља у манастирском поседу и да све то упише „у овај нови хрисовуљ“.³⁶⁸ Каква је при томе била улога игумана студеничког Саве и извесног Николе Опареше, поменутих уз дијака Дабишу, није прецизније наведено. У сваком случају, у очигледно веома захтевном поступку израде повеље краља Милутина за скопски манастир учествовале су најмање три особе из владареве пратње, од којих је једна припадала високом клиру.

Неколико година касније, приликом краљевог боравка у Котору, издата је повеља манастиру Св. Богородице Ратачке, коју је 15. марта 1306. записао *Петриц дијак* (бр. 52). Ово је први познати аутентични владарски документ у коме се податак о писару или налогодавцу саопштава на у каснијем периоду уобичајени начин, у склопу завршних формула. Следећи помен дијака налазимо у писму Владислава II Дубровнику, сачуваног у аутентичном староиталијанском преводу у канцеларијској књизи, које је 25. октобра 1323. на краљевом двору саставио *diacono Perchel* (Перко?; бр. 74).³⁶⁹ Као и његови горе поменути претходници, ни дијак Драгутиновог наследника у северним областима није познат из других извора.

Другачији је можда случај са *архидијаком Марином Баранином*, чије се име налази на крају листе сведока обеју верзија прве стонске повеље краља Душана, српске и латинске, издате у Пологу 22. јануара 1333 (бр. 97 и 97а).³⁷⁰ Последњи на списку који изузев првопоменутог епископа призренског Арсенија чине све сами истакнути великаши, Марин Баранин није ни на који начин доведен у везу са поступком записивања повеље или уопште са писарском службом, осим можда својом титулом, која би иначе била

³⁶⁸ *Зборник I*, 328.

³⁶⁹ О дискусији да ли је дубровачки канцелар уопште записао дијаково име и предлозима за реконструкцију његовог изворног српског облика: Н. Порчић, *ССА 1* (2002) 47.

³⁷⁰ У документу на латинском саопштен је и његов патроним, уз вероватну грешку удвајања: *archidiaconus Antibarensis et(!) Marinus Miroslai Antibarensis* (уп. Д. Јечменица, *ССА 9*, 2010, 46).

јединствена у српској дипломатичкој пракси. Стога се може помислити и да се заправо ради о црквеном звању, на шта нарочито упућује латински термин *archidiaconus*, који би вероватно гласио другачије да се радило о старешини нотара. С друге стране, изнето је мишљење да је овај исти Марин шест година касније као опуномоћеник краља Душана у Дубровник однео једно писмо-разрешницу. У том документу из 1339 (бр. 107), сачуваном у староиталијанском преводу, помиње се краљев властелин по имену *Marinus de Bela de Antibarago* и на другом месту *Marinus Belich*.³⁷¹ Био клирик или властелин, о деловању Марина Баранина у вези са израдом докумената не поседујемо никаква директна сведочанства.

У периоду од неколико наредних деценија, све до краја XIV века, дијаци се у владарским документима не помињу. У међувремену се појављује неколицина писара без звања, од којих су тројица наводно саставила дипломатички спорне которске повеље, приписане царевима Душану и Урошу: *cancellier Gregorio* (бр. 189), *Вукашин* (бр. 190) и *Vucossau* (бр. 207). Уколико „канцелар“ из првог документа није савремени Душанов логотет Ђурађ, чије би име било погрешно пренето у староиталијански превод, ниједан од тројице актера није познат из других извора.³⁷² Титула не стоји ни уз име *Косана*, који је по наређењу краља Вукашина записао повељу за властелина Новака Мрасоровића о манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори у јануару 1366 (бр. 226). Међутим, документ о истом предмету, који је дестинатар у исто време добио од Вукашиновог брата деспота Угљеше, саставио је *дијак Мелић*.³⁷³

Праву „ренесансу“ служба дијака доживљава у време Евгеније, Стефана и Вука Лазаревића, када се у неколико докумената у току седам година помињу њих четворица или чак петорица. При томе се уз име првог не наводи звање, док је један остао анониман. Када је 1. августа у манастиру Жупањевцу издала

³⁷¹ Д. Јечменица, ССА 8 (2009) 52–53; исти, ССА 9 (2010) 46–47.

³⁷² С. Ђирковић, ССА 10 (2011) 50, 53.

³⁷³ Исти, ССА 1 (2002) 95, 97.

повељу за Лавру, документ је по наређењу Лазареве удовице записао *Радич Дртац* (бр. 244). О овој личности такође немамо других података. С обзиром на околности у којима је повеља настала (в. горе, стр. 189), то је могао бити нотар у сталној пратњи кнегиње-монахиње, писар послат из Лавре са попом Марком, али и особа која се нашла на лицу места, способна да обави задатак. Још мање се може рећи о анонимном вештаку, састављачу текста разрешнице за Дубровчанина Марина Лебровића 30. јануара 1399. у Крушевцу, који се потписао као *човек дијак* (бр. 245). Документ је нажалост сачуван само у препису, те покушај идентификације није могуће извести ни поређењем рукописа, нити увидом у оригинал, у коме преписивач можда није успео да прочита име. И у осталим случајевима када се помињу дијаци ради се о разрешницама познатим преко копија. Један такав акт писао је 15. јула 1399. у Крушевцу по налогу владарске породице *дијак Ратко* (бр. 246). Три године касније, у Новом Брду делује *дијак госпођин Тотори*, састављач акта од 23. маја 1402 (бр. 250), за кога је, барем према начину на који је поменут, извесно да је припадао пратњи монахиње Евгеније. Када је пак 12. септембра 1405. у Расини издала налог да се запише разрешница за Вукшу Мишетића уз уобичајено пратеће писмо-обавештење за дубровачке власти, то је обавио *Тубица дијак*. Он је и једини делатник са овим звањем који се у дипломатичкој заоставштини владара Србије појављује у више од једне исправе – макар формално, с обзиром на тип документа којим се бавио (в. горе стр. 113). Још важније је да је то последњи поменути дијак у овом материјалу.³⁷⁴

На основу наведених података, о дијацима у српској дипломатичкој пракси могу се изнети нека основна запажања. Први налаз који побуђује пажњу је њихово појављивање у два међусобно временски знатно удаљена и сразмерно кратка временска периода – у првим деценијама XIV века и између 1398. и

³⁷⁴ Овом приликом нису узети у обзир помени дијака у исправама тзв. обласних господара, од дијака Мелића, преко Деска (в. горе, стр. 12), до Николе Попова, писара Ђурђа Црнојевића (Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. године*, Споменик СКА 47, 1909, 20).

1405 – , наравно ако се изузму писари без звања у спорним которским повељама и писар краља Вукашина Косан. Друго што пада у очи је да су сви документи које су дијаци саставили датирани даном и месецом, што није чест случај у српским исправама. То је можда стицај околности, јер се у свим случајевима, осим повеље за Лавру, ради о документима намењеним адресатима у јадранском приморју, те је бележење овог елемента у складу са тамошњим дипломатичким традицијама. О њиховом друштвеном статусу не могу се износити сигурнији закључци. Судећи по општем контексту њихових помена, чини се да нису припадали властеоском слоју, док њихова лична имена сугеришу да су били лаици. Ако изузмемо специфичну и нејасну појаву „архидијака“ Марина, остаје недоумица само у погледу безименог писара разрешнице из Крушевца: да ли изостављање његовог имена потврђује незнатан статус у сопственом окружењу, или се ради о смерном поступку непознатог монаха који се нашао на двору породице Лазаревић? С друге стране, као писмени људи дијаци су морали имати одређено образовање, које се по правилу стицало у црквеним круговима. Како било, бар у два случаја је потврђено да су дијаци били у владарској служби (Дабиша и Тоторц), те се за њих, као и за остале, може само наслућивати да су као вештаци нижег друштвеног положаја били ангажовани да за своје господаре по прилици записују јавноправне документе, при чему је бележење њихових имена било пре изузетак него правило.

Хронолошку празнину у јављању дијакâ у српским владарским документима попуњавају несумњиво истакнутији актери дипломатичке продукције – логотети. Њихова појава и трајање поклапају се са периодом у коме је српска држава доживела политички успон, праћен усложњавањем дворског апарата углавном према узорима из Византије. Из суседног Царства увезено је и звање логотета, високог достојанственика на двору у Константинопољу, о чијој смо улози у византијској документарној пракси писали у нашем II поглављу (стр. 51–54).

Први кога срећемо у српским документима је *логотет Рајко*, поменуто са том титулом у повељи за манастир Хиландар од 5. септембра 1327. године (бр. 88). Међутим, његово име се без звања јавља и у три старија документа Стефана Дечанског, издата 1325. и 1326. Занимљиво је да му се у тим случајевима приписује улога налогодавца за писање, док као логотет, према саопштењу у тексту, документ пише сам („записа Раико логотет“). Тако у писму о подизању Светодмитарског дохотка, састављеном у октобру 1325. у Приштини, стоји „Раико рече“ (бр. 77), а у преводу разрешнице за Луку Лукаревића, издате 11. јануара 1326. у Штимљи – „Raicho commete“ (бр. 78). Виши степен у претпостављеној хијерархијској структури канцеларије означава и формулација „Раико рече писати“ из повеље Дубровнику од 25. марта 1326. у Дању (бр. 80). Ако на основу исказа из хиландарске повеље, сачуване у оригиналу, покушамо да препознамо особености Рајковог рукописа, суочавамо се са лепим уставним писмом, рекло би се пре карактеристичним за манастирске скрипторије него за „шефа“ владарске канцеларије. Уосталом, видећемо и на каснијим примерима да су формулације у белешкама о записивању повеља недоследне и понекад збуњујуће. У сваком случају, поред несумњиве улоге у састављању докумената, јасно је да је логотет Рајко имао значајан утицај на двору краља Стефана Дечанског, о чему сведочи и податак да су дубровачки посланици којима је издата повеља у Дању 1326. за ту прилику припремили дарове у вредности до 100 перпера за војводу Младена и „нотара господина краља“.³⁷⁵ Као истакнути дворанин, он се налазио у владаревој сталној пратњи, бар у периоду у коме то потврђују повеље: 1325. у Приштини, 1326. у Штимљи и затим у Дању и 1327. у Сврчину.

Према улози која му се приписује, титула логотета би се очекивала и уз *Цоцана*, поменутог у две повеље краља Душана. Реч је о писму Дубровнику о Стонском дохотку из јуна 1333, сачуваном у преводу (бр. 98), и повељи истом

³⁷⁵ Н. Порчић, ССА 6 (2007) 32–33.

дестинатару о Стонском рѣту, издатој 19. маја 1334. у Добрушти, коју поседујемо у оригиналу (бр. 101). У првом документу стоји „Sosan comete“, у другом „Цоцан преручи и потписа и запечати“. Овај последњи случај је посебно занимљив, јер представља једино сведочанство у нашој грађи о деловању подобном рекогносцентима – условно речено старешинама канцеларија франачких и немачких владара раног и развијеног средњег века, као и византијских царева (в. наше II поглавље). Да је Цоцан једно време био задужен за издавање и оверавање дубровачких исправа, можда показује и владарски потпис у повељи о трговини с краја 1331 (бр. 94), нажалост без белешке о записивању, изведен на сличан начин као онај у другој стонској повељи (бр. 101).

Први помен логотета у документима Стефана Душана среће се у преводу разрешнице издате Дубровчанину Павлу Рестићу у Приштини, вероватно у фебруару 1340 (бр. 108). Њу би требало да је писао *логотет Прибац* („scrisse... Pribez logofecto“), отац кнеза Лазара, познат из других извора и као „велики слуга царев“.³⁷⁶ Очигледно је реч о високом достојанственику, који је током времена вршио различите дужности на владарском двору.

Између 1343. и 1345. као краљев логотет помиње се *Хрс* (можда треба читати „Хрис“). Сигуран хронолошки оквир су датуми 19. мај 1343, када је овај по Душановом налогу у Призрену „писао“ повељу старцу Григорију (бр. 117) и новембар 1345, када је „краљевство ми одаслало свога дворанина логотета Хриса на Свету Гору“ да преговара са тамошњим протатом о условима под којима би монашка република прихватила српског владара као новог политичког заштитника, како читамо у експозицији грчке повеље манастирима Атоса (бр. 136). У међувремену, Хрс је као логотет „писао“ повељу Хиландару о Хрељиним даровима, док је у другој трескавачкој исправи

³⁷⁶ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1984, 330; уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 32–33.

поменут без звања као налогодавац (бр. 121 и 123). Последња два документа се између осталог и због податка о њему датују у 1343. односно 1343–45. годину.³⁷⁷ Као логотет помиње се и у повељи Хрусијском пиргу од 1. јануара 1345, издатој у Скопљу пошто ју је он „преручио писати“ (бр. 127). Спорна дипломатичка традиција ове и исправе о Хрељи засада остављају две могућности да се објасни у оба примерка истоветна формула интитулације и потписа: као последица Хрсовог диктата и овере, или као дело хиландарских монаха, који су аутентичне предлошке прерадили у осмој деценији XIV века.³⁷⁸ Треба додати и да се у три од четири повеље у чијој изради учествује логотет Хрс налази иста аренга (изузетак је трескавачка), као и да је текст у свакој изведен уставним писмом.³⁷⁹ Док је рад свих његових претходника, осим Рајка у бр. 88, везан за дубровачке документе, упадљиво је да Хрс учествује у изради исправа намењених искључиво црквеним дестинатарима. Осетљива дипломатска мисија која му је поверена крајем 1345. на Светој Гори, показује да је и он на владарском двору имао шири круг надлежности везан за комуникацију са спољним факторима, слично логотетима у Византији.

У највећем броју повеља и увек са титулом помиње се *логотет Ђурађ* – као учесник у записивању правне радње чак осам пута. Пошто нису поуздани датуми два документа, за које се претпоставља да су у овој групи најстарији, не може се са сигурношћу одредити доња хронолошка граница његовог службовања. Први пут би требало да се јавља у акту за анагноста Драгоја од 21. маја 1349(?), вероватно издатом на сабору у Скопљу (бр. 180), а затим у повељи Хиландару од 15. новембра између 1349. и 1353 (бр. 185). У континуитету је присутан у исправама за српски светогорски манастир од 10. августа 1354. у Брусници под Рудником (бр. 196) и затим двома из маја и

³⁷⁷ В. Петровић, ССА 13 (2014) 23–24; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање*, 224.

³⁷⁸ Д. Живојиновић, ССА 6 (2007) 95.

³⁷⁹ Не поседујемо податак о типу писма оригиналне трескавачке хрсовуље, изгубљене током Првог светског рата. Из бележака Љубомира Стојановића, које објављује Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање*, 213, сазнајемо да је њему доступан препис био изведен уставом.

једној из јула 1355. на сабору у Крупиштима (бр. 200, 201, 203). Последњи документ у коме се помиње била би разрешница за Мароја Гучетића, издата под Бером 5. децембра 1355, а сачувана у препису (бр. 206). Најтежи случај у Ђурђевој комплексу је хиландарска повеља о цркви Св. Николе у Псачи, која се „записа и утврди руком логотета Ђурђа“, а носи датум 25. март 1358. и потпис цара Душана (бр. 198).

С обзиром на чињеницу да је о њему сачувано доста података, логотету Ђурђу је и у науци посвећена нешто већа пажња.³⁸⁰ Указано је и на његову дужност да штити монахе манастира Св. Анастасије код Зихне, што се изричито наводи у простагми цара Душана из фебруара 1352 (бр. 191), у којој се опет помиње као логотет. Такође, истичу се његово богатство и углед у периоду после Душанове смрти, када се нашао вероватно у Серу, а затим и у Солуну, где је и умро 1367. године. Истраживачи који предлажу решење проблема хронологије хиландарске повеље о псачанској цркви сматрају да је реч о временској разлици између поступака *actio* и *conscriptio*, тако да би документ који је записао Ђурађ био издат тек у време цара Уроша без учешћа тада већ бившег логотета (С. Мишић), мада је изнето и чини нам се мање вероватно мишљење да је Ђурађ био на делу и те 1358. године (Л. Славева – В. Мошин).³⁸¹ Требало би, дакле, да је овај великаш био на челу канцеларије између 1349. и 1355, при чему је, као и његови претходници логотети, обављао и друге одговорне дужности као царев повереник.

До одређених закључака о Ђурђевој непосредној улози у изради докумената покушали смо да дођемо упоредном анализом њиховог изгледа и садржаја на основу расположивих снимака и издања. У седам повеља и једној разрешници само два пута је употребљен израз „преручи“ (бр. 185 и 206), а у свим осталим

³⁸⁰ Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 202–203; С. Ђирковић, *Игуман Јован*, 69–70; М.

Благојевић, *Државна управа*, 121–123, 238; С. Мишић, *ССА* 4 (2005) 144 (није јасно на основу чега је овде речено да је „писао и хрисовуље на грчком“).

³⁸¹ С. Мишић, *ССА* 4 (2005) 142; Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 203.

„записа“. Сличности у рукопису докумената ове друге групе нисмо могли да констатујемо, мада треба имати у виду да за три није сигурно да ли су сачувани у оригиналу. Разлике нису уочене само у дуктусу, већ и у типу писма, јер се у два случаја ради о брзопису (бр. 180 и 196), а у осталим о уставу. Међу аренгама „Ђурђевих“ повеља, када постоје, нема подударних примерака, а по два истоветно формулисана потписа налазе се само у повељама бр. 198 и 203, односно бр. 200 и 201. Тако и ови примери показују да на основу бележака о чину записивања није могућа поуздана идентификација самих писара, док нејасноће остају и у погледу улоге логотета као диктатора. Оно што се о Ђурђу може са сигурношћу рећи је само то да је као високи световни достојанственик на двору цара Душана између осталог бринуо и о издавању исправа, дајући налоге писарима и/или евентуално рекогносцирајући повеље које су готове подносили дестинатари.

У време Ђурђевог службовања извори помињу и *логотета Гојка*. Са тим звањем он се јавља у архиљевичкој повељи цара Душана, коју би требало да је „наручио“ 10. августа 1354. у Скопљу (бр. 197). Међутим, у једном папском писму од 24. децембра 1354. и у поменутој псачанској повељи датираној 1358. годином уз његово име стоји титула „велики логотет“.³⁸² При томе, према наводу последње исправе Гојко не учествује у изradi документа, већ има улогу милосника, тј. јемца извршења правне радње.³⁸³ Ови подаци доводе у недоумицу у погледу постојања могуће вишестепене хијерархије у дипломатичкој активности цара Душана пред крај његове владавине, с обзиром да би, бар у једном кратком периоду, логотету Ђурђу био надређен велики логотет Гојко. Проблем је у томе што нам у српским изворима није познат више ниједан службеник са звањем великог логотета, а постојање

³⁸² „*Gauso magno logotete Servie*“ – навод из писма папе Иноћентија VI преузет од С. Ћирковић, *Игуман Јован*, 69.

³⁸³ О милосницима М. Благојевић, *Државна управа*, 99–157. и пос. 121–124. о разлозима због којих је било неопходно да се спровођење у дело накнадно записане хиландарске повеље стави у надлежност једног високог дворског службеника, у овом случају великог логотета.

таквог не предвиђа ни Душанов законик, чији чланови 25 и 134 говоре о надлежностима (само) логотета.³⁸⁴ Друго, архиљевичка повеља има несигуран датум између осталог и због тога што би, у случају да је тачан, она представљала једино сведочанство о деловању канцеларије без присуства владара. Јер истог дана када је логотет Ђурађ у Душановој пратњи на крајњем северу државе „записао“ повељу Хиландару на интервенцију игумана Саве (бр. 196), логотет Гојко би требало да је у Скопљу „наручио“ израду потврде севастократору Дејану о његовој цркви „у земљи желиговској“.³⁸⁵

Већ у почетку владавине цара Уроша срећемо се са новим службеником – то је *логотет Драгослав*. Његово име, увек са титулом, забележено је у пет повеља, издатих различитим дестинатарима између 1356. и 1360. Чини се да доследност постоји и у саопштавању његове улоге, пошто сви наводи упућују на закључак да је био налогодавац, а не писар. Тако је Драгослав „преручио“ повеље за митрополита Кирила у Серу маја 1356 (бр. 209) и за Дубровник у Рибнику под Призреном 24. априла 1357 (бр. 214). Белешке о записивању исправа за Дубровник од 29. септембра 1360 у „Сеници“ и Хиландар од 15. октобра исте године у Штимљи (бр. 219 и 220) помињу га на истоветан начин: „записа се... при логотету Драгославу“. Несигуран помен налазимо само у даровници которској властели о острву Мљету, издатој у Скопљу 10. априла 1357 (бр. 211), пошто податка о Драгославу нема у примерку који би требало да је оригинал, већ само у позном препису и његовом староиталијанском преводу: „повеленијем господина цара логотет Драгослав рече“.³⁸⁶

Анализом формуларâ и изгледа ових докумената могли смо да потврдимо утиске о учешћу логотетâ у дипломатичкој продукцији, стечене на основу претходно испитане грађе. Различите аренге и интитулације наводе на

³⁸⁴ Душанов законик, 80, 102.

³⁸⁵ За дискусију о могућем датуму ове повеље, уз друге разлоге због којих је наведени „10. август 1354. у Скопљу“ споран, в. Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља*, 250–252.

³⁸⁶ Р. Михаљчић, *ССА* 3 (2004) 71–83.

закључак да Драгослав вероватно није имао улогу диктатора. Тако неће бити тачна ни изнета тврдња да је он аутор аренге у повељи митрополиту Кирилу, пошто се ради о проемији познатој још из даровнице цара Душана манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори од 12. јуна 1349 (бр. 181).³⁸⁷ Међутим, упадљива сличност изгледа потписа у шест Урошевих повеља, од којих се у три помиње Драгослав (бр. 211, 219 и 220; остале су бр. 213, 216 и 217), дозвољава могућност да је он у Урошево име обављао ову врсту овере, наравно уколико то није чинио сам цар. Као његови претходници, и логотет Драгослав је обављао дипломатске мисије. У фебруару 1364. боравио је у Дубровнику у улози преговарача, четири године пошто је последњи пут поменут у контексту израде повеља.³⁸⁸ И овај податак се уклапа у општу слику о надлежностима и „каријерама“ логотета на дворовима српских владара средином XIV века: у различито време обављали су различите политичке и репрезентативне дужности, пре свега у домену иностраних послова.

Последњи је у немањићким повељама поменут *логотет Дејан*. Његово име уз исту формулу („повеленијем господина светога цара логотет Дејан преручи“) налазимо у два документа: мировном уговору са Дубровником, склопљеном у Оногшту 22. августа 1362 (бр. 223) и потврди поклона породице Бранковић манастиру Хиландару, издатој у Приштини 11. марта 1365 (бр. 225). У два различита типа документа са очекивано диспаратним формуларима међусобна сличност се назире у изведби потписа, при чему је опет врло могуће да их је извео сам цар. Тако би логотет Дејан, као и његови претходници, по прилици бринуо о издавању повеља значајнијим дестинатарима, али је такође имао важну улогу у дипломатским мисијама, као што је био случај у току

³⁸⁷ Р. Михаљчић, *ССА 2* (2003) 92. не запажа ову чињеницу, те о Драгославу говори као о „теолошки образованом састављачу“.

³⁸⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 171. и нап. 14 са старијом литературом.

преговора између Дубровника и Војислава Војиновића, а затим и склапања мировног споразума у Оногошту.³⁸⁹

У наредних стотинак година српске државне самосталности логотети се као актери дипломатичке продукције наводе спорадично и у већим временским размацима. У повељи краља Вукашина Дубровнику о општим повластицама од 5. априла 1370 (бр. 228), којом је заправо потврђен документ цара Душана из 1349, наводи се да ју је „повеленијем господина краља преручио“ *логотет Братослав*, који је истовремено наведен и као милосник, тј. гарант извршења владареве милости. Запажамо да у исправи издатој четири године раније за властелина Новака о манастиру Св. Пантелејмона на Атосу (бр. 226) Вукашинову наредбу извршава Косан и то као писар. О Братослављевој појави као логотета и милосника и пословима са Дубровником расправља Милош Благојевић и закључује да је његова улога и иначе била везана за односе са градовима у приморју, дакле као и у претходним случајевима за спољне послове.³⁹⁰ У тексту веома оштећене повеље кнеза Лазара за манастир Лавру, издате у Кознику 8. августа 1381 (бр. 236) Сима Ћирковић је успео да прочита име *логотета Новака*, непознатог из других извора.³⁹¹ Тек знатно касније, пред сам пад Деспотовине, службеник високог ранга у контексту израде докумената јавља се у нашој грађи последњи пут. То је *логотет Степан Ратковић*, који је по налогу својих господара, најпре деспота Ђурђа и његовог сина Лазара, а затим и самог деспота Лазара „писао“ повеље за митрополита Венедикта 6. септембра 1456 (бр. 321) и ризничара Радослава 4. децембра 1457 (бр. 323), обе у Смедереву. Пошто нажалост не располажемо снимком друге исправе, нисмо били у прилици да упоредимо визуелну опрему и изглед рукописâ ових аката. Уз то је Ђурђева повеља писана уредним полууставом,

³⁸⁹ О учешћу логотета Дејана и других великаша цара Уроша у поменутих дипломатским акцијама в. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 52–54. и М. Благојевић, *Државна управа*, 170–171, 182. са старијом литературом.

³⁹⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 129–130, 169–170.

³⁹¹ С. Ћирковић, *Две српске повеље*, 92–93.

какав нисмо пронашли у његовим позним документима, као ни у онима које је касније издао деспот Лазар. Символичка инвокација са „ника“ крстом и иницијалом „м“ има сличну форму као у дубровачким актима Лазара и његовог брата Стефана из 1457, али се не усуђујемо да тврдимо да их је извела иста рука.³⁹²

Према напред изложеним подацима могуће је дати преглед логотета који се у документима наводе као учесници у њиховој изради. Тако би као највиши службеници канцеларије српских владара требало да су деловали:

<u>Име</u>	<u>Период</u>	<u>Број повеља</u>	<u>Број писама/ разрешница</u>
Рајко	1325–27.	2	2
Цоцан(?)	1333–34.	1	1
Прибац	1340.	0	1
Хр(и)с	1343–45.	4	0
Ђурађ	1349(?)–55.	7	1
Гојко	1354–55(?)	1	0
Драгослав	1356–60.	5	0
Дејан	1362–65.	2	0
Братослав	1370.	1	0
Новак	1381.	1	0
Степан Ратковић	1456–57.	2	0

Континуитет започет у годинама пред проглашење царства траје готово без прекида у наредне две деценије, а завршава се у време када, бар према расположивим изворима, престаје дипломатичка активност цара Уроша.

Запажа се и промена у типу докумената за које су логотети надлежни: пре Хрса благу предност имају писма/разрешнице, док су после 1343. повеље у

³⁹² Издања, коментар и снимци пет аката Лазара и Стефана Бранковића о очевом покладу: Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана*, 215–239.

огромној већини. Ови налази би могли да укажу на тенденцију извесне „централизације“ дипломатичке продукције у време Душановог и делом Урошевог царавања. То не значи да више није било дестинатарских производа, који су готови подношени владару, али бар за један број повеља можемо са сигурношћу рећи да су исписане или у најмању руку украшене и оверене на двору. Коначно, могуће „преклапање“ дужности логотета Ђурђа и „великог логотета“ Гојка делује као наговештај усложњавања дворског апарата са последицама и у дипломатичкој пракси, мада је логотет Гојко у једином документу у коме се појављује као налогодавац за писање поменут без придева „велики“.

Као што смо могли да утврдимо, белешке о записивању у самим документима не могу се увек узети као поуздана сведочанства о томе да ли су логотети писали и/или диктирали њихов садржај. Разлози због којих се још увек не усуђујемо да их дословно прихватимо су сразмерно скроман узорак упоредног материјала, нејасноће у вези са дипломатичким статусом бројних исправа, као и сумње које смо изразили у случајевима када је било могуће спровести компаративну анализу. Због тога се наши закључци на том пољу морају ограничити на уверење да су они контролисали поступак записивања владарских повеља и писама тако што су их, слично западноевропским канцеларима и византијским логотетима, припремали за оверу и издавање.

Међутим, већ у документима које смо напред анализирали видели смо да су српски логотети имали и друге дужности. Они су за владара обављали важне дипломатске мисије, као Хрс, Драгослав или Дејан, и бринули о спровођењу одлука фиксираних повељама, као Ђурађ или Братослав у улози милосника. У дипломатичкој грађи постоји још неколико сведочанстава о логотетима-милосницима, које иначе нисмо сретали као непосредне актере дипломатичке продукције. Сви се они појављују у повељама за приморске градове, пет за Дубровник и једној за Будву, у постнемањићком периоду, када је

дестинатарима очигледно било нарочито важно да обезбеде гаранцију уживања добијених повластица. Тако је међу чак четворицом милосника у Лазаревој потврди дубровачких привилегија од 9. јануара 1387 (бр. 237) поменут најпре логотет Ненад(а), а после њега жупан Петар, челник Михо и кефалија Гојислав. Када је деспот Стефан 2. децембра 1405. обнављао ове привилегије (бр. 256), први у низу јемаца био је логотет Богдан, после кога се наводе велики челник Хребелџан и војвода Милтош.³⁹³ У повељама истог типа које је Републици издао деспот Ђурађ Бранковић уз друге великаше такође налазимо логотете-милоснике: 13. децембра 1428 (бр. 292) то су били војвода Радослав, челник Радич, протовестијар Богдан и логотет Војихна, а 17. септембра 1445 (бр. 305) велики челник Михал, челник Паскоје и логотет Богдан. Коначно, у обе повеље о правима града Будве, дароване у априлу 1441. у време деспотовог боравка у приморју (бр. 302 и 303), а сачуване у староиталијанском преводу, наводи се „executor logofet Manuil“, формулација којом је из српског изворника свакако пренет податак о милоснику.³⁹⁴

Поред горе наведених, у изворима смо наишли на још двојицу логотета, чије се улоге не могу прецизније одредити. Први је брат извесног Дамјана, поменут у једном дубровачком документу из јануара 1348.³⁹⁵ Пошто није познато да је логотет Ђурађ имао брата Дамјана, Сима Ћирковић верује да се овај податак не односи на њега. Други је логотет Лука, један од властелина Милице-Евгеније који су заједно са њом обдарили манастир Св. Пантелејмона на Светој Гори. У повељи о том чину, издатој 8. јуна вероватно 1400 године (бр. 247) каже се да је логотет Лука приложио једну цркву са поседима, што наравно показује да се радило о имућном великашу.³⁹⁶ За крај истичемо занимљиву појаву логотета краља Душана, који је по речима Даниловог настављача

³⁹³ О милосницима поменутим у Лазаревој и Стефановој повељи в. М. Благојевић, *Државна управа*, 179–180, 229–230. и А. Веселиновић, *ССА* 10 (2011) 163.

³⁹⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 138–139.

³⁹⁵ С. Ћирковић, *Игуман Јован*, 70.

³⁹⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 179–180, нап. 42.

почетком 1338. постављен за архиепископа под именом Јоаникије.³⁹⁷ У изворима, међутим, не налазимо ниједан конкретан податак о његовој активности пре ступања у црквени чин, па ни такав који би био везан за учешће у дипломатичкој пракси.

Сви подаци које смо изнели о логотетима потврђују у науци већ познату чињеницу да су то били најистакнутији достојанственици у служби српских владара. За нашу тему је важно истаћи њихову улогу у различитим, али увек значајним пословима политичког, дипломатског и административног карактера. Активност великодостојника са тим чином у више „ресора“ изричито, мада само делимично, потврђује и Душанов законик. Тамо се најпре каже да поред цара и патријарха само он може да „управља црквама“ (чл. 25), што се тумачи као „извршна власт у регулисању стварноправних односа везаних за црквене установе“.³⁹⁸ На другом месту (чл. 134) долази одредба која се тиче израде повеља, а њоме се утврђује висина новчане накнаде предвиђене за логотета када „господин цар записује“ села или жупе у баштину.³⁹⁹ Улога логотета у изради повеља ни овде није прецизирана, али је упадљиво да њему припада пет пута виши износ од оног који добија дијак „за писање“. Због таквог паралелизма надлежности, какав је карактеристичан и за логотете у Византији, склони смо да ове дужноснике само условно називамо старешинама владарске канцеларије. Ако би било потребно тражити неки израз модерног призвука којим би се описала вишеструка улога логотета у владаревој пратњи, термин „(први) министар“ нам делује кудикамо прикладније. Као што смо видели, контрола документарног саобраћаја је само једна од његових делатности, а примери које ћемо нешто касније навести показате да ни то поље није било у његовој искључивој надлежности.

³⁹⁷ Л. Мирковић, *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, Београд 1935, 288.

³⁹⁸ *Душанов законик*, 80, 158 (превод и коментар приређивача).

³⁹⁹ Исто, 102, 199 (превод и коментар приређивача).

О друштвеном статусу логотетâ не може бити никаквих дилема. Сама чињеница да су обављали тако важне послове у непосредној владаревој близини говори о високом положају у дворској хијерархији који су могли имати само истакнути припадници племства. О богатству и угледу који су логотети уживали поседујемо и неке директне податке, као у случају Ђурђа и Луке. Контекст у каквом се у изворима помињу и имена већине уверавају нас да се по правилу радило о лаицима, што је опет подобно византијском моделу. Усамљени пример будућег архиепископа и патријарха Јоаникија тешко може да релативизује овакав закључак. Он управо потврђује да је дужност логотета припадала световном сталежу, из кога се са тог високог положаја владаревом вољом могло прећи у још вишу сферу. О кретању у служби у супротном смеру нема података, пошто није познато да је било који логотет поседовао и црквени чин.

На крају излагања о логотетима морамо се запитати и шта нам чињенице о њима говоре о феномену владарске канцеларије. Изгледа нам да њихова сразмерно касна појава и краткотрајна нешто интензивнија активност у дипломатичкој продукцији, барем према расположивим изворним подацима, сведоче о зачетку једног процеса институционализације, који је силом политичких прилика прекинут или бар знатно успорен. Изградња хијерархијски устројене писарске службе, наговештена одредбама Душановог законика о тарифама за логотете и дијаке, у белешкама о записивању повеља потврђена је само повремено („логотет ... преручи писати“), док пре и после „доба логотетâ“ средином XIV века о вишестепеном уређењу са поделом надлежности нема директних података.

Уз паралелизам надлежности високих званичника, средњовековни државни апарат карактерише и паралелизам структура, другим речима појава да достојанственици различитог чина и ранга обављају исте дужности. Ово преклапање делокругâ, као обележје феномена средњовековне владарске

канцеларије, на српском примеру је уочљиво када се обрати пажња на актере дипломатичке продукције које смо на почетку овог одељка сврстали у групу „осталих“.

У време појаве логотетâ у неким документима је забележено да су састављени по наређењу владаревих финансијских службеника. Први такав случај налазимо у разрешници рачуна коју је Стефан Дечански у јуну 1323. издао Дубровчанину Андрији Пештићу (бр. 72). Читајући веома оштећени текст староиталијанског превода у нотарској књизи, издавач је у исказу „*Bisti da parte de re comando a far*“ препознао налогодавца за писање. То је кнез *Бисти (Бисте) де Примутис*, которски властелин кога је Стефан Дечански писмом из 1328. године (бр. 89) овластио да у Дубровнику подигне Светодмитарски доходак, назвавши га „унутрашњим милосником куће краљевства ми“, што би значило да је био управник владаревог фиска.⁴⁰⁰

Исту улогу на двору Стефана Душана имао је *Никола Бућа*, такође припадник которске племићке породице, који је у изворима познат од 1333. као закупац царине, затим владарев „*comes camerarius*“, да би после проглашења царства добио титулу протовестијара.⁴⁰¹ Николина наредба за писање забележена је у четири документа, а сви се тичу разрешавања рачуна дубровачких трговаца: „*Nico de Bucha fe far*“ у лето 1339 (бр. 107), „*comise a scriver Nicola de Buchia*“ 30. септембра 1341 (бр. 115), „протовестијар рече“ 12. октобра 1348 (бр. 175) и „*protavestiaro sia recomandada*“ 8. децембра исте године (бр. 178). Познато је и да је уз Душаново писмо дужду у октобру 1345 (бр. 133) послао и своје, а у потврди Дубровчанима о укидању требињске царине, издате 20. септембра 1349 (бр. 183), помиње се као милосник. Активност Бисте де Примутиса и Николе Буће у дипломатичкој продукцији сведочи о неформалном устројству

⁴⁰⁰ Н. Порчић, ССА 2 (2003) 12, 15, 17. О Бисти де Примутису в. М. Благојевић, *Државна управа*, 104–108. и М. Маловић-Ђукић, *Biste de Primutis, которски властелин (XIV век)*, ИЧ 55 (2007) 73–82.

⁴⁰¹ О Николи Бући в. М. Благојевић, *Државна управа*, 118–121, 188–190, 196–197. и Д. Јечменица, ССА 8 (2009) 53.

српске канцеларије и у време када она почиње да поприма обресе организоване службе. О документима везаним за фискалне послове бринули су по прилици и финансијски службеници. Уз карактеристични прагматизам у канцеларијским пословима, овде можемо да констатујемо и пример преклапања надлежности, пошто је само неколико месеци након што је Никола Бућа наложио састављање обавештења о разрешењу рачуна Домање Менчетића, документ истог карактера за Павла Рестића почетком 1340. „писао“ логотет Прибац (бр. 108).

У нашем материјалу смо пронашли белешке о још двојици налогодаваца за писање повеља који нису титулисани као логотети, али су савременици познатих дужносника са овим звањем. Први је *Жарко*, поменут у потврди за властелина Иванка Пробиштитовића од 28. маја 1350 (бр. 187) на начин који оставља извесне недоумице: „повеленијем господина светога цара Жарко рече“. Није наине јасно да ли је само проследио цареву наредбу, или и диктирао текст, мада је изнето и мало вероватно мишљење да га је сам писао.⁴⁰² Судаћи према околностима у којима је повеља издата (в. горе, стр. 189), рекли бисмо да је овај властелин из владареве пратње у датом тренутку преузео улогу логотета и на одговарајући начин се побринуо о састављању документа, који је Иванко затражио на основу годину дана раније начињеног усменог договора или концепта. У другом случају, издавање повеље цара Уроша кесариси Јерини 15. априла 1357. у Скопљу (бр. 212) „преручио“ је познати великаш *кесар Војихна*, вероватно Душанов даљи рођак, који је после 1355. имао истакнуту улогу у серској области.⁴⁰³ Он се помиње у списку сведока спорних которских повеља приписаних Душану и Урошу (бр. 189 и 207), док се у повељи Хиландару о Потолину из 1348. јавља као интервент (бр. 168).

⁴⁰² Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти*, 139–140; уп. С. Ђирковић, *Игуман Јован*, 68–69.

⁴⁰³ О кесару Војихни в. С. Ђирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995) 175–184. и Ж. Вујошевић, *ССА* 5 (2006) 133–135.

Према наводима у изворима, први и једини познати „канцелар“ у служби српских владара био би Которанин *Никола де Архилупис*, латински нотар деспотâ Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. На основу података из неколико докумената прве половине XV века верује се да је он био старешина латинске канцеларије на српском двору, која је у то време постала неопходна због учестале комуникације са кореспондентима у Угарској и Венецији.⁴⁰⁴ По нотарском обичају је саставио и оверио текст мировног уговора са Млетачком републиком, који је у име деспота Стефана 12. августа 1423. код Св. Срђа склопио Ђурађ Бранковић.⁴⁰⁵ У њему читамо да је „Nicolaus de Arcilupis de Kataro“ судија и јавни нотар („*imperiali auctoritate iudex ordinarius et publicus notarius*“), али и „*despoti Stefani Rassie et... domini Georgii scriba*“. У новом споразуму склопљеном у Смедереву 14. августа 1435 (бр. 301), који је Никола саставио заједно са млетачким јавним нотаром Јованом де Регуардатисом, представио се као у претходном документу, а затим додао да је текст који је „*licet de alia manu sit scriptum*“ редиговао у јавну форму и потписао. Његово име се вероватно налази и у списку деспотових посланика, где је забележен као „*Nixa cancellarius*“. Коначно, у једном документу из 1440. појављује се као „*sapiens vir Nicolaus de Cataro, cancellarius et orator illustris domini despoti Rassie*“.⁴⁰⁶

На крају долазимо до сведочанстава о духовним лицима као учесницима у писању и издавању докумената. Она се већином налазе у исправама пре проглашења царства, а саопштавају се на различите начине, који у неким случајевима захтевају посебна тумачења. Прва два обавештења су посредног

⁴⁰⁴ K. Jirecek, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie 26 (1904) 164–165; уп. D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Sarajevo 1972, 415–419.

⁴⁰⁵ Издање: S. Ljubić, *Listine VIII*, 248–253. Описан је читав поступак састављања јавноправног документа руком јавног нотара: „*scripsi et publicavi, in hac forma publica redegі, signo quoque et... cum prefati magnifici domini Georgii impresione sigilli roboravi*“.

⁴⁰⁶ S. Ljubić, *Listine IX*, 120. О осталим поменима Николе де Архилуписа в. K. Jirecek, *Kanzlei*, 164–165, нап. 4. Претпоставља се да је, упркос сталним везама са приморјем, боравио на двору Ђурђа Бранковића у Смедереву, као и да је умро у Србији пре јула 1445.

карактера, а налазимо их у повељи краља Уроша I манастиру Св. апостола на Лиму (бр. 27). Ауктор најпре помиње даровницу коју су однели Бугари када су опљачкали цркву и истиче да ју је „утврдио“ и „поставио“ његов отац „са *архиепископом светим Савом*“, својим братом. Краљ затим каже да је он сада „саставио и утврдио“ нову хрисовуљу „са *архиепископом Арсенијем*“. Учешће Саве Немањића у настанку прве повеље можемо сматрати врло вероватним, поготову с обзиром на доказе о његовом ауторству неких аренги, о чему ћемо више говорити на наредним страницама. Архиепископу Арсенију се у прављењу новог документа најпре приписује улога сведока, јер је описано да је он на краљев позив заједно са хумским епископом Савом требало да потврди садржај изгубљене исправе, тј. која је имања поседовао дестинатар. То је све учињено на сабору у присуству поменутих архијереја, „свих епископа, игумана, велике и мале властеле“. Не би требало искључити могућност да је Арсеније, као и његов претходник Сава, текст овог документа диктирао и/или писао. Улога архиепископа Саве и Арсенија у састављању исправа за Лимски манастир биће најпре у вези са ауторством њихових аренги. У том смислу би се могао разумети и помен *игумана студеничког Саве* у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља (бр. 44, в. горе стр. 192–193), где се поред њега као учесници у записивању помињу дијак Дабиша и Никола Опареша. Остаје нејасно да ли о ауторству делова хиландарске компилације о селу Улијари, приписане краљу Милутину (бр. 69), сведочи аукторов исказ да је повељу „написао“, повиновавши се „повеленију“ *архиепископа Никодима*.⁴⁰⁷

Први и можда једини пут у нашој грађи, свештеник у улози писара и рекогносцента поменут је у потврди поседа барској породици Жаретића, коју је у лето 1316. у близини Велеса издао краљ Милутин (бр. 61). То је *калуђер Антоније*, за кога се каже да је документ „писао и запечатио“. Рукопис повеље сачуване у оригиналу покушали смо да увидом у доступне снимке упоредимо

⁴⁰⁷ *Зборник I*, 534, ред 51 у издању.

са другим временски блиским аутографима, али се у невеликом узорку није могао наћи сличан стил и дуктус. Остаје питање да ли је Антоније био у сталној владаревој писарској служби, или је на делу био само у овој прилици. Веома је драгоцен и податак о *игуману хиландарском Арсенију* у повељи краља Душана светогорском манастиру о поклону властелинке Радославе из 1337(?; бр. 105).⁴⁰⁸ Према белешци на крају текста, он је документ писао, а краљ га потписао, што је јединствен непосредан доказ о садејству ауктора и дестинатара у процесу настанка владарских докумената. Из година Арсенијевог игумановања сачуван је само још један оригинални документ краља Душана за Хиландар (бр. 109), али је он изведен другачијим типом писма, те поређење рукописа није могло довести до посредних доказа о сличној пракси у његово време.

Најзанимљивији је случај *скопског митрополита Јована*, чије се име налази у три грчке повеље цара Душана за светогорске манастире Ксиропотам, Есфигмен и Ватопед (бр. 142, 143, 146), издате априла 1346. на сабору у Скопљу у време царског крунисања.⁴⁰⁹ На полеђини сва три документа његовом помену претходи израз Διά τοῦ, о чијем значењу у византијским царским повељама у науци постоје два опречна мишљења (в. горе, стр. 55, нап. 40). У овом контексту изгледа нам вероватније да је митрополит Јован у овим исправама имао улогу рекогносцента, него да је посредовао код цара у интересу светогорских манастира. Ако се усвоји прва могућност, то би био једини директан помен учесника у изради документа у било којој повељи српских владара на грчком језику.

Први је утисак да су сведочанства о клирицима као актерима дипломатичке продукције у српској грађи зачуђујуће малобројна, поготову ако се има у виду

⁴⁰⁸ О игуману Арсенију, који је Хиландаром управљао од 1336. до 1345. в. В. Мошин – М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*, прир. М. Живојиновић, Београд ²1999, 68–75, 107.

⁴⁰⁹ Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 72–73.

да је доказана њихова кључна улога у канцеларијским пословима владарâ средње и западне Европе, а делом и Византије, о чему смо писали у нашем II поглављу. Ипак, треба се сетити да су страни истраживачи ту улогу успели да препознају тек посредним путем, анализом и поређењем диктата и писма у одговарајућем историјском контексту (в. горе, пос. стр. 38–44). Другим речима, и у компаративној грађи релевантној за нашу тему има сразмерно мало изравних доказа о припадницима духовног staleжа који било за ауктора, било за дестинатара састављају, пишу и украшавају повеље, што не значи да управо то није био доминантан модел. Далеко мањи истраживачки потенцијал домаћих извора нажалост не дозвољава доношење сигурних закључака у том, и у случају Србије очекиваном правцу. Верујемо да ће бар део одговора на ово веома важно питање понудити следећи одељак нашег рада, у коме ћемо покушати да анализом карактеристичних делова садржаја докумената дођемо до сазнања ко их је и на који начин састављао.

Феномен канцеларије у светлу одабраних дипломатичких формула и језика докумената

У претходном излагању смо видели да документи српских владара веома ретко дају изравна и потпуна обавештења о околностима сопсвоног настанка. Један од начина да се посредно утврде основни елементи тог процеса је анализа дипломатичких формула, чији степен разноврсности или репетитивности може да наговести да ли је и у којој мери документарна продукција плод устаљеног система, тј. организоване владарске канцеларије.

Према Станоју Станојевићу, текст средњовековне повеље могао је бити састављен на шест начина, које он наводи следећим редом: по формуларима, према старијим повељама, према концептима, по диктату, напамет и према разним белешкама.⁴¹⁰ На основу формула којима ћемо се у даљем тексту позабавити могуће је донекле реконструисати који су документи могли настати на прва четири начина.

Средњовековни српски формулари, ако их је уопште било, нису сачувани, а најстарији познати потичу тек из XVI и XVII столећа. То су „Питак“ манастира Слечке (XVI век), један требник (1600) и један хиландарски рукопис (1654–56).⁴¹¹ Трагове евентуално постојећих формулара средњовековних повеља могуће је препознати једино у самим документима, при чему је већ на први поглед јасно да у српској дипломатичкој пракси нису коришћени преводи византијских предлогака, као што је сматрао Станојевић.⁴¹² Једноставно поређење домаћих арени са проемијама, како грчких повеља српских владара, тако и хрисовуља царева из Константинопоља, показује да се ради о међусобно веома различитим моделима и традицијама.

⁴¹⁰ С. Станојевић, *Студије XX* („Састављање повеља“), Глас СКА 157 (1933) 155.

⁴¹¹ Исто, 185–188, са подацима о местима чувања и издањима ових епистола.

⁴¹² Исто, 156.

С друге стране, преузимање текстова из старијих исправа углавном се може утврдити са великом дозом сигурности, нарочито када се располаже поузданим и потпуним издањима. Понављање садржаја, које се по правилу односи на „неправни“ оквир документа, пре свега аренгу и понекад санкцију, било је уобичајено у западноевропској и српској дипломатици, али не и у византијској. Такав поступак најчешће је примењиван у случајевима када је ауктор новом повељом потврђивао неку претходну исправу истом примаоцу.

Под концептима треба подразумевати дестинатарске производе који су, као што смо напред већ неколико пута истакли, веома често готови подношени ауктору на оверу. То се посебно односи на црквене повеље, о чијим састављачима из манастирских средина могу да сведоче аренге са богословском тематиком, библијским цитатима и литургијским језиком. У српским документима, нарочито из ранијег периода, препознат је и изванредан број дубровачких концепата.⁴¹³

Најтеже је регистровати документе састављене по диктату, поготову што се подаци о томе у самим повељама морају узимати са резервом, о чему смо писали на страницама посвећеним актерима дипломатичке продукције. Примерима тамо наведеним може се додати један који показује да се израз „рече“ у белешци о записивању највероватније односи на издавање наредбе, а не на диктирање текста писару. Посреди је повеља кнеза Лазара о поклонима челника Мусе манастиру Св. Пантелејмона на Атосу из 1380/81 (бр. 235), чији исказ „господин кнез сам рече у Миливој“ не би требало да се разуме као податак о аукторовом диктату, између осталог и због тога што је њена аренда уз мале измене преузета из повеља краља Вукашина (бр. 226) и деспота Угљеше истом манастиру из 1366.⁴¹⁴ Чини се да у овом случају уз владара није било особе иначе задужене за покретање поступка израде повеље, те је

⁴¹³ За примере в. исто, 207–210.

⁴¹⁴ Издање Угљешине повеље: С. Ћирковић, ССА 1 (2002) 94–95.

наредбу о томе издао сам, док је употребљени формулар преузет из докумен(а)та које је донео дестинатар.

На наредним страницама пажњу ћемо посветити одабраним дипломатичким формулама, међу којима би о евентуалној употреби формулара и срединама у којима су настале повеље најбоље требало да сведоче аренге. Затим ћемо се осврнути на формуле интитулација и потписâ, које такође могу да сведоче о канцеларијским обичајима. Коначно, анализираћемо феномен полиглосије у српском документарном фонду, уз покушај да утврдимо да ли она значи и постојање посебних писарских служби за латински и грчки језик.

Преглед грађе према овим параметрима најпре даје идентификационе и хронолошке податке (*Редни број, Назив, Датум*), за којима следе три колоне. Прва доноси почетне редове *аренги*, што у највећем броју случајева омогућује препознавање како јединствених, тако и типова који се понављају. На примерке који садрже мање или веће варијације биће указано на одговарајућим местима у даљем излагању. Колона *Интитулација* садржи све формулације овог карактера које смо успели да препознамо и издвојимо у свакој појединачној повељи, док у ступцу *Потпис* преносимо интегрални облик овог дипломатичког састојка, онако како је забележен у документу. Празна поља у овим колумнама значе да односни елемент у повељи одсутствује, да није традиран у расположивом препису или преводу, или да је део исправе на коме се налазио изгубљен. У угласте заграде смештене су реконструкције, а у обле транскрипције и преводи. Подаци о језику докумената налазе се у прегледу у оквиру III поглавља.

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
1.	Немања Студеници	1183-90.		азъ Стефанъ Неманаа самодржаць Србскіе земле и поморскіе	
2.	Немања Дубровнику	27. септембар 1186.			Ъзь вели жупанъ кльнь се и подьписахъ
3.	Немања Сплиту	1190-94.		(az veli xupan Nemana)	
4.	Немања Хиландару	Јуни 1198 – фебруар 1199.	Искони створи Богъ небо и землю и чловѣкы на неи...	... и постави ме велиега жоупана нареченаго въ свѣтѣмъ крыштени Стѣфана Неману	Кръсть + Симеоновъ и подьписание
5.	<i>Стефан Немањић папи Инокентију III</i>	1199.		S. eadem gratia et sancta oratione vestra magnus iurpanus totius Servye	
6.	Стефан Немањић Хиландару	29. септембар 1207-08.	Їльма жь искони створи Богъ небо и землю и чловѣка на нѣи...	... мене любвьна его сына Стефана велиега жоупана и севастократора зети удѣ Бога вѣнчанаго кирь Алеѣица цѣсара грѣчькаго	+ Кръсть велиега жоупана Стефана, мѣстнаго господина всѣи српцѣ земли
7.	Стефан Немањић Дубровнику	1214-17.		азъ вѣли жупанъ Стефанъ и съ своувъ дѣтью	
8.	Стефан Немањић Св. Богородици на Мљету	1217-27.	Датель благыхъ и источникъ всакомоу данию неоскоудьни...	азъ грѣшњи Стефанъ велии краль, намѣстньи господинъ все Срьбске земле и Диоклие и Далматие и Травуниѣ и Хльмске землѣ	Стефанъ по милости Божиеи вѣнчанны краль и самодржць все Срьпске земле и поморьскіе
9.	Стефан Немањић Жичи (1)	1219-20.		Стефанъ по Божиеи милости вѣнчани први краль все Срьбскиѣ земле, Диоклитие и Травуниѣ и Далмациѣ и Захльмие, и съ прѣвзлюбленимъ ми синомъ Радославомъ, по Божѣи милости намѣстникомъ ми	
10.	<i>Стефан Немањић папи Хонорију III</i>	1220.		Stephanus dei gratia totius Servie, Dioclie, Tribunie, Dalmatie, atque Chulmie rex coronatus	
11.	Стефан Немањић Жичи (2)	1221-24 (?)		азъ милостию Божию вѣнчани краль Стѣфанъ и с прѣвзлюбленимъ синомъ своимъ Радославомъ прѣвѣнцемъ	
12.	Стефан Немањић Жичи (3)	1224-28 (?)			
13.	Радослав Котору	15. јули 1230.	Gratia a te signor Dio mio d'ogni hora e tempo... (после инвокације)	io Radoslavo, con la grazia del ciel fò rè de Servia et de la Marina, et fradelli del mio reame Vladislao et Urosio	Stephano Radoslavo con la grazia de dio rè de Servia et de Marina

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
14.	Радослав Дубровнику	4. фебруар 1234.		Стефанъ, въ Христа Бога вѣрныи краљъ всѣхъ Рашкихъ земель и Тревунскихъ, унукъ святаго Симеона Немане и сынъ прѣвѣвѣнчаннаго краля блаженочившега Стѣфана монаха, Радославъ	Στεφανος ρηξ ο Δουκας
15.	Владислав I Св. Богородици у Бистрици	1234 - 1243.	Изреднѣи, прѣчистѣи и пренепорочнѣи владичици нашѣи Богородици Приснодѣвѣ Марии...	за помоштию и милостию Божию вѣнчанна краљъ всѣхъ Србскихъ земель и Поморскихъ Стефанъ Владиславъ	Стефанъ Владиславъ по милости Божиеи краљъ и съ Богомъ самодръжць всѣхъ Српскихъ земель и Поморскихъ
16.	Владислав I Хиландару	22. август 1234-42.		за Стефанъ Владиславъ съ помоштию Бжиею краљъ, вьноукъ стго Симеона сынъ прѣвѣвѣнчаннаго краля Стефана и въ стѣмъ и ангельскомъ образѣ нареченаго Симона монаха	Раб грѣшныи Стефанъ Владиславъ с помокио бжио краљъ всѣи Рашцѣ земли и Диоклитие и Далмцие и Трѣвуние и Захлмие
17.	Владислав I Дубровнику (1)	Септембар 1234 – април 1235.		ѣ Стефанъ Владиславъ, с помокию Божию краљъ всѣхъ рашкихъ земель и Диоклитие и Далмацие и Трѣвуние и Захлмие	Стефанъ Владиславъ с помокию Божию краљъ всѣхъ Рашкихъ земель и Приморскихъ
18.	Владислав I Дубровнику (2)	1235-43.		Степанъ Владиславъ, милостию Божию краљъ србски	Стефанъ Владиславъ помокию Божию краљъ србски
19.	Владислав I Сплиту	23. јуни 1237.		(Ja Stipan Viadislau po milosti Boxgie i kraglieuschih rascosih mladg dioticlisih)	(Gospodin Stephan Vladislau ... Diochlischii)
20.	Владислав I Дубровнику (3)	Јуни 1238 – лето 1240.		по милости Божиеи за Стефанъ Владиславъ	Стефанъ Владиславъ
21.	Владислав I Врањини	1241/42.	Въ начетькъ тыи, Господи, землю уснова, и дѣла роукоу твою соутъ небеса...	азъ же грѣшныи и недостойныи рабъ Божии Стѣфанъ Владиславъ	Стефанъ Владиславъ с помокию Божию краљъ всѣхъ србскихъ земель и поморскихъ
22.	Урош I Дубровнику (1)	14. август 1243.		ego Stephanus Vros, Dei gratia rex totius terre Rassie et Maritime	
23.	Урош I Св. Богородици у Бистрици	1243 - 1276.		крављевство ми	Стефанъ Оурошь по милости Божиеи краљъ и самодръжць всѣхъ Србскихъ и Поморскихъ земель
24.	Урош I Св. Богородици у Стону (Хумска епископија)	1243-54.	Жьзль ис корѣне Иисѣва, и цѣвѣтъ от него Христось жьзль есть...	азъ грѣшныи сего ... пресветою милостию поставлень господи краљъ и съ Богомъ самодръжць в се српские земле и поморские и хльмские Стефанъ Оурошь	Стефанъ Оурошь по милости Божиеи, краљъ Српскихъ земель и Поморскихъ и Захлмие
25.	Урош I Дубровнику (2)	13. август 1252.		крављевство ми	Стефанъ Урошь по милости (!)

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
26.	Урош I Дубровнику (3)	23. август 1254.		а Стефанъ Урошь с помокию Божиовъ краљъ все Срѣбске земле и Поморске	Стефанъ Урошь с помоки Божиовъ краљъ всеи Рашькихъ земли и Поморьске
27.	Урош I Св. Петру и Павлу на Лиму	1254–63.	Понеже оубо мнози начеше чынити повиести о извѣствованыхъ въ насъ вештехъ...	Смиарени по милости твоѣи владико мои Христе, вседръжавни господинъ всеѣ срѣпские земли и поморские Стефанъ Оурошь, сынъ светаго господина краля Стефана Прѣвѣианчаннаго краля, вѣнюкъ светаго Симѣна	Стефанъ Оурошь, по милости Божиѣи краљъ и самодръжьць всеѣхъ Срѣпскихъ земель и Поморскихъ
28.	Урош I Дубровнику (4)	1265–66.			Стефанъ Урошь краљъ все Срѣбске земле
29.	Јелена Дубровнику (1)	3. фебруар (?) 1267–68.		Јѣлѣна, милостию Божиовъ кралица все срѣпске земле и поморьске	Јѣлѣна милостию Божиовъ кралица все Срѣпске земле и Поморьске
30.	Урош I Св. Николи у Хвосну	1. септембар 1276 – 1. мај 1277 (?)	Господь възнесъ се на небеса допуститъ мировѣи Утѣшитѣла...	1. мнѣ съ Богомъ господствуюшю тогдѣ краљу и пакы съ Богомъ самодръжьца всеи срѣпскѣи земли и поморскѣи Стѣфану Оурошоу 2. азъ Стѣфанъ Оурошь	Стѣфанъ .в. Урошь госпдинъ все Срѣпскѣи земле и Поморьскѣи
31.	Драгутин Дубровнику (1)	1276–82.		кралѣвство ми	Стефанъ краљъ и съ Богомъ самодръжьць срѣпски
32.	Драгутин Дубровнику (2)	1276–82.		кралѣвство ми	Стефанъ краљъ срѣпски
33.	Јелена Врањини	1276–1306.	Ва начетцехъ ти Господи землю основа и дела руку твою суть небеса...	азъ грешна раба Божиа Јѣлена кралица	Елена Божию помоштию кралица срѣпска (у наслову преписа)
34.	Јелена о селу Затор	1276–1306.		кралѣвство ми	Кралица Јелена
35.	Драгутин Дубровнику (3) о продужењу мира	1281.		кралѣвство ми	Стефанъ по милости Божиѣи краљъ Срѣпскихъ земель и Поморьскихъ
36.	Милутин Дубровнику (1)	1282.		кралѣвство ми	Стефанъ Оурошь по милости Божи краљъ и с богомъ самодръжьць Срѣпские земли и Поморьские
37.	Милутин Хиландару (1)	1282 (?)	Въ пространствѣ божествьныѣ силы небеснаго разоума...	кралѣвство ми	Стефанъ Оурошь по милости Божиѣи краљъ и богомъ дръжьць срѣпскѣ
38.	Милутин Дубровнику (2)	1282–89 (?)		кралѣвство ми	Стефанъ Урошь краљъ срѣпски.

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
39.	Милутин Св. Богородици на Мљету	1282–1321.		Стефанъ Оурошь, по милости Божиѣи краљ, оуоукъ господина ми краља Стефана, синъ господина ми краља Оуроша	Стефанъ Оурошь по милости Божиѣи краљ и самодръжьць въсе Срьпське земль и Поморськѣ
40.	<i>Милутин жупану Твртку</i>	<i>Пре 15. јуна 1284.</i>			Стефанъ Урвшь краљ
41.	Милутин Дубровнику (3)	1289.		кравевство ми	Стефанъ Урвшь краљ
42.	Јелена Дубровнику (2)	1289.		кравевство ми	Јѣлна кралица
43.	Милутин Хиландару (2)	Око 1299.	Възвеселихъ се ш рекшихъ мнѣ въ домъ господнь идѣмь...	азь	Стефанъ по милости Божиѣи краљ Српскѣи
44.	Милутин Св. Ђорђу код Скопља	1299/1300.	Понѣже Лоука бож`ствный еуаггелисть словш Божиѣ прописа...	кравевство ми	
45.	Милутин Хиландару (3)	Око 1300.		кравевство ми	Стефанъ Оурошь въ Христа Бога благовѣрнь краљ и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земль и Поморскихъ
46.	Милутин Хиландару (4)	1301/02.	Богоотць убо Давидъ, възделѣвъ небесныхъ сель...	азь Урошь краљ Стефанъ, сынъ Уроша велиаго краља сына Стефанова, Стефана сына Неманина рекъше светаго Сумеона	Въ Христа Бога благовѣрни Стефанъ Урошь краљ
47.	Милутин Дубровнику (3)	14. септембар 1302.		кравевство ми	Стефанъ Урошь краљ
48.	<i>Милутин Дубровнику (4)</i>	<i>Око 1. августа 1303.</i>			Стефанъ Урошь краљ
49.	Милутин Хиландару (5)	1303–04 (?)	Въ пространствѣ божьствныѣ силы небеснаго разоума...	1. азь 2. кравевство ми	Стефанъ Оурошь по милости Божиѣи краљ и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земль и Поморскихъ
50.	<i>Милутин Дубровнику (5)</i>	<i>Пре 12. априла 1304.</i>		кравевство ми	Стефанъ Урвшь краљ
51.	Јелена Дубровнику (3)	Пре 18. маја 1304.			Јѣлна кралица
52.	Милутин Св. Богородици Ратачкој	15. март 1306.	Изреднои ш прѣсветѣи прѣчистѣи и прѣблагословленѣи Владычици нашеи Госпожи и Богородителници ... (различита од бр. 15)	азь рабъ твои Стефанъ Оурошь самодръжав`ный краљ срьбськи и помор`скы	Стефанъ Шурвшь, краљ всѣхъ Срьбскихъ земль и Поморскихъ

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
53.	Милутин Карлу Валоа	25. јули 1308.		1. Hurosius, Dei gratia Dalmacie, Croacie, Dyociae, Servie ac Rasie rex et dominus totius maritime regionis 2. Nos vero, Hurosius, rex predictus	
54.	Престолонаследник Стефан (Дечански) Врањини (1)	1309–14.		син пръввысокаго крала Уроша ... господињ Далмацие, Трафуные и Захлмие	
55.	<i>Милутин Дубровнику (4)</i>	<i>Пре 29. октобра 1313.</i>			Стефанъ Урвшъ краль
56.	Милутин Хрусијском пиргу	1313–16.	Земљнаа земли оставше...	Стефану Оуршоу второму, втѣ племене же краль и самодрѣжць все срьбьскыє и приморьскыє землѣ, прѣввѣноукъ светаго Симешна Немане, вѣноукъ прѣвовѣнчаньнаго крала Стефана, сынѣ же Стефана крала Оуроша прѣваго, Сумона монаха	Стефанъ Оурвшъ по милости Божиеи краль и сь Богомъ самодрѣжць всѣхъ Срьбьские земель
57.	Драгутин Дубровнику (4)	1313–16.		господство ми	Господињ Стефанъ
58.	Милутин Врањини (1)	1314–1318 (?)	Благо и честно что есть Богу благоугодно, еже есть творити светимъ и божественимъ црквамъ... ⁴¹⁵	1. кралѣвство ми 2. азъ грешни Стефанъ Урошь по милости Божиеи краль всехъ Срьбскихъ Земаль и поморскихъ	Стефанъ Урош краль Богомъ поставлени

⁴¹⁵ Текст аренге, институције и потписа према препису(?): *Зборник I*, 424–425.

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
59.	Милутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.	Иже въ троици славимыи, ѷдинъ сый искони Господь...	1. Стефанъ Оурошь и съ Богомъ краль и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земель и Поморскихъ, прѣвнукъ светаго Симеона Неманѣ и вьноукъ прѣвовѣнчаного кралиа Стефана, нареченаго въ ангельсцѣмъ шбразѣ Симеонъ монахъ, и вьноукъ светаго и равнаго апостоломъ богоносца и наставника и просвѣтитела вьсе Срьбские земли и Поморские и прѣваго архиепископа Савы, сынъ же великаго кралиа Стефана Оуроша, прозванаго такожде въ ангельсцѣмъ шбразѣ Симонъ монахъ 2. съ Богомъ соуштии тьгда краль и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земель и Поморскихъ, Стефанъ Оурошь и съ братомъ ми Стефаномъ	Стефанъ Урошь по милости божиѣи краль и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земель и Поморскихъ
60.	Драгутин Бањској	Фебруар 1314 – март 1316.		И ѿ Стефанъ Христоу Богоу благовѣрнъ рабъ и братъ господина ми великаго кралиа Стефана Оуроша	Благовѣрнъ рабъ Христоу Стефанъ прѣжде бывъши краль
61.	Милутин Жаретићима	Лето 1316.		кралѣвство ми	Стефанъ Урошь краль
62.	Милутин Врањини (2)	1317/18.			
63.	Милутин Карѣјској келији	1317/18.	Понеже начело всѣхъ благихъ еуаггелие иже ѣсть новаѿа благодѣть...	кралѣвство ми	Стефанъ Шуршъ по милости Божиѣи краль и съ Богомъ самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земель и Поморскихъ
64.	Милутин Св. Петру и Павлу на Лиму	1317–21.	Понѣже оубо мнози начеше чинити повѣсти ш извѣстованьнихъ въ насъ вештехъ...	азъ ... смѣрени по милости твоѣи владико мои Христе вседръжавни господинъ всеѣхъ срьбские земли и поморские Стефанъ Оурошь краль, синъ великаго господина кралиа Стефана Оуроша, в. Оурошь	
65.	Милутин Дубровнику (5)	Пре 30. јула 1319.			
66.	Милутин Дубровнику (6)	Пре 27. октобра 1320.			Стефанъ Урш краль
67.	Милутин Дубровнику (7)	Пре 16. фебруара 1321.			

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
68.	Милутин Грачаница	Септембар – октобар 1321 (?)	Царь царствующимъ и Господь господь- ствующимъ...	1. азъ ... Стефанъ краль Оурошь втори, правноукъ светаго господина Симеона 2. кралю Стефану второму Оурошу, правноукоу светаго Симеона 3) азъ грѣшныи Стефанъ краль Оурошь втори и съ Богомъ самодръжець всѣхъ Српскихъ земль и Поморскихъ	
69.	Милутин (?) Хиландару (6)	1282–1321.	[Славимъ те Богородице, рождшоую неизречен]но разоумнаго творца всеѣ твари [небесныѣ и] земельниже...	азъ рабъ ... моего спаса Христа Стефанъ Оурошь и по милости Божіеи краль и самодръжець всѣхъ сръбскихъ и поморскихъ земль	Стефанъ Оурошь въ Христа бога благовѣрній и христолюбивій краль и самодръжець всѣхъ Сръбскихъ и Поморскихъ земль
70.	Стефан Дечански Дубровнику (1)	27. децембар 1321.		крављество ми	Стефан Уурош по милости Божіеї крал всѣхъ Српскихъ земль и Поморскихъ
71.	Стефан Дечански Врањини (2)	1322–30	К тебѣ, иерархо и чюдотворче христовъ Николае, припадаю моле се...	крављество ми	Стефанъ Оурвшь краль
72.	Стефан Дечански Андрији Пештићу (1)	Јуни 1323.		(lo reame)	
73.	Стефан Дечански Дубровнику (2)	Пре 17. јуна 1323.		(lo regname)	
74.	Владислав II Дубровнику	25. октобра 1323.		(lo reame)	(servo de Christo signor Vladisclau)
75.	Стефан Дечански Призренској епископији	Мај 1324 – август 1331.	Страш`наго цара благаа мати царице прѣславнаа и владычице мироу дѣво Богородице...	рабъ Христоу Стефанъ краль Оурошь трети по милости благаго чловѣколюб`ца владыкы Христа, Богомъ помилованы краль всѣхъ сръп`скихъ и помор`скихъ земль, и съ възлюбленымъ моимъ сыномъ, младымъ крављемъ Стефаномъ	Стефанъ Оурошь краль и съ Богомъ самодръж`ць всѣхъ Српскихъ земль и Поморскихъ
76.	Стефан Дечански Св. Петру и Павлу на Лиму	Септембар 1324 – август 1331.	Понѣже оубо мнози начеше чинити повѣсти ѿ извѣствованыхъ въ насъ вештехъ...	азъ ... смѣрени по милости твоѣи владико мои Христе вседръжавный господинъ все сръбские земље и поморские Стѣфанъ Оурошь краль, сынъ великаго господина краля Стѣфана Оуроша, .г. Оурошь	Стефанъ Оурвшь по милости Божіеи краль .г.(?) самодръжець и всѣхъ Сръбскихъ земль и Поморскихъ
77.	Стефан Дечански Дубровнику (3)	Пре 31. октобра 1325.			Стефанъ урвшь краль

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
78.	Стефан Дечански Луки Лукаревићу	11. јануар 1326.		(lo regname)	
79.	Стефан Дечански Дубровнику (4)	Пре 4. фебруара 1326.		(lo regname)	
80.	Стефан Дечански Дубровнику (5)	25. март 1326.		кралевство ми	Стефань Уршшь краль
81.	Стефан Дечански Дубровнику (6)	Пре 19. априла 1326.			Стефан Урошь краль
82.	Стефан Дечански Андреји Пештићу (2)	15. јули 1326.		(lo mio reame)	
83.	Стефан Дечански Дубровнику (7)	Пре 28. јула 1326.			Стефань Уршшь краль
84.	Млади краль Душан Врањини (1)	1326–31 (?)	(нечитко)		Стефан по милости Божји краль млади (Дшан) съ Богом самодръжац сръбски и поморски земль
85.	Стефан Дечански Хиландару (1)	8. фебруар 1327.	Земљнаа земли оставльше и тлѣнных прѣстных ошьдыше...	азь Стефань краль всѣхъ сръб`скихъ земль и помор`скихъ	Стефань благовѣрны краль всѣхъ Србскихъ и Поморскихъ земль
86.	Стефан Дечански Хиландару (2)	8. фебруар 1327.	Земљнаа земли оставльше и тлѣнных прѣстных ошьдыше...	азь Стефань краль всѣхъ сръб`скихъ земль и помор`скихъ	Стефань благовѣрны краль всѣхъ Србскихъ и Поморскихъ земль
87.	Стефан Дечански Хиландару (3)	9. јули 1327.	Страшно и славно сьмотрениѣ твоѣго чловѣколюбиа, владыко Христе всѣхъ Господи... (у наставку: Земљнаа земли ѡставльше...)	азь Стефань, краль всѣхъ сръб`скихъ зем`ль и помор`скихъ	Стефань благовѣрни краль всѣхъ Србскихъ и Поморскихъ` земль
88.	Стефан Дечански Хиландару (4)	5. септембар 1327.		кралев`ство ми	Въ Хрїста Бога Стѣфань благовѣрни краль
89.	Стефан Дечански Дубровнику (8)	Пре 14. децембра 1328.			Стефань Уршшь краль
90.	Стефан Дечански дужду	1. мај 1330.		Urosius, eadem gratia Servie rex	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
91.	Стефан Дечански Дечанима (1)	Лето 1330.	Вседржителъ господь и творьць всачьскимъ, съдръжеи шластию вьсоу тварь...	1. азъ ... Стефанъ, краль и съ Богомъ самодръжьць всѣхъ срьбскихъ и поморскихъ земель, правноукъ светаго Сумешна Неманѣ и вноукъ Стефана прьвовѣнчаньнаго краля и сынъ светаго и крѣпькаго и прѣвысокаго краля всѣхъ срьбьскихъ и поморскихъ земель, Стефана Оуроша, сынъ и наслѣдникъ светаго корѣне ихъ 2. Стефанъ Богомъ помилованы и Богомъ просвѣштены краль Оурошь третии 3. Стефану, Богомъ помилованьному кралю всѣхъ срьбьскихъ и поморьскихъ земель, Оурошоу третиѣму	Стефанъ Оурошь .г. по милости Божиѣи краль всѣхъ Срьбскихъ и Поморьскихъ земель
92.	Стефан Дечански Дечанима (2)	Лето 1330 – август 1331.	Вседржителъ господь и твор`ць в`сач`скимъ съдръжеи шластию в`соу тварь...	1. као 2. у бр. 91 2. мнѣ же грѣшномуу и недостоинномуу рабоу светаго Стефану Богомъ помылованому кралю в`сѣхъ срьб`скихъ и помор`скихъ зем`ль Оурошоу третиѣму 3. азъ ... Стефанъ Оурошь третии Богомъ помилованы и Богомъ просвѣштении и постлвлѣни крал в`сѣхъ срьб`скихъ и помор`скихъ земель. и съ богомъ дарован`нимъ синомъ кралев`ства ми Стефаномъ	Стефанъ Оурошь .г. по милости Божиѣи крал всѣхъ срьбских и поморских земель
93.	Стефан Дечански Св. Николи у Орехову	9. септембар 1330.	Благочѣстивно что и зѣло богоугодно и всѣми похвалнѣ, еже къ светымъ и божѣствомъ цркъвамъ теплу любовь имѣю...	кралевство ми	Стефанъ Урѣшь краль въ Христа Бога вѣрны и самодръжавны краль всеи Срьпскойи земли и Поморьскойи и Вѣчепольскойи и Велѣбоуждѣскойи
94.	Душан Дубровнику (1)	Крај 1331.		кралевство ми	Стефанъ краль
95.	Душан дужду (1)	10. јуни 1332.		Stefanus Dei gratia Serviae rex	
96.	Душан Дубровнику (2)	14. август 1332 (?)		кралевство ми	Стефанъ краль
97.	Душан Дубровнику (3) о Стонском рѣту 1 (српски)	22. јануар 1333.	Господь с небесе призре видети сини чловечаскиѣ...	азъ ... Степанъ милостью Божьею краль всиѣхъ Срьпскихъ земалъ и Поморскихъ	Стефанъ по милости Божиѣи краль всех(!) Срьбске земле и Поморске

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
97а	Душан Дубровнику (3) о Стонски рѣту 1 (латински)	22. јануар 1333.	Altissimi Dei filii prouidencia, filios hominum amplectens paternis affectionibus... (после институције и промулгације)	Stephanus Dei gratia Seruie, Dalmacie, Dioclie, Albanie, Çente, Chelmensis et Maritime regionis rex	Стефанъ по милости Божиеи краљ все Срѣбске земље и Поморске
98.	Душан Дубровнику (4)	Пре 29. јуна 1333.			
99.	Душан Дубровнику (5)	Пре 18. фебруара 1334.			
100.	Душан Дубровнику (6) о Домањи Менчетићу 1	Пре 2. марта 1334.			
101.	Душан Дубровнику (7) о Стонском рѣту 2	19. мај 1334.		кралеѣство ми	Стефанъ краљ
102.	Душан Св. Николи у Добрушти (1)	Мај 1334.	К тебѣ иерархо и чюдотворче Христовѣ Николае припадаю и молю се...	азъ, въ Христа Бога вѣрни краљ и съ Богомъ самодрѣжць всѣхъ срѣбскихъ и поморскихъ земель, Стефанъ, вѣноукъ прѣвисокаго и светаго и страшнаго краля Стефана Оуршша, прѣоуноунокъ господина ни и прѣподобнаго штьца Симешна Стѣфана Немане новааго мироточца, владыкы бывшааго самодрѣжавна срѣбскихъ и поморскихъ земель	Стефанъ въ Христа Бога вѣрны краљ и съ Богмъ самодрѣжць всѣхъ Срѣбскихъ и Поморскихъ земель
103.	Душан Трескавцу (1)	1334/35. или 1335/36.	Хвалу Господню возглаголют оуста моа...	азъ же Стефанъ краљ всее срѣбские и поморские земле изволениемъ и помоштию вседрѣжителя Господа Бога и прѣчистоую юго матере и молитвами светыхъ моихъ прѣродитель Сумеона и Савоу	Стефанъ краљ вѣрны въ Христа Бога самодрѣжавць всее Срѣбские земле и Поморские
104.	Душан Хрусијском пиргу (1)	1336/37-43.	Безначельнаго, невидимаго, нешписаннааго, всесилнаго, бесконьчнаго Штьца иадрь не штьлоучивь се Сынъ и словш ипостаси юго... (варијанта Земльнаа земли вставльше...)	Стефанъ краљ, сынъ Богомъ просвѣштеньнаго краля срѣпскаго Оуроша третиаго и правноукъ светаго Сумешна новаго муршточьца Немане...	Стефанъ въ Христа Бога вѣрны краљ

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
105.	Душан Радослави и Хиландару	1337 (?)	К тебѣ Богоу матери царици иединои Богородици молю се и припадаю...	1. азъ же грѣшнїи рабъ Стефанъ краль 2. азъ же ... Богомъ поставлени Стефанъ краль и съ подроужїемъ кралєвства ми благочѣстивомъ кралицомъ кура Еленомъ	Стефанъ въ Христа Бога благоверни краль и самодрѣжьць всѣхъ Српскихъ и Поморскихъ земель
106.	Душан Хиландару (1)	1338/39.	Понеже чловѣколюбѣцъ Богъ неизреченоу моудростию и промисломъ строе вѣса...	азъ въ Христа Бога вѣрни краль сръбьской и поморьски, сынъ прѣвисокаго кралѣ Стефана, вноукъ господина ми светаго кралѣ Оуроша	Стефанъ въ Христа бога вѣрни краль
107.	Душан Дубровнику (8)	Пре 8. августа 1339.			(Stepan cral)
108.	Душан Павлу Рестићу	Пре 21. фебруара 1340.		(lo Regname)	
109.	Душан Хиландару (2)	Фебруар 1340.	Зем`льнаа зем`ли остав`льше и тлѣн`ныхъ и и прѣст`ныхъ шшьд`ше...	азъ Стефанъ краль вѣсѣхъ сръп`скихъ и помор`скихъ земель	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краль
110.	Душан Лампри Менчетићу	Пре 1. маја 1340.		кральство ми	
111.	Душан Дубровнику (9)	Пре 1. маја 1340.			
112.	Душан Врањини (2)	Средина 1340 (?)	[К тебѣ, иерархо и чудотворче Христовъ Николае при]падаю моле се...	азъ по милости Божији Сѣефанъ краль	Стефанъ краль
113.	Душан Дубровнику (10)	10. септембар 1340.		(lo regname)	(Stephan crallio)
114.	Душан дужду (2)	22. мај 1341.		Stephanus dei gratia Servye, Dioclie, Dalmatie, Albanie, nec non totius maritime regionis rex	
115.	Душан Живи Бунићу	30. септембар 1341.		(lo regname)	
116.	Душан старцу Јовану	Пре 9. маја 1342.	К тебѣ припадаю скорому помошт`ныкоу сѣвѣдоуштому всаа моа прѣгрѣшена...	1. азъ въ Христа вѣр`ныи краль Стефанъ, сынъ и наслѣдникъ прѣвисокаго крала Оуроша третїега 2. мнѣ же грѣш`ному и недоствиному Стефану Богомъ помилован`ному и Богомъ просвѣштен`ному кралу вѣсѣхъ ск`рѣпскихъ(!) и помор`скихъ земель	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краль всѣхъ Српскихъ и Поморскихъ земель

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
117.	Душан старцу Григорију	19. мај 1343.	Благочѣстно чѣто и зѣло приѣтно и похвално всѣмъ христоробивымъ кралемъ, иже любити и желаниѣ тепло имѣти къ светымъ и божѣственнымъ црѣквамъ...	азъ грѣшныи недостойни рабъ Христоу Стефанъ четвѣрти, по милости благаго твоѣго челоуѣколюбиа, Богомъ поставленаго краля всѣхъ Сръбскихъ и Поморскихъ земль	Стефанъ благоуѣрньи краљ всѣхъ Сръбскихъ и Поморскихъ земль
118.	Душан Кроји	Јуни 1343.		(nos)	(Stephanus fidelis in Christo crales Bugarorum (!))
119.	Душан Св. Богородици у Тетову	Лето 1343.	Въ пространствѣ божѣственныи силы небеснаго разоума...	1. азъ ... Стѣпанъ по милости Божиѣи краљ и съ сыномъ моимъ Оурошемъ младымъ кралемъ 2. азъ ... сынъ краля Оуроша третиаго нареченныи правоуѣрныи и христоробивыи краљ Степанъ съ възлюбленнымъ ми сыномъ младымъ кралемъ Оурошемъ 3. азъ ... Стѣпанъ краљ съ възлюбленнымъ ми сыномъ младымъ кралемъ Оурошемъ 4. азъ ... Стѣпанъ и по милости Божиѣи краљ съ възлюбленнымъ ми сыномъ младымъ кралемъ Оурошемъ и самодрѣжць всѣхъ сръбскихъ и поморскихъ земль	Стефанъ въ Христа Бога благоуѣрни краљ и Богомъ самодрѣжць всѣхъ Сръбскихъ, Поморскихъ и Гръчкихъ земль
120.	Душан Св. Петру и Павлу на Лиму	25. октобар 1343.	Понеже ан`гѣл`скоѣ слово провидѣ в`су вселѣную...	кралъ Стефанъ трети и синъ мой Урошь четвѣрти, въ Христа Бога вер`ни и самодрѣжав`ни господинъ всѣхъ сръбскихъ зем`ль и помор`скихъ и грѣч`кихъ, прѣпраунукъ светаго Симешна Неманѣ и прѣвовен`чанаго краля Стефана, нареченаго въ ан`гѣл`скомъ шбразѣ Симона монаха монаха(!), и сынъ светаго краля Уроша третиаго	
121.	Душан Хиландару (3)	1343.	Благочѣствитно что и благоприѣтно и похвално всѣмъ христоробивим` же царѣмъ и кралемъ еже любити и желаниѣ тепло имати къ светымъ и божѣственнымъ црѣквамъ...	азъ, рабъ Христоу, Стефанъ четвѣрти въ Христа Бога уѣрныи краљ, самодрѣжць всѣхъ ср`пскихъ зем`ль и чѣстникъ грѣчскимъ странамъ	Стефанъ въ Христа Бога благоуѣрныи и самодрѣжавни краљ

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
122.	Душан Хиландару (4)	Око 1343.	Въ пространствѣ божьствьные силы небеснаго разоума...	1. азь 2. краљевство ми	Стефанъ въ Христа благовѣрныи краљ и самодръжьць всѣхъ Срьбскихъ земель и Пшморскихъ
123.	Душан Трескавцу (2)	1343 - 1345.	Красоту и благолѣпіе храма светагѡ твоегѡ возлюбихъ...	краљевство ми	
124.	Душан Хиландару (5)	1343-45.	Господи възлюбихъ красоту дому твоею и мѣсто вселение слави твоје	1. азь въ Христа Бога вер`ни Стефанъ .д., по милости Божији краљ всѣхъ срьп`скихъ и помор`скихъ земель и чьстникъ Грькомъ 2. рабъ Христу Стефанъ краљ	
125.	Душан Дечанима	1343-45.	В`седрьжителъ Господь и твор`ць всач`скимъ, съдръжеи шластию всоу тварь...		Стефанъ въ Христа Бога вѣр`ныи крал всѣхъ Срьбскихъ и Поморскихъ земель и прѣдѣль гръч`скихъ и бльгар`скихъ.
126.	Душан архонтопулима из Зихне	Јули 1344.			Стефанъ въ Христа Бога благовернии крал Срьблемъ и Грькомъ
127.	Душан Хрусијском пиргу (2)	1. јануар 1345.	Благодѣствивно что и благоприет`но и похвално всѣмъ христолюбивим` же царемъ и краљемъ еже любии и желание тепло имати къ светымъ и божаствнымъ црквамъ...	азь, рабъ Христоу, Стефанъ четвѣртыи въ Христа Бога вѣрныи краљ, самодръжьць всѣхъ ср`пскихъ зем`ль и чьстникъ гръчьскимъ странамъ	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни и самодръжавни краљ
128.	Душан Хиландару (6)	28. март 1345.	Благодѣствивно что и благоприетно и похвално всѣмъ христолюбивымъ же царемъ и краљемъ, еже любити и желаніе тепло имати къ светимъ и божьствнымъ црквамъ...	азь рабъ Христоу Стефанъ четвѣртыи въ Христа бога вѣрныи краљ и самодръжьць всѣхъ срьбскихъ и поморскихъ земель и чьстникъ грчкыимъ странамъ	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни и самодръжавни краљ
129.	Душан Св. Богородици у Охриду	јесен 1345 (?)	Славимъ те, прѣвѣчьи цару, створиви вьсачьскага видимага и невидимага...	азь, рабъ Христовъ Степанъ краљ всѣхъ Срьбскихъ и Поморьскихъ и Грьчкихъ земель и благодѣстива и христолюбива и прѣвисока кралица кира-Юлена и зь богодарованимъ наю синомъ, младимъ краљемъ Урошемъ	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краљ всѣхъ Срьбскихъ и Поморскихъ земель Млади краљ Оурошь

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
130.	Душан Меникејском манастиру (1)	Септембар 1345.		(краљевство ми)	(Стефан краљ)
131.	Душан Св. Анастасији код Зихне (1)	Септембар – децембар 1345.		(краљевство ми)	(Стефан краљ)
132.	Душан кефалији Рајку	Септембар – децембар 1345.			(Стефан краљ)
133.	Душан дужду (3)	15. октобар 1345.		Stephanus dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modico particeps, et fere totius imperii Romanie dominus	
134.	Душан Дубровнику (11)	26. октобар 1345.		краљевство ми	Стефань краљ
135.	Душан Меникејском манастиру (2)	Октобар 1345.	(Желећи према својој хришћанској савести да у првом реду дели добротина и дарове манастирима и светим Црквама...)	(краљевство ми)	(Стефан у Христу Богу верни краљ и самодржац Србије и Романије)
136.	Душан светогорским манастирима	Новембар 1345.	(Свима је хришћанима потребно да свом снагом подражавају врлинама и да теже за лепим...)		(Стефан у Христу Богу верни краљ)
137.	Душан Ивиرونу (1)	Јануар 1346.	(Као што је својствено и природно дисати, тако је својствено и царевима чинити добра дела...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
138.	Душан Ивиرونу (2)	Април 1346.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
139.	Душан Филотеју (1)	Април 1346.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
140.	Душан Зографу (1)	Април 1346.		(царство ми)	Стефан въ Христа Бога вѣрни цар
141.	Душан Ђорђу Фокопулу (1)	Април 1346.		(царство ми)	(месеца априла, индикта 14) У препису из XIX века: (Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
142.	Душан Ксиропотаму	Април (– мај) 1346.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
143.	Душан Есфигмену (1)	Април (- мај) 1346.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
144.	Душан Бањској	После априла 1346.	Славими въ Троици Шче безначелни и присношутни съ Духом...	Азь рабъ твои благовѣрнии и съ Богомъ самодрѣж [...] фан прѣвви царь Срьблѣмъ и Гркѡмъ, Поморию и западнимъ странамъ	
145.	Душан Скадру	После 16. априла 1346.			
146.	Душан Ватопеду (1)	Мај 1346.	(Похвалан је поступак оних, који учврстише прве основе и саме темеље и сазидаше Божје храмове...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
147.	Душан Дубровнику (12)	20. август 1346.		Stephanus dei gratia Romanie, Sclauonie et Albanie imperator	Милостию Божиєю Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь Срьблѣмъ и Поморию и Грькѡмъ и Западнои странам
148.	Душан Леснову (Злетовска епископија)	1346/47.	(У веома оштећеним почетним редовима прославља се Бог као творац и сведржитељ, а затим небеске силе са арханђелима Михаилом и Гаврилом.)	Стефанъ въ Хрїста Бога благовѣрны царь и самодрѣжавънь Срьблѣмъ и Грькѡмъ и всеи западнои стране	Милостию Божиєю въ Хрїста Бога благовѣрны царь Стефанъ
149.	Душан Дубровнику (13)	Пре 26. октобра 1346.			
150.	Душан Хиландару (7)	18. јануар 1347.	По неизречен`нму милосрдию и чловѣкѡлюбию владыки моего слад`каго ми Христа...	1. ... господина в`сему стежанию штьчъствица моего, рекуже зем`ли срьб`скви и Грькѡмъ и странамъ западнимъ, милостию Божиєю и неизречен`нимъ њго промиш`лѣниємъ 2. съдрѣжешту ми сиа вса, благовѣр`нму и Богомъ поставлен`нму Стефану прѣввму цару	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Срьблѣмъ и Грькѡмъ
151.	Душан Орсу Цријевѣићу	14. јуни 1347.		(l'imperio)	
152.	Душан Дубровнику (14)	Пре 28. јуна 1347.		(lo imperio)	
153.	Душан Николи Лукаревѣићу и Марину Гучетићу	1. август 1347.		(lo imperio)	
154.	Душан Николи Лукаревѣићу и Марину Држићу	6. август 1347.		(lo imperio)	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
155.	Душан Дубровнику (15)	Пре 28. августа 1347.			
156.	Душан Дубровнику (16)	Пре 28. августа 1347.			
157.	Душан Св. арханђелима код Призрена	Август(?) 1347.	[Вседржителъ господь и творьць всачьскимь, сдръжеи вбластию вьсоу тварь...] ⁴¹⁶	1. азъ Стефанъ Богомъ помилованыи и Богомъ просвѣштеныи царь и самодръжавныи всѣхъ срѣб`скихъ и поморскихъ и грѣч`кихъ земель, съ богочъстивою и христолюбивою моюю вброучницею царицомъ кїра Еленомъ, и съ богодарованнымъ наю сыномъ кралемъ Оурошемъ 2. азъ грѣшныи Стефанъ царь съ богодарованною ми царицею Еленою, и съ прѣвъзлюбленнымъ наю сыномъ кралемъ Оурошемъ	
158.	Душан Карејској келији (1)	Септембар 1347 (?)	Достолѣпно и добродѣтел`но и богоразоумно всегда славу вьсилати Богоу вь Троици...	азъ, вь Христа Бога благовѣрныи и Богомъ поставленыи Стефанъ, царь всѣмъ Срѣблемъ и Грѣкомъ и Западнѣи странѣ, рекоуже Алванїи и Поморїю	Стефанъ вь Христа Бога благовѣрнъ царь и самодръжьць Срѣблемъ и Грѣкомъ и Поморию и Западнои странѣ
159.	Душан Филотеју (2)	Септембар 1347.	(Има ли шта горе, рече, од чињења неправде? ...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни [...])
160.	Душан(?) протостратор у Станиши	Септембар 1347 – април 1348 (?)			мѣсѣць [...]
161.	Душан Хиландару (8)	12. децембар 1347.	Понѣже оубо чловѣколюбць Богъ неизреченьною моудростїю и промысломъ оустрадае вьса...	азъ, вь Христа Бога благовѣрныи и христолюбивїи самодръжьць Срѣблемъ и Грѣкомъ Стефанъ царь	Стефанъ вь Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжьць Срѣблемъ и Грѣкомъ и бльгаромъ царь
162.	Душан Есфигмену (2)	Децембар 1347.	(Лепа је и бојна фаланга и ред војника и ратна вештина за сузбијање непријатеља...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
163.	Душан Лаври	Децембар 1347.	(Кад већ цару доликује свака друга врлина, треба да му буде предмет највеће бриге и благочастивост према Божанству...)	(царство ми)	Стефанъ вь Христа Бога вѣрни царь Срѣблемъ и Грѣкомъ и деспотатию Западни земли

⁴¹⁶ Почетак је реконструисан према првој дечанској повељи (бр. 91; в. горе, стр 94, нап. 220).

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
164.	Душан Св. Пантелејмону (1)	Јануар 1348(?).	(Верном и богољубивом цару пристоји и доликује...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
165.	Душан игуману Калинику	Јануар 1348.		(царство ми)	(месеца јануара, индикта првог)
166.	Душан Карејској келији (2)	Јануар – април или април – август 1348.	Всечьстно и добродѣтел`но, разоум`но и достољп`но Бога и оца Саваѡеа прославити...	азь въ Христа Бога благовѣр`нии и Богомь постав`лении Стефанъ царь в`сѣмь Ср`блем` и Гр`комь и запад`нѣи странѣ, рекоу же Ал`ваніи и Поморию и в`сѣм` Дисоу	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь
167.	Душан Карејској келији (3)	Јануар – април или април – август 1348.	Достољп`но и добродѣтелно и богоразумно вьсегда славу вьсилати Богу въ Троици...	азь въ Христа Бога благовѣр`нии и Богомь поставленіи Стефанъ царь вьсемь Србљемь и Гркомь и Западнѣи стране	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Србљемь и Гркомь и Поморию
168.	Душан Хиландару (9)	Јануар – април 1348.	Достољп`но и добродѣтел`но и благоразум`но в`сегда славу вьсилати Богу въ Троици...	азь, въ Христа Бога благовѣрни и Богомь постав`лѣни Стефанъ, царь в`сѣмь Срб`љемь и Поморию, в`сѣмь Дису запад`ниѣ страни	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь вьсѣмь Србљемь и Поморию западниѣ страни
169.	Душан Хиландару (10)	Јануар – април 1348.	Принесѣмь оубо и мыи къ прѣдстателнѣи царици нашеи, владычици Богородици, тржьство съ дары...	азь, въ Христа Бога благовѣр`нии и Богомь поставленіи Стефанъ царь вьсѣмь Србљемь и Гркомь и Западнои странѣ, рекоу же Алавани и Поморию и всемоу Дисоу	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь
170.	Душан дужду (4)	Пре 1. априла 1348.		Stephanus dei gratia Grecorum imperator	
171.	Душан Хиландару (11)	26. април 1348.	Понѣже оубо чловѣколюбцъ Богъ, неизреченною моудростію и промыслемь оустраѣяе вьса...	азь въ Христа Бога благовѣр`нии и христолюбивыи самодрѣжацъ Србљемь и Гркомь и Българемь и Арбанасемь и Дисии, рекше западнои стране, Стефанъ царь	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь и самодрѣжацъ Србљемь и Гркомь и Българемь и Арбанасом
172.	Душан Ватопеду (2)	Април 1348.	(Пошто сам многе и велике дарове уживао од пресвете моје владичице и Богоматере...)	(царство ми)	Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь
173.	Душан Дубровнику (17)	Септембар 1348.		царство ми	мьса септебрь
174.	Душан Дубровнику (18)	Септембар 1348.		царство ми	мьса септебра
175.	Душан Марку Васильевићу	12. октобар 1348.		(царство ми)	
176.	Душан манастиру у Ликусади	Новембар 1348.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
177.	Душан Св. Борђу у Завлантији	Новембар 1348.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
178.	Душан Лаври Вукасовићу	8. децембар 1348.		(lo imperio)	
179.	Душан Дохијару	Март 1349.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
180.	Душан анагносту Драгоју (Св. Богородици у Габрову)	21. мај 1349(?)	Въ прьвоначелиа землю ѡснова, небеса утврди... (после промулгације, експозиције о сабору и вербалне инвокације)	1. царство ми 2. азъ рабъ Хрїсту Стефанъ, въ Хрїста Бога благовѣрній царь, самодръжьць всѣхъ срьбьскихъ и грѣчкихъ и поморьскихъ земель	Стефанъ въ Хрїста Бога благовѣрни царь
181.	Душан Св. Пантелејмону (2)	12. јуни 1349.	Блгочтно и велелѣпно и достодлжио иже напоившеи корѣни вѣрою блгочстиѣа...	азъ въ Христа Бога благовѣрни и Богомъ поставленни прѣвисоки Стефанъ царь въсѣхъ срьпскихъ и грѣчкихъ и поморскихъ земель, реку же Алванїи и западнои странѣ и великому Дису, и съ богодарованною ми и благочѣстивою и хрїстѣлюбивою царства ми царицею, августиею кира Еленою, и съ богодарованнимъ наю синомъ благовѣрнимъ краљемъ Урошемъ	Стефанъ въ Хрїста благовѣрни царь Сърбљемъ и Грѣкомъ
182.	Душан Дубровнику (19)	20. септембар 1349.		царство ми	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Сърбљемъ и Грѣкомъ
183.	Душан Дубровнику (20)	20. септембар 1349.		царство ми	Мѣсець сектебрь индикѣтъ .г.
184.	Душан Дубровнику (21)	20. септембар 1349.		царство ми	Месець сектебрь индикѣтъ .г.
185.	Душан Хиландару (12)	15. новембар 1349-1353.		царство ми	Мѣсець ноѣбрь
186.	Душан Св. арханђелима у Јерусалиму	8. март 1350.	Боже, иже словомъ и духомъ устѣ своихъ вса устрои...	ва Христа бога благовѣрнии и Богомъ поставлени царь Стефанъ Сърбљемъ, Грѣкомъ, Босни, Арьбаниѣ и западнеи странѣ и съ богодарованною ми богочѣстивою и хрїстѣлюбивою царицею августиею кура Еленою, и с възлюбленнимъ и благовѣрнимъ синомъ наю, краљемъ Урошемъ	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
187.	Душан Иванку Пробиштитовићу (Св. Јовану у Штипу)	28. мај 1350.		царствѡ ми	Въ Христа Бога благѡвѣрњи стефанъ царь Срьблемь и Грькѡмь
188.	Душан Зографу (2)	Април 1351.			Стефанъ царь въ Христа Бога вѣрньнъ благочѣстивіи срьпскы државь вѣстокъ [...] И запад [...]
189.	Душан Котору (1)	1351 (април 1346 – децембар 1355)	Signor dio vivo e vero, raxon documento e potente dextera... (после вербалне инвокације)	1. io Stefano con la grazia di dio imperador de Servia e de Grezi, pronipote di santo Simeone Nemagna, molto glorioso e nuovo colador de mira, della gloriosa sedia de Servia signor, e al suo fiol e al bisavo nostro signor signor Stefano primo incoronato di corona re e al suo fiol santo Sava archivescovo de Servia, io fiol e suzessor dell' imperio e signoria d' essi avi, bisavi e progenitori nostri 2. io Stefano imperador	Stefan per la dio grazia imperador de Servia e de Grezia
190.	Душан Котору (2)	1351.	Слава ти, Господи Боже мои, истина, истино покоиште всѣхъ праведныхъ...	1. азъ во Христа Бога вѣрнии Стефанъ, милостию Божиомъ царь Серблеи и Грекомъ, самодержаць всѣхъ сербцѣхъ и поморсцѣхъ земляхъ, внукъ светаго и страшнаго краля Уроша, правнукъ господина преподобнаго отца Стефана Немане, новаго мироточца, владыки вишнаго самодержавна всѣхъ серпсцѣхъ и поморсцѣхъ земаль 2. господинь Стефанъ, царь Серблемь и Геркомь	Стефанъ милостию Божиимъ царь Сербомъ и Геркомъ
191.	Душан Св. Анастасији код Зихне (2)	Фебруар 1352.		(царство ми)	(Месеца фебруара, индикта 5)
192.	Душан Дубровнику (21)	1352.			
193.	Душан Ђорђу Фокопулу (2)	Мај 1352.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржаць Србије и Романије)
194.	Душан Ксенофону	Јуни 1352.	(И царству ми је потребно да по могућности постане слично Богу...)	(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржаць Србије и Романије)

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
195.	Душан митрополиту Јакову (Св. Николи код Кожља)	1352/53.	Понеже оубо прьвы члвкь роукою Божию и образомь почтень, своєю волюю шт благаго прьвѣнѣ шпадае... (после институције)	1. азъ въ Христа Бога благовѣрныи и самодръжавныи и Богомь поставлении Стефанъ цар, Срьблемь и Грькомь, Поморию, Алвании, и западнои странѣ, съ благовѣрною и хрїстолубивою и царства ми прѣвзлюбленною царицею кура Еленою авгоустиєю, и съ прѣвзлюбленниимь и богодарованнимь сыномь наю, прѣвисокымь кралемь все срьбьскыѣ землѣ Уршшемь	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнїи царь Срьблемь и Грькшмь
195а	(млади краљ) Урош митрополиту Јакову	1352/53.		кравество ми	Въ Христа Бога благовѣрнїи Стефанъ Уршшь краль всѣмь Срьблемь
196.	Душан Хиландару (13)	10. август 1354.	Иже испрва сицеваа любовь божьствнаа и сладость неизреченниѣ слави твоѣнѣ...	мнѣ Богомь поставленному и светими съхраненному и благовѣрному Стефану прьвому цару в`сеѣ Срьбьскиѣ и Грьчкиѣ землѣ, Поморию, Западнимь странамь	Стефанъ въ Христа Бога благоверни царь Срьблемь и Грькшмь
197.	Душан Св. Богородици у Архилъевизи	1354–55 (?)	Господи Боже мои, великою и неисповѣдимое твое милосрѣдие, иже юси подаль авьствьно намь...	мнѣ, прьвому благовѣрному и Богомь поставленному цару Стефану, шбновльшому прьви царски вѣнць срьбьскои и поморьскои земли, и царствующу ми землею грьчкою и всему Поморию и западнимь странамь и всему Дису	Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнїи царь Срьблемь и Грькшмь
198.	Душан Хиландару (14)	1354–55 (?); „25. март 1358“ (!)	Се оубв благочст`но и зѣлш приѣт`но и двстолѣп`но хрїстолубивимь и православнимь царемь иже съ оусрѣдиемь и всакымь дръзновениемь всеистин`ною любовью и желанїе тепло имѣти къ светымь и божьствьнымь цркъвамь...	Стефану цару и съ Богомь самодръж`цоу Срьблемь и Грькшмь, Поморию и Запад`нимь странамь	Стефанъ вѣрнїи царь Срьблемь и Грькшмь
199.	Душан Дубровнику (22)	Почетак фебруара 1355.		царство ми	мѣсеца февара

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
200.	Душан Хиландару (15)	2. мај 1355.	Царь царьствоу-юштиимь и господь господствоу-юштиимь, вѣкомь творць... (различита од бр. 68)	царьство ми	Стефань блговѣрнии царь Срблемь и Гркокомь
201.	Душан Хиландару (16)	17. мај 1355.		царство ми	Стефань благовѣрни царь Срблемь и Гркокомь
202.	Душан Хиландару (17)	Јуни 1355.		царьство ми	Стефань въ Христа Бога благвѣрнь царь Срблемь и Гркокомь
203.	Душан Хиландару (18)	2. јули 1355.		царство ми	Стефань вѣрни царь Срблемь и Гркокомь
204.	Душан Хиландару (19)	Пролеће – лето 1355.	По неизрѣченному милосрѣдию и чловѣколюбию владики моего сладкаго мы Христа	1. господина всемоу стежанію штьчества моего, рекоу же земли сръбьскои и гръчьскои, Поморию же, вѣсточнымь и западнымь странамь 2. въ Христа Бога и азъ благовѣрны и христорлюбиві царь Стефань и Богомь венчанны и съ христорлюбивою и благовѣрною царицею аувгоустіею кура Еленою и съ възлюбленніимь намь единороднімь сыномь краљемь Оурошемь	Стефань въ Христа Бога благовѣрнь царь и самодръжавни царь Срблемь и Гркокомь, Поморию и Западнои странамь
205.	Душан Меникејском манастиру (3)	Септембар – децембар 1355.		(царство ми)	(Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије)
206.	Душан Мароју Гучетићу	5. децембар 1355.		царство ми	
207.	цар Урош Котору	1355.	Con tua bellezza ziel e terra illuminasti... (после вербалне инвокације)	1. se a me signor schiavo Stefano Urosio con la grazia di dio imperator de Servia e Grezia, fiol del glorioso e molto alto Stefano imperator, nipote del signor Stefano re, fiol del signor Stefano Urosio re, pronipote del signor signor santo Simeon Nemagna 2. io signor Urosio imperator	Stefan Uros con la grazia de dio imperator de Servia e Grezia
208.	цар Урош Дубровнику (1)	Јануар 1356.		царьство ми	Месецъ гѣнварь индикть .л.
209.	цар Урош митрополиту Кирилу (Св. Николи у Мелнику)	Мај 1356.	Благочѣстно и велелѣпно и достождьно иже напоивше наше корѣни благочѣстїа...	азъ въ Христа Бога благовѣр`ни и Богомь поставлѣн`ни Стефань Уршшь вѣтори царь всѣхъ сръпскихъ и гръч`кихъ зем`ль	Въ Христа Бога благовѣрни Стефан Уршшь царь Срблемь и Гркокомь
210.	цар Урош Дубровнику (2)	Јануар 1357.		царьство ми	Мѣсець гѣнварь

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
211.	цар Урош Которанима	10. април 1357.	Иже испрва сицеваа любовь божестваа и сладость неизреченниє слави твоє...	мнѣ съ милости господа Бога спаса моего Исусъ Христа, иже по того изволению дарова мнѣ Стефану Уршшу, цару Срьблемь и Грькшмь, Поморию и Западнимь	Стефанъ Уршшь благовѣрни царь Срьблемь и Грькшмь
212.	цар Урош кесариси Јерини	15. април 1357.	Се чтоу добро или чтоу красноу неє же паче съ Господемь и Богомь нашимь достолѣпнѣно се чьстнѣ царствовати...	азь въ Христа Бога благовѣрни и Богомь вѣнчани царь Срьблемь и Грькомь, поморию и всемоу Дисоу	Стефанъ Оурошь благовѣрни царь Срьблемь и Грькомь
213.	цар Урош Дубровнику (2)	24. април 1357.		царьство ми	Стефанъ Уршшь благовѣрни царь Срьблемь и Грькшмь
214.	цар Урош Дубровнику (3)	24. април 1357.		царьство ми	Мѣсець априль инд .і.
215.	цар Урош Дубровнику (4)	24. април 1357.		царьство ми	Мѣсець априль инд .і.
216.	цар Урош Дубровнику (5)	25. април 1357.	По неизреченному милосрдию и чловѣколюбию владики моего сладкаго ми Христа...	господина всему стежанию штьчства моего, реку же земли срьбскои и гръчкои, Поморию и западнимь странамь милостию Божиєю и неизреченнимь юго промишлениємь съдръжешту ми сия вса благовѣрному и Богомь поставленному Стефану Урошу цару	Стефанъ Уршшь въ Христа Бога благовѣрни царь Срьблемь и Гркшмь
217.	цар Урош Дубровнику (6)	25. април 1357.	По неизреченному милосрдию и чловѣколюбию владики моего сладкаго ми Христа...	господина всему стежанию штьчства моего, реку же земли срьбскои и гръчкои, Поморию и западнимь странамь милостию Божиєю и неизреченнимь юго промишлениємь съдръжешту ми сия вса благовѣрному и богомь поставленному Стефану Урошу цару	Стефанъ Уршшь въ Христа Бога благовѣрни царь Срьблемь и Гркшмь
218.	цар Урош Хиландару (1) и/или Хрусијском пиргу	1360/61.	Се ниня что добро и что красно давидьски недоумѣннѣ решти...	азь въ Христа Бога благовѣрнѣни и Богомь поставленѣни и самодръжавѣни Стефанъ Оурошь, царь Срьблемь и Грькомь, Поморию и западнимь странамь, вьноукь прѣподобнаго и богоноснаго штьца Симешна Неманѣ, новаго муршточѣца и светаго и великаго въ светителехъ Сави, прьваго пастира и просвѣтитела земли срьбьсѣви	Стефанъ Оуршшь благовѣрни царь Срьблемь и Грькшмь

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
219.	цар Урош Дубровнику (7)	29. септембар 1360.		царство ми	Стефань уршъ вѣрни царь Срьблемь и Грькмь
220.	цар Урош Хиландару (2)	15. октобар 1360.	У всепѣтаа Дѣво Мати влад'чице, породѣшиа неизречен`но избавителя моего Бога...	азь рабъ твои, прѣчистаа благоѣрни царь Стефань Уршъ ... зем`ли Ср`бскои и в`сѣмь Грькмь	Стефань Оуршъ в Христа Бога вѣрни царь Срьбѣмь и Грькмь
221.	цар Урош Лаври (грчки)	Октобар 1361.		(царство ми)	Стефань Уршъ вѣрни царь
221а	цар Урош Лаври (српски)	Новембар 1361.		царство ми	Стефань Уршъ вѣрни царь
222.	цар Урош Дубровнику (8)	14. или 15. јули 1362.		царство ми	Стефань Уршъ вѣрни царь Срьблемь и Гркмь
223.	цар Урош Дубровнику (9)	22. август 1362.		царство ми	По милости Божи Стефань Уршъ въ Христа Бога благоѣрни царь Срьблемь и Гркмь
224.	цар Урош челнику Муси	15. јули 1363.		царство ми	Стефань Уршъ вѣрни царь Срьблемь и Гркмь
225.	цар Урош Хиландару (3)	11. март 1365.	По неизреченному милосрдию и чловѣколюбию владыки моего, сладкаго ми Христа...	1. господина в`сему стежанию штьчъствиа моего, реку же земли срьбскои и всѣмь Грькмь, Поморию вѣсточному и западнимъ странамъ 2. благоѣрному и Богомъ поставленому Стѣфану Урошу царю	Стѣфань Оурошъ вѣрни царь Срьблемь и Грькмь
226.	Вукашин Св. Пантелејмону	Јануар 1366.	По неизречен`нму милосрдию и чловѣколюбию Владыки моего слаткаго ми Христа...	1. господина всему стежанию, рѣку же земли Срьбскои и всемь Грькомь и Поморию и странамъ западнимъ и всему Дису 2. благоѣрному и Богомъ поставлѣму кралю Влькашину	Краль Влькашинь благоѣрны Срьблемь и Грькомь
227.	цар Урош Хиландару (4)	9. мај(?) 1366.	По неизреченному милосрдию и чловеколюбию владыки моего слаткаго ми Христа...	азь рабъ твои Стѣфань Оурошъ царь	[...] Срьблемь и Грькмь
228.	Вукашин Дубровнику	5. април 1370.	По неизречен`ному милосрдию и чловѣколюбию владыки моего слаткаго ми Христа...	господина зем`ли срьбскои и Грькмь и запад`нимъ странамъ	Въ Христа Бвга благоѣрни и христѣлюбиви Влькашинь краль
229.	Лазар Лаври (1)	1375/76.	Мысльнымъ свѣтомъ шзаривше си мисли будущта предзреше божьственни пророци...	азь въ Христа Бога благоѣрни кнезь Лазарь	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
230.	Лазар Хиландару	1379/80 (?)	Мысльнымъ свѣтомъ озаривъше си мысли боудоуштаа прѣдзрѣше божьствѣни пророци...	азъ въ Христа Бога благовѣрнїи и самодръжавнїи господинь Срьблемъ и Подоунавию Стефанъ кнезь Лазарь	Въ Христа Бога благовѣрны Стефанъ кнезь Лазарь
231.	Лазар властелину Црепу	1379-89.		1. въ Христа Бога благовѣрны и самодръжць въсьмъ Срьблемъ, христолюбивы Стефанъ кнезь Лазарь 2. азъ рабъ твои Стефанъ кнезь Лазарь	
232.	Лазар Ждрелу (Горњаку)	1. август 1380 (?)	Богоразумно и всеподателно всакого царьсва словеси господемъ нашимъ Исусомъ Христомъ...	азъ благовѣрныи кнезь Лазарь, самодръжць всея срьбьскыи земле	Въ Христа бога благовѣрныи кнезь Лазарь
233.	Лазар Раваници	1380/81 (или 1376/77)	Иже шть несоуштьихъ въса въ бытые прїивѣды видимаа же и невидимаа, прѣбезначелнаа Троице...	азъ въ Христа Бога благовѣрныи кнезь Лазарь	Въ Христа Бога благовѣрныи господинь въсьмъ Срьблемъ кнезь Лазарь хтїторь светаго мѣста сего Раванице
234.	Лазар Св. Пантелејмону (1)	1380/81.	Вишнюю славу уллучити желаюште свештенныхъ евангелскихъ заповѣдехъ делателые...	азъ ... въ Христа Бога благовѣрныи и христолюбивыи кнезь Срьблемъ и Подунавию Стефанъ Лазарь	Въ Христа Бога благовѣрныи Стефанъ кнезь Лазарь Срьблемъ и Подунавию
235.	Лазар Св. Пантелејмону (2)	1380/81.	По неизреченному чловѣколюбию владики моего Христа...	господина земли срьбьской и Подунавию – азъ въ Христа Бога благовѣрныи и самодръжавни господинь Стефанъ кнезь Лазарь	Въ Христа Бога благовѣрныи Стефанъ кнезь Лазарь Срьблемъ и Подунавию
236.	Лазар Лаври (2)	8. август 1381.	(Мысльнымъ свѣтомъ шзаривше си мысли будушта предзреше божьствѣни пророци...	азъ въ Христа Бога благовѣрныи самодръжа[...]ефанъ кнезь Лазарь и съ подружиємъ моимъ кнегиномъ Милицомъ [...]м[...] землею срьбьскою всею и Подунавиємъ	[...]нї Стефанъ кнезь Лазарь господинь Срьблемъ и Подунавию
237.	Лазар Дубровнику (1)	9. јануар 1387.	По неизречен`ншму милосрѣдию и чловѣколюбию Владыки моего сладкаго ми Христа...	господина уемли срьпской и Поморию и странамъ подунавьскимъ, азъ въ Христа Бога благовѣрныи и самодръжавни по милости Божији Стефанъ кнезь Лазарь и господинь	
238.	Лазар властелину Обраду	Јануар 1388 (?)	Мысльнымъ свѣтомъ шзаривъше си мысли боудоуштаа прѣдзрѣше божьствѣни пророци...	1. азъ Въ Христа Бога благовѣрнїи, и самодръжавнїи господинь Срьблемъ и Поморию, Стефанъ велики кнезь Лазарь 2. господство ми	Въ Христа Бога благовѣрнїи Стефанъ кнезь Лазарь

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
239.	Лазар Дубровнику (2)	Пре 31. августа 1388.		шт кнеза Лазара.	
240.	Лазаревићи Дубровнику	6. август 1392.		шт кнегине Милице и шт кнеза Стѣпана	
241.	Лазаревићи Хиландару	1392-93(?)	Мисльнимъ свѣтомъ взаривше си мисли будуштаа прѣдзрѣше...	1. азъ въ Христа Бога, благовѣрній господинъ Срьблѣмъ и Писавѣа и странамъ пѣдунавскѣимъ кнезь Стефанъ и съ благочѣстившоу матерію мою кнегиню Милицю и съ прѣвзлюбленнѣимъ братомъ си Влькомъ 2. азъ по милости Вожиши благовѣрній господинъ Срьблѣмъ кнезь Стефанъ	
242.	Лазаревићи Лаври (1)	1394/95.	Мисльнимъ светомъ взаривши си мисли будушта прѣзреше божѣствени пророци...	азъ Евгѣниа монахи и съ благовернима синома моима госпоствуюшима въ земли штѣчества нашего Срьпскою землю и Подунавѣмъ благоверни синъ мои господинъ кнезь Стѣфанъ и възлюблѣни братъ ѣго Влькъ	Въ Христа Бога благовѣрни кнезь Стефанъ и господинъ въсе Срьпские и Подунавские землѣ
243.	Лазаревићи Дечанима	9. јуни 1397.	(Възлюблю Те Господи, крѣпости моа и Господи възлюбихъ благолѣпнѣ домоу твоего...	азъ въ Христа Бога благовѣрнаа Евгѣниа мати прѣвзлюбленнаго ми сына Стефана кнеза и Влька, самодрѣжа и господина Срьбьскыѣ землѣ и Подунавию	Стефанъ кнезь въ Христа Бога благовѣрній и по милости Божѣи господинъ и самодрѣжьць Срьблѣмъ и Подунавию
244.	Лазаревићи (Евгѣнија) Лаври (2)	1. август 1398.	Мисльнимъ свѣтомъ взаривше си мысли и боудушта прѣдзреште божѣствени пророци...	азъ иже въ Христа Бога благовѣрнаа госпога кнегиня кѣра Евгѣниа монахи	Евгѣниа монахиа кнегиня
245.	Лазаревићи Марину Лебровићу	30. јануар 1399.		госпога кѣра Евгѣниа и господинъ кнезь Стефанъ и господинъ Влькъ	
246.	Лазаревићи Живулину Станишићу	15. јули 1399.		въ всемъ славна и Богулюбива госпога Евгѣниа и деспоть Стефанъ и господинъ Влькъ	
247.	Лазаревићи Св. Пантелејмону	8. јуни 1400.	Вышнюю славу оулучити желаюште божѣственихъ евангѣльскихъ заповѣдеи дѣлателіе...	азъ благочѣстиваа и христѣлюбиваа монахи Евгѣниа и съ богодарованными чеди моими, благочѣстивымъ кнезомъ Стефаномъ и братомъ му Влькомъ	Въ Христа Бога благовѣрны кнезь Стефанъ
248.	Лазаревићи Мароју Цицуловићу	15. март 1402.		господство ни; господинъ кнезь Стефанъ и господинъ Влькъ и госпога Евгѣниа	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
249.	Лазаревићи пиргу Св. Василија	Март 1402 (?)	Мысльним свѣтѣм взаривше си мысль будуштаа прѣдзрѣше божьствѣны пророци...	1. азъ благовѣрнаа монахы Евгѣнїа и съ богодарованными сынови моими господиномъ кнезомъ Стѣфаномъ и господиномъ Влкомъ 2. господство ни	Въ Христа Бога благовѣрны господи кнезь Стѣфанъ и братъ му господи Влькъ
250.	<i>Лазаревићи Мароју Лебровићу</i>	<i>23. мај 1402.</i>		вѣтъ госпогѣ Евгѣниѣ	
251.	Стефан Лазаревић деспотици Евпраксији	1404/05.	По неизречен`ному милосрдїю и благоутробїю Владыкы моего сладкаго ми Христа...	азъ иже въ Христа Бога благовѣрныи и христѣлюбивїи господи деспотъ Стефанъ, и благочестиваа и Христолюбиваа госпожда и маика ми кура Евгѣнїа, и прѣвзлюблен`ныи братъ царьства ми Влькъ	Иже въ Христа Бога благовѣрны и христѣлюбивы господи Срьблемъ деспотъ Стефанъ
252.	<i>Лазаревићи (Евгѣнија) рудничким цариницима</i>	<i>Пре 16. јула 1405.</i>		вѣд госпогѣ Евгѣниѣ	
253.	<i>Лазаревићи (Евгѣнија) Вукши Мишетићу</i>	<i>12. септембар 1405.</i>		вѣд госпогѣ Евгѣниѣ	
254.	<i>Лазаревићи (Евгѣнија) Дубровнику (2)</i>	<i>12. септембар 1405.</i>		Іа госпогѣ Евгѣниѣ	
255.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (1)</i>	<i>2. октобар 1405.</i>		милостию Божиєю господи Срьблемъ деспотъ Стѣфанъ.	
256.	Стефан Лазаревић Дубровнику (2)	2. децембар 1405.	По неизречен`нму милосрдїю и члоѣколюбїю Владыкы моего сладкаго ми Христа...	господина земли срьбской и Поморїю, и странамъ подунав`скимъ, азъ въ Христа Бога благовѣрныи и самодръжавны по милости Божиеи деспотъ Стефанъ	Милостию Божиєю господи въ сви земли срьбской и Поморїю и подунавскимъ странамъ деспотъ Стефанъ
257.	Стефан Лазаревић Београду	Око 1405 (?)			
258.	<i>Стефан Лазаревић Дубровнику (3)</i>	<i>Пре 23. марта 1406.</i>		милостию Божиєю господи въсои Земли срьбской деспотъ Стефанъ	Милостию Божиєю господи въсеи Срьбскїе землѣ деспотъ Стефанъ
259.	Стефан Лазаревић Тисмани и Водици	1405/06.	Милостию въседръжителя Бога, азъ Стефанъ, въ Христа благочестивою вѣрою, по въсходу власти прѣжде бывшими деспотъ... (аутобиографски увод)	азъ Стефанъ, въ Христа благочестивою вѣрою, по въсходу власти прѣжде бывшими деспотъ	Милостию Божиєю господи въсемъ Срьблемъ и Подунавїю деспотъ Стефанъ

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
260.	Стефан Лазаревић Хиландару (1)	Пре 15. октобра 1406 (?)	Азь ѿт юностиааго ми възраста и младѣихъ нѣктеи, Богоу съмотрениѣмъ въса на пол`зоу мнѣ творештоу... (аутобиографски текст после институције)	благовѣрныи деспоть Стефанъ, господиень всѣмъ Сръблѣемъ и Подоунавию	Милостиу Божию господиень всемъ Сръблѣемъ и Подунавию деспшть Стѣфанъ
261.	Стефан Лазаревић Лаври (1)	5. јануар 1407.	Свѣтлоє оубѡ и всемирноє съставленіє же и съединѣніє сеє божѣствьныѣ сѣни...	азь иже въ Христа Бога благочѣстивыи и христѡлюбивыи деспоть Стефанъ	Милостиу Божию господиень всемъ Сръблѣемъ деспоть Стефанъ
262.	Стефан Лазаревић Дубровнику (4)	21. април 1408.		милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспоть Стефанъ	Милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспшть Стефанъ
263.	Стефан Лазаревић Дубровнику (5)	28. мај 1411.		илостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспоть Стефанъ	Милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспшть Стефанъ
264.	Стефан Лазаревић Хиландару (2)	8. јуни 1411.	Вишнюю славою оулоучити жѣлаюште, божѣствьныхъ евангелскихъ заповѣдѣи дѣлателиѣ...	азь иже въ Христа Бога благовѣрныи господиень Сръблѣемъ деспоть Стефанъ	Милостиу Божию господиень всемъ Сръблѣемъ и Подунавию деспшть Стѣфанъ
265.	Стефан Лазаревић Дубровнику (6)	4. јули 1413 (или 1414?)		милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспоть Стефанъ	Милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспшть Стефанъ
266.	Стефан Лазаревић Лаври (2)	1414/15.	Мною царіє царствоують и силніи власти прѣдрѣжетъ, рече прѣмоудримъ Соломоншмъ царь вѣковшмъ въседрѣжитель Господь...	азь иже въ Христа благочѣстивою вѣрою деспоть Стефанъ и по милости Божиєи господиень Сръблѣемъ	Милостиу Божию господиень всѣмъ Сръблѣемъ деспоть Стефанъ
267.	Стефан Лазаревић Милешеви	1414–15 (?)	Мною царіє царствоують, и силніи власти прѣдрѣжетъ, рече прѣмоудримъ Соломоншмъ царь вѣкшвомъ въседрѣжитель Господь...	азь иже въ Христа Бога благочѣстивою вѣрою деспот Стефанъ, и по милости Божиєи господиень Сръблѣемъ	Милостиу Божию господиень Сръблѣемъ деспшть Стефанъ
268.	Стефан Лазаревић побрешким цариницима	Пре 15. јануара 1415.		ѡд деспота Стефана	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
269.	Стефан Лазаревић ердељском епископу	18 фебруар 1417.			Stephanus dei gratia despotus Rascie etc. frater vester
270.	Стефан Лазаревић Ватопеду	2. јули 1417.	Благоволіеніємъ Штъца, изволеніємъ Сына, съпоспѣшеніємъ Светааго Доуха, единице въ Троици и Троица въ единици...	азъ въ Христа Бога благовѣрны господинъ деспотъ Стефанъ	Милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ
271.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (1)	28. октобар 1417.		Stephanus dei gratia dezpotus Rasscie etc.	
272.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (2)	28. октобар 1417.		Stephanus dei gratia dezpotus Rasscie etc.	
273.	Стефан Лазаревић Сатмару и Неметију (3)	28. октобар 1417.		Stephanus dei gratia dezpotus Rasscie etc.	
274.	Стефан Лазаревић Ривули Доминаруму (Нађбањи)	28. октобар 1417.		Stephanus dei gratia dezpotus Rasscie etc.	
275.	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 1	1418.		вдъ деспота Стефана	
276.	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима о исплати Миха 2	1418.		вдъ деспота Стефана	
277.	Стефан Лазаревић Дубровнику (7)	Пре 23. фебруара 1422.		милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ	Милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ
278.	Стефан Лазаревић Дубровнику (8)	10. октобар 1422.		милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ	
279.	Стефан Лазаревић Бенку	1. јануар 1423.		Ја господинъ деспотъ Стефанъ	
280.	Стефан Лазаревић Дубровнику (9)	9. септембар 1423.		милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ	Милостию Божию господинъ Сръблємъ деспотъ Стефанъ
281.	Стефан Лазаревић новобрдским цариницима	Пре 26. новембра 1423.		вдъ деспота Стефана	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
282.	Стефан Лазаревић службеницима о Св. Лаврентију у Будиму	15. јуни 1424.		Stephanus dei gratia Rascie despotus.	
283.	Стефан Лазаревић Дубровнику (10)	21. новембар 1425.		милостию Божиєю господинь Срьблєм деспоть Стефань	Милостию Божиєю господинь Срьблєм деспоть Стефань
284.	Стефан Лазаревић Венецији	25. јули 1426.		Stephanus dei gratia regni Rassie despotus et dominus Servie etc.	
285.	Стефан Лазаревић Стефану Петровом	6. октобар најкасније 1426.			
286.	Стефан Лазаревић Лаври (3)	20. јануар 1427.	Мною царіе царствоуют и силнии власти прѣдръжеъ, рече прѣмудрым Соломонном царь вѣковшм въседржителъ Господь...	азь иже въ Христа Бога благочъстивый деспоть Стефань и по милости Божіеи господинь Срьблємь	Милостию Божиєю господинь Срьблємь деспоть Стефань
287.	Стефан Лазаревић Стефану Петровом и Андрији	4. јуни пре 1427.			
288.	Стефан Лазаревић изјава о дуговању	Пре јула 1427 (заведено у регистар 1428)		Іа господинь деспоть Стефань	
289.	Ђурађ Бранковић Ватопеду (1)	Јули 1427 – јули 1429.	Мною цриє црствоуют и силнии власти прѣдръжеъ реч прѣмоудрим Соломоншм црь вѣкшм въседржителъ Господь...	азь иже въ Христа Бога милостию божією блговѣрнии господинь Срьблєм Гюргъ по дарованному ми шт влдкы Христа моего сана же и власти и съдръжителю ми бывшу гсподства срьбскіе земље дръжави прѣстола	
290.	Ђурађ Бранковић Св. Пантелејмону	Јули 1427 – јули 1429.	Мною царіе царствують и силни власти прѣдръже, рече прѣмудрим Соломонном царь вѣкшмь вседржителъ Господь ...	азь, иже въ Христа Бога милостию Божиєю благовѣрнии господинь Срьблємь Гюргъ, по дарованному ми оть владики Христа моего сана же и власти и съдръжитѣлю ми быв`шоу господства срьбьскыє земље, дръжави и прѣстола	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
291.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (1)	1428/29.	Благоволѣнїемъ штьца и изволѣнїемъ сына и съспѣшенїемъ светаго доуха, единици въ троици и троици въ единици...	1) азъ въ Христа Бога милостїю божією благочъстивыи и христолюбивыи господинь Срьблѣмъ Гюргъ и съ богодарованными сынови господства ми по дарованному ми шть владыки моего Христа сана же и власти и съдържителю ми бывшоу држави и прѣстолоу господства землѣ срьбскыи 2. господство ми	
292.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (1)	13. децембар 1428.	По неизреченному милосрдію чловѣколюбїю владыки моего, сладкаго ми Христа...	господина срьблѣмъ и поморїу и подунавию; тѣмже и азъ, въ Христа бога благовѣрни господинь срьблѣмъ, Гюргъ	
293.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (1)	5. мај 1429.		Georgius Wlk Rascie Albanieque dominus.	
294.	Ђурађ Бранковић челнику Радичу (2)	1429/30.	Мною царїе царствоуютъ и сильныи власти прѣдъръжетъ, рече прѣмоудрїимъ Соломннмъ вѣкмъ вседържителъ Господь...	азъ въ Христа Бога благочъстивыи и христолюбивыи и милостїю божією господинь Срьблѣмъ деспотъ Гюргъ съ благочъстивою и христолюбивою госпождею деспотицею кура Ериноу и съ богодарованными сынови господства ни по дарованному ми шть владыки моего Христа сана же и власти и съдържителю ми бывшоу господства срьбскыи землѣ државы и прѣстолоу	(Милошћу божїом господинь Срьблѣм Ђурђ)
295.	Ђурађ Бранковић Есфигмену	11. септембар 1429.	По неизреченному милосрдію и чловеколюбїю владыки моего сладкаго ми Исуса Христа...	господина Срьблѣмъ; тѣмъ же и азъ иже въ Христа Бога благовѣрныи и христолюбивыи, милостїю Божією господинь Срьблѣмъ деспотъ Гюргъ и съ богодарованною ми благочъстивою и христолюбивою госпождею деспотицею, кура-Ериноу	Милостю Божиєю господинь Срьблѣмъ деспотъ Гюргъ

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
296.	Ђурађ Бранковић Лаври (1)	1429-39.	Понјеже вѣсакомоу словесному кѣствоу желателно кѣс приближити се Бозѣ...	1. азъ вѣ Христа Бога милостіу Божию благочѣстивою и хрїстолюбивыи господинь Срѣблемъ деспотъ Гюргъ и съ благочѣстивою и хрїстолюбивою госпождею деспотицею Катакоузіною кѣра Ерїною и съ богодарованными синшвы господства ми 2. господство ми	
297.	Ђурађ Бранковић Св. Павлу	1430.	Понјеже вѣсакомоу словесному кѣствотоу желателно кѣс приближити се Бозѣ...	азъ вѣ Христа Бога благовѣрныи и хрїстолюбивыи господинь Срѣблемъ деспотъ Гюргъ	Милостию Божию господинь Срѣблемъ деспотъ Гюргъ
298.	Ђурађ Бранковић Ватопеду (2)	1432.	Мншо црїе црствоуютъ и силнїи власти прѣдръжеть реч прѣмудрымъ Соломшномъ црѣ вѣкшм вѣседрѣжитель Господь...	азъ вѣ Христа Бога милостіу божию блговерныи и хсолюбивыи господинь Срѣблемъ и Зетѣ деспотъ Гюргъ съ бгодарованными синовы господства ми по дарованному ми шт владкы моего Христа сана же и власти и сѣдрѣжителю ми бывшу дрѣжави и прѣстолю гспва срѣбскыѣ землѣ и зетскыѣ	Милостию Божию господинь Срѣблемъ деспотъ Гюргъ
299.	Ђурађ Бранковић Дебрецину (2)	19. јули 1433.		Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus etc.	
300.	Ђурађ Бранковић Матији Палоцу	2. јуни 1435.			Georgius dei gratia Rascie despotus et dominus Albanie
301.	Ђурађ Бранковић Венецији	14. август 1435.		et magnificum ac potentem dominum dominum Georgium condam Vulcii nunc dei gratia illustrem regni Rascie despotum et dominum Servie etc.	
302.	Ђурађ Бранковић Будви (1)	6. април 1441.		1. (Per la gratia de Dio signor de Scia vonia, de Zenta, despoto Zorzi) 2. (la mia signoria)	
303.	Ђурађ Бранковић Будви (2)	Април 1441.		1. (per la gratia de Dio signor de Scia vania e de Zenta despoti Zorzi) 2. (la mia signoria)	
304.	Ђурађ Бранковић Дионисију и Јовану	20. април 1443.		nos Georgius Dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus etc.	

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
305.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (2)	17. септембар 1445.	По неизреченому милосрђію и чловѣколюбію владыкы моего, сладькаго ми Христа...	наслѣдника родителѣмъ моимъ и господина Срѣблемъ и Помѣрїю и Подунавїю, тѣмъже въ Христа бога благовѣрныи господинъ Срѣблемъ деспотъ Гюргъ и синове господства ми Гръгуръ и Стѣпанъ и Лазаръ	Милостію Божією господинъ Срѣблемъ деспотъ Гюргъ
306.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (3)	17. септембар 1445.		милостію божією господинъ срѣблемъ деспотъ Гюргъ	Милостію Божією господинъ Срѣблемъ деспотъ Гюргъ
307.	Ђурађ Бранковић Дубровнику (4)	25. новембар 1446. или 1447.		вдъ деспота Гюргга	
308.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (1)	24. јуни 1448.			
309.	Ђурађ Бранковић угарским посланицима	21. мај 1449.		nos Georgius Dei gracia regni Rascie despotus et Albanie dominus	
310.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (1)	21. април 1450.		Georgius Dei gratia regni Rachie despotus ac dominus Albanie etc.	
311.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (2)	10. мај 1450.			
312.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (2)	24. јуни 1450.		Georgius Dei gratia regni Rachie despotus et dominus Albanie etc.	
313.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (3)	10. август 1450.		Georgius Dei gratia Rascie despotus et Albanie dominus	
314.	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију (3)	8. август 1451.		nos Georgius, Dei gratia regni Rasciae Despotus et Albaniae dominus etc.	
315.	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу (4)	13. јануар 1452.			Georgius Dei gratia Rascie despotus et Albanie dominus

Редни број	Назив	Датум	Аренга	Институција	Потпис
316.	Ђурађ Бранковић Лаври (2)	16. фебруар 1452.	Въсеблагъи Богъ по неизреченнѣи ѿго милости и човеколюбію въсаоустрадае къ спасенію рѣду чловечьскому ѿт нѣго създанному... (у наставку као бр. 261)	азъ иже в Христа Бога благочъстивіи и христѡлюбивіи деспотъ Гюргъ по дарованному ми ѿт владикы моего Христа сана же и власти не по моѣму достоинству нь по того неизреченному милосрдію, имиже соудбами вѣстьтъ, прѣѣмника ме сътвори прѣстола и дрѣжавѣ ѿтъчства моего сръбскіе землѣ	Милостію Божіею господинь Сръблѣем деспот Гюрг
317.	Ђурађ Бранковић Ладиславу Гари	31. мај 1454.			
318.	Ђурађ Бранковић Франческу Сфорци	29. децембар 1454.			Georgius Dei gratia regni Rascie despotus et Albaniae dominus etc.
319.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу 1	25. јуни 1456.			Georgius Dei gracia Regni Rassie despotus et Albanie dominus, vester in omnibus
320.	Ђурађ Бранковић кардиналу Карвахалу 2	13. јули. 1456.			Georgius Dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus
321.	Ђурађ Бранковић митрополиту Венедикту (Св. Ђорђу у Враћевшници)	6. септембар 1456.		милостію Божіею господинь Сръблѣемъ деспотъ Гюргъ и сынъ ми деспотъ Лазарь	
322.	Лазар Бранковић Дубровнику (1)	12. август 1457.		ми милостію Божіею господинь сръблѣемъ деспотъ Лазарь	
323.	Лазар Бранковић ризничару Радославу	4. децембар 1457.		1. милостію Божіею господинь Сръблѣем деспот Лазарь 2. господство ми	Милостію Божіею господинь Сръблѣем деспотъ Лазарь
324.	Лазар Бранковић Дубровнику (2)	14. децембар 1457.		ми милостію господинь Сръблѣемъ деспот Лазарь	
325.	Лазар Бранковић Дубровнику (3)	22. децембар 1457.		ѡд деспота Лазара	

Српске аренге и њихови творци

Као уводни делови средњовековних повеља који садрже, укратко и према стандардним дефиницијама речено, општу мотивацију за фиксирање правног чина, аренге су у науци предмет проучавања како са аспекта дипломатике у ужем смислу, тако и са аспекта владарске идеологије, књижевности и богословља.⁴¹⁷ Специфичности преамбула српских повеља у односу на западноевропске аренге и Византијске проемије истакнута је у неколико радова.⁴¹⁸ При томе је уочено да су оне према стилу и изразу знатно ближе латинским, него грчким моделима. То се објашњава чињеницом да је континуитет античких традиција у области беседништва и књижевности у служби владарске пропаганде, који су главно обележје византијских проемија, на Западу и на тлу Србије током раног средњег века прекинут, те се у аренгама прибегава језику проповеди и литургије, што је у одсуству лаичке учености једини делотворни механизам којим се акт владареве милости речима представља на одговарајуће свечани начин. С друге стране, разлике у односу на латинску аренгу односе се пре свега на језик, који је у Србији домаћи, иако не народни, већ „књижевни“, тј. црквени, као и на чињеницу да на Западу од XIII века превладава тренд удаљавања од литургијско-проповедничког стила и приближавања „лаичко-беседничком“ византијском моделу.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Класичне студије о аренги на латинском Западу и у Византији: Н. Fichtenau, *Arenge* и Н. Hunger, *Prooimion*. У нашој науци је податке о аренгама као дипломатичком састојку српских повеља сакупио С. Станојевић, *Студије V* („Аренга“), Глас СКА 94 (1914) 192–229, док је С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија* истраживала преамбуле немањихких повеља као изворе за проучавање политичких идеја и порука. У нашој магистарској тези бавили смо се српским аренгама у нешто другачијем контексту (Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*). Сада смо били у прилици да унеколико допунимо и коригујемо резултате тадашње хеуристичке анализе.

⁴¹⁸ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXXVIII–XCVIII; А. В. Поповић, *Аренге грчких повеља српских владара*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 223–228; Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 16–21.

⁴¹⁹ Прву познату повељу на немачком језику издао је Конрад IV 1240 (Н. von Sybel – Т. von Sickel, *Kaiserurkunden in Abbildungen*, Berlin 1891, 140 – VI 19b; уп. Н. Hirsch, *Zur Frage des Auftretens der deutschen Sprache in den Urkunden und der Ausgabe deutscher Urkundentexte*, MIOG 52, 1936, 227–242), а на француском Луј IX 1254 (G. Tessier, *Diplomatique royale*, 239). О

Прегледом грађе релевантне за нашу тему установили смо очекивану чињеницу: ауктори српских владарских докумената аренге користе искључиво у повељама, док у писмима није присутна ниједна. У фонду од укупно 228 сачуваних повеља, рачунајући оба примерка прве стонске Стефана Душана (бр. 97 и 97а), њих 133 поседују аренге, што износи близу 60%. Други квантитативни налаз, добијен анализом у односу на статус дестинатарâ, такође се могао предвидети: убедљива већина аренги заступљена је у исправама намењеним црквеним титуларима, док код световних прималаца овај дипломатички састојак најчешће изостаје. Тако је у 149 повеља упућених манастирима, црквама, духовним лицима и другим особама у вези са њиховим имањима црквеног карактера (нпр. властелинка Радослава – бр. 105, анагност Драгоје – бр. 180, Иванко Пробиштитовић – бр. 187 и други) присутно 116 аренги, дакле у готово 80%. С друге стране, у 46 дубровачких повеља аренда се појављује само девет пута, што је удео од скромних 20%. Од осталих световних дестинатара преамбуле овог типа добили су само припадници которског племства у повељи цара Уроша којом им је 10. априла 1357. даровао острво Мљет (бр. 211) и челник Радич у два документа добијена од деспота Ђурђа Бранковића 1428/29. и 1429/30 (бр. 291 и 294).⁴²⁰ Примећујемо и да пре владе цара Уроша постоји само једна исправа за световне дестинатаре снабдевена аренгом – то је већ поменута Душанова стонска повеља из 1333, чије обе верзије, српска и латинска, поседују овај елемент.

Упадљива особеност српских аренги је употреба тзв. „сакралног језика“, тј. порука саопштених у литургијском тону.⁴²¹ Овакви садржаји добијају свој израз у молитвама, библијским цитатима, а понекад и у фрагментима

променама у правцу скраћивања и формализације латинских аренги в. Н. Fichtenau, *Arenga*, 157–191.

⁴²⁰ Аренге садрже и све четири спорне которске повеље (бр. 13, 189, 190 и 207), тако да се њихова изворна вредност засада може прихватити само условно.

⁴²¹ О „сакралном језику повеље“ в. Н. Fichtenau, *Arenga*, 19.

богослужбених текстова.⁴²² Када је реч о идеолошким елементима, они се уклапају у систем тзв. „политичке теологије“, којим термином је у науци дефинисано настојање да се политичка реалност уз помоћ богословских категорија уведе у сферу сакралног.⁴²³ Према томе би ауторе српских аренги требало тражити у црквеним круговима, дакле међу припадницима једине праве интелектуалне елите у средњовековној Србији. Са становишта феномена канцеларије поставља се питање да ли и када се ради о свештенству у владаревој пратњи, које би подобно западноевропским моделима било у саставу дворске капеле, а када о представницима дарованих манастира и цркава. Упућеност готово искључиво на посредна сведочанства докумената дозвољава да се о томе изнесу углавном само претпоставке. С обзиром на оскудан упоредни материјал у виду списа и одсуство аутографâ истакнутих клирика српског средњег века, могућности једног таквог истраживања би се засада могле унапредити систематском дипломатичком обрадом српске документарне грађе.

Из времена пре 1282. године познато је 10 аренги у повељама српских владара, укључујући и ону у даровници краљице Јелене за манастир Врађину, издатој између 1276. и 1306 (бр. 33). У периоду у коме је процес развоја српске дипломатичке праксе био тек на свом почетку, преузимање формулара из старијих исправа, којих по свему судећи није ни било, посведочено је само у хиландарској повељи Стефана Немањића из 1207–08 (бр. 6), који је уз извесне измене поновио аренгу оснивачког акта свог оца истом дестинатару из 1198–99 (бр. 4), и у даровници краљице Јелене Св. Николи на Врађини (бр. 33),

⁴²² Тако се на пример у аренги повеље краља Милутина за хиландарски пирг Хрусију, посвећен Вазнесењу Господњем (бр. 56), налазе делови службе на овај празник и у варијантама преносе у неколико каснијих докумената са истим типом преамбуле. Изводе 12. икоса Акатиста Богородици садржи почетак даровнице краља Душана манастиру Св. Богородице у Тетову (бр. 119), а други антифон 5. гласа на јутрењу чита се у аренгама повеља цара Душана за Хиландар и Карејску келију из 1348 (бр. 167 и 168).

⁴²³ Д. Богдановић, *Политичка философија средњовековне Србије. Могућности једног истраживања*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1997, 98–99.

састављеној на основу исправе коју је овом манастиру 1241/42. доделио Владислав I (бр. 21).⁴²⁴

За неке од ових најстаријих текстова се са приличном сигурношћу може рећи да су их саставили писци који су истовремено кроз жанр владарске биографије утемељили идеологију Немањића: синови оснивача династије Сава и можда Стефан.⁴²⁵ Тако се ауторство прве хиландарске повеље приписује Сави, док је брат будућег архиепископа сам или уз његову помоћ нешто касније, издајући сопствену повељу, постојећи текст обогатио новим елементима, којима је наглашавао свој положај легитимног наследника престола.⁴²⁶ Слични политичко-идеолошки мотиви налазе се и у аренги Стефанове мљетске повеље из 1217–27 (бр. 8), што би морало да значи да је и овај документ настао у ауторовом најближем окружењу.⁴²⁷ Упоредна анализа докумената и књижевних дела упућује и на везу између аренге у повељи Уроша I за манастир Св. Богородице у Стону (бр. 24) и биографија св. Саве и св. Симеона које је написао Доментијан. Реч је о мотиву лозе Јесејеве, у овим текстовима употребљеног у циљу учвршћивања династичког легитимитета.⁴²⁸ Тако би овај хиландарски монах, који је по краљевом налогу саставио поменута

⁴²⁴ В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 66–67. сматра да је аренга повеље краља Уроша I манастиру Св. апостола на Лиму (бр. 27) преузета из изгубљене исправе Стефана Немањића истом дестинатару. Ово мишљење може бити тачно само ако је постојао њен препис, што се не би могло закључити на основу познатих околности у којима је документ настао (в. горе 212–213).

⁴²⁵ Одавно је указано да прве српске аренге треба посматрати у контексту почетака оригиналне књижевности: S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964, 54–77; Р. Маринковић, *Почеци формирања српске биографске књижевности*, Прилози КЈИФ 39 (1973) 8–11.

⁴²⁶ О томе детаљније Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 141.

⁴²⁷ Архиепископ Сава I требало би да је саставио и аренгу повеље коју је 1232/33. сам издао манастиру Врањини. То између осталог показује сличност са Карејским типиком, на шта је указао В. Мошин, *Повеља св. Саве манастиру Св. Николе у Врањини*, Споменица светог Саве, Београд 1977, 94. Иако је тај документ сачуван као интерполирани препис или чак фалсификат, могуће је да је аренга верно пренета из изворника. О повељи за Врањину: *Зборник I*, 125–128 (издање и коментар); Ћ. Бубало, *Средњовековни архив*, 247–251 (коментар).

⁴²⁸ С. Марјановић-Душанић, *Мотив лозе Јесејеве у доба Уроша I*, *Зборник ФФ 18А* (1994) 123.

житија, могао припадати и кругу духовних лица, по прилици ангажованих у владарској документарној продукцији.

О настанку већине осталих повеља из овог периода у манастирским срединама сведочили би литургијски мотиви у њиховим аренгама. То се посебно односи на исправе Владислава I за Св. Богородицу у Бистрици (бр. 15), Уроша I за Лимски манастир (бр. 27) и повељу истог владара којом се црква Св. Николе у Хвосну додељује Милешеви (бр. 30).⁴²⁹ Дестинатарско учешће у састављању садржаја може се препознати и у даровницама Владислава I и краљице Јелене за Св. Николу Врањинског (бр. 21 и 33), при чему друга понавља формулар прве.

Већ у овом најстаријем материјалу препознајемо основне моделе по којима су настајале манастирске повеље. Њихове текстове састављали су припадници свештенства, како они који су боравили у владаревом окружењу, тако и представници дестинатарâ. У случајевима када прималац од новог владара добија додатне поседе и привилегије или потврду старих, уобичајено је да се богословско-идеолошки оквир „неправног“ карактера дословно или уз одређене измене пренесе у документ који се том приликом издаје. О постојању „канцеларијских“ формулара у овом периоду не видимо ни посредне доказе, а као што смо показали у претходном поглављу, нема ни података о сталној писарској служби.

У времену после 1282. у аренгама српских владара се запажа један јасан идеолошки програм, изражен доследним и осмишљеним комбиновањем општехришћанских тема са политичким идејама, све са циљем да се афирмишу династија и њена држава у успону на хијерархијској лествици

⁴²⁹ Аренга бистричке повеље почиње возгласом пред „Достојно јест“ на литургији св. Јована Златоуста, док је преамбула лимске повеље посвећена апостолима, патронима манастирске цркве. У трећем документу пак налазе се мотиви празника Вазнесења Христовог коме је посвећен милешевски храм (Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 142).

хришћанске Европе. То би сведочио о формирању круга дворских клирика, ангажованих у изради повеља најистакнутијих Немањићких владара: Милутина, Стефана Дечанског и Стефана Душана.

Од 13 аренги у повељама краља Милутина 11 су оригиналне, док су две преузете из старијих повеља истим дестинатарима. Овај поступак примењен је у „општој“ повељи за Хиландар из 1303–04(?; бр. 49), састављеној према даровници из 1282(?; бр. 37), и у потврди за Хумску епископију (бр. 64), очигледно издатој на основу документа Уроша I (бр. 27). У овом материјалу нејасна је традиција уводног текста хиландарске компилације о Улијарима (бр. 69), чији је почетак реконструисао Владимир Мошин. Анализа ове аренге показала је да неки елементи из њеног првог дела тематски одговарају другим проемијама Стефана Уроша II у којима се истиче аукторова љубав према хиландарској цркви као „дому Господњем“, уз одговарајуће псаламске цитате. Из овог разлога смо могли да потврдимо мишљења истраживача који су и хиландарску повељу раније приписивану Драгутину атрибуирали његовом брату (бр. 43).⁴³⁰ Иако однос између „канцеларијских“ и дестинатарских производа у дипломатичкој пракси краља Милутина није могуће прецизно утврдити, препознаје се јак утицај хиландарске средине, у једној и/или другој улози, на састављање његових повеља.

Можда нешто јаснију слику даје материјал Стефана Дечанског и Стефана Душана и то због једне занимљиве појаве коју смо у њему запазили. Готово све аренге преузете из старијих докумената истим дестинатарима претрпеле су одређене измене, често у вези са аукторовим политичко-идеолошким програмом.⁴³¹ Тако преамбула потврде за Св. апостоле на Лиму (бр. 76) у односу на Милутинов предложак (бр. 64) садржи додатак у алузији на

⁴³⁰ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 38–39. Аргументе које је у прилог таквом решењу прва предложила М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136. потврдио је и последњи издавач ове повеље Д. Живојиновић, ССА 9 (2010) 3–17.

⁴³¹ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 39–40.

старозаветног Јосифа, невиног страдалника који се као узор Стефана Дечанског појављује и у његовим оригиналним аренгама из повеља за Врањински манастир, Призренску епископију и Дечане (бр. 71, 75 и 91/92).⁴³² Сличан однос према предлошцима запажа се и у Душановим повељама Хрусијском пиргу из 1336/37–43. и Хиландару из 1340 (бр. 104 и 109 у односу на бр. 56), као и неколицини исправа издатих између 1343. и 1345 (бр. 117, 121, 127 и 128 у односу на бр. 58).⁴³³ Садржај је мењан и у светоарханђелској хрисовуљи (бр. 157) у односу на дечанску (бр. 91/92). Да ли то значи да су на двору већ постојали формулари аренги које су при издавању повеља користили клирици из владаревог окружења, по потреби их прилагођавајући датим околностима? Ово питање се најпре односи на аренгу „Благочъстивно что и благоприѣтно“ (према једној од варијаната), коју је Душан употребио четири пута у сразмерно кратком периоду (бр. 117, 121, 127 и 128). Чињеница да је три од ове четири повеље писао логотет Хрс и да се такође у три од четири помињу различити петенти у најмању руку показује да су оне састављене на двору, а не код дестинатарâ. Овај закључак не би требало да угрози ни појава игумана Хиландарског Арсенија као молиоца у два наврата (бр. 121 и 127), пошто немамо доказа да је Хиландар раније поседовао исправе са овом аренгом, која се први пут јавља у даровници краља Милутина за Св. Николу на Врањини (бр. 58).

Коришћење формулара на двору цара Уроша на основу анализе аренги делује већ прилично извесно. Чини се да то потврђују две повеље за Дубровник издате истог дана, 25. априла 1357, у Рибнику под Призреном (бр. 216 и 217). У њима се налази преамбула први пут употребљена у даровници цара Душана Хиландару о селу Лушцу из 1347 (бр. 150), коју су тада измолили игуман Теодул и „часни старци“. Пре тога Дубровник је од српских владара добио само

⁴³² Ж. Вујошевић, ССА 4 (2005) 57–59.

⁴³³ Нека врста формулара у чијој је основи Милутинова повеља за Бањску (бр. 59) препозната је и у тексту Душанове даровнице Св. апостолима на Лиму из 1343 (бр. 120): исти, ССА 3 (2004) 58–59.

једну повељу са аренгом – прву стонску из 1333 (у две верзије, бр. 97 и 97а), а сасвим је сигурно да посланици из приморског града-државе такав концепт нису имали са собом. Осим тога, Урошева два документа готово дословно понављају како опширну интитулацију, тако и формулу потписа из предлошка. Према формулару је вероватно записана и повеља которској властели о острву Мљету од 10. априла 1357 (бр. 211), пошто у њој налазимо аренгу из Душанове повеље Хиландару о Лесковљанима (бр. 196), што значи да је није саставио дестинатар. Без обзира на немогућност да се на основу ових посредних података изнесу сигурнији закључци, чини се да наведени појединачни примери из дипломатичке заоставштине Стефана Дечанског, Душана и Уроша потврђују тенденцију ка централизацији документарне продукције, коју смо констатовали и у одељку посвећеном њеним актерима (стр. 205–206).

Када је реч о личностима из окружења немањићких владара између 1282. и 1371. које су могле бити задужене за састављање повеља, у највећем броју случајева се не излази из оквира претпоставки. Сигурно је, међутим, да фонд сачуваних повеља са аренгама потврђује одлучујућу улогу Хиландараца у том послу.⁴³⁴ Наша анализа је показала да су документи за овај манастир по правилу у њему и настајали, али се мање или више поуздана идентификација аутора своди на свега неколико особа. То би били игумани и затим поглавари Српске цркве Никодим I, Данило II и Сава IV и већ помињани игуман Арсеније из времена Душановог краљевства (в. горе, стр. 214). Никодимово ауторство аренги потврђено је у повељама за Бањску из 1317, којом је потврдио Милутинову и Драгутинову исправу, и Карејску келију из 1317/18 (ауктор Милутин, бр. 63) и 1321.⁴³⁵ Значај који је Данило имао на двору краља Милутина, а свакако и Стефана Дечанског и Душана, добро је познат, пре свега

⁴³⁴ Исто, 143–145.

⁴³⁵ Издања и коментар Никодимових повеља за Бањску и Карејску келију: *Зборник I*, 473–475; Д. Живојиновић, ССА 4 (2005) 23–50. О аренги Милутинове повеље в. Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач*, 243–244.

на основу чињенице да се кроз своје биографске списе показао као водећи идеолог немањићке монархије.⁴³⁶ Због тога се његова улога у састављању аренги вероватно не може свести на само једну повељу – ону коју је Милутин даровао свом маузолеју у Бањској (бр. 59), саграђеном у време док је Данило тамо био епископ (1311–14).⁴³⁷ Уочено је да писац у њој наводи значајан број библијских цитата који се налазе и у Милутиновој биографији.⁴³⁸ Применивши ту врсту поређења и на друге повеље, открили смо подударна места и у аренгама повеља овог ауктора за Хрусијски пирг из 1313–16 (бр. 56) и манастир Врађину из 1314–18(?; бр. 58), као и у преамбули исправе Стефана Дечанског за Св. Николу у Орехову из 1330 (бр. 93).⁴³⁹ Ако се у сачуваној верзији аренге тзв. улијарске повеље за Хиландар крије предложак из Милутиновог времена, одговарајући цитати и мотиви би могли да значе да је и тај текст саставио Данило. О Хиландарцима као писцима исправа имамо још два сведочанства, од којих је једно изричито. То је помен игумана Арсенија у Душановој исправи о Радославином дару из 1337(?; бр. 105), на који је већ указано. Други случај била би повеља о поклону села Лесковљана из 1354 (бр. 196) са оригиналном аренгом, коју је вероватно саставио петент игуман Сава, касније исте године проглашен за патријарха.

⁴³⁶ Изгледа нам да се с правом може поставити питање да ли је биографије краљева Стефана Дечанског и Душана заиста саставио Данилов анонимни настављач (в. *Данилови настављачи. Данилов ученик, Други настављач Даниловог зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге 7, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989, 13–24), а не архиепископ сам. Ово због тога што основна идеја *Даниловог зборника* није хагиографска у ужем смислу, већ изразито политичко-династичка. С тим у вези анализа кохерентности текста мора да се заснује пре свега на препознавању политичких порука и топоса којима се оне изражавају, па тек онда на општим начелима књижевне критике. Наш је утисак да је Данило као дворски биограф своје дело стварао у континуитету (при чему не одбацујемо закључке о интервенцијама једног или више *редактора*), вероватно још за живота својих јунака, чиме би се могла објаснити и чињеница да се Душаново житије завршава догађајима из 1335, две године пре пишчеве смрти.

⁴³⁷ *ИСН I*, 612 (Д. Богдановић).

⁴³⁸ С. Божанић, *Дипломатичка анализа Светостефанске хрисовуље*, Истраживања 15, Нови Сад 2004, 66–67.

⁴³⁹ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 144.

О личностима изван хиландарског круга које долазе у обзир као учесници у писању повеља има знатно мање података. Међу њих свакако спада Јаков, најпре игуман још несаграђеног манастира Св. арханђела код Призрена, а затим митрополит новоосвојеног града Сера. Он је без сумње написао богословски веома учену преамбулу повеље којом је 1352/53. од цара Душана добио цркву Св. Николе код Кожља (бр. 195). Да му она није и једина може се претпоставити на основу његовог књижевног рада и блискости са царем.⁴⁴⁰ Значајну улогу на овом плану вероватно је имао и Јоаникије, Душанов логотет који је почетком 1338. као лаик после низа хиландараца постављен за архиепископа, да би 1346. постао први српски патријарх (уп. горе, стр. 207–209), али о његовом књижевном раду нема никаквих података.

Тако остаје само да се нагађа ко би могли бити састављачи богословски и политичко-идеолошки веома изражајних и учених аренги у неколико повеља које нису биле у непосредној вези са Хиландаром: Призренској епископији из 1324–31 (бр. 75), Дечанима из 1330 (бр. 91/92), Дубровнику о Стонском рату из 1333 (бр. 97 и 97а), Св. апостолима на Лиму из 1343 (бр. 120), Св. арханђелима код Призрена из 1347 (?; бр. 157), анагносту Драгоју о Св. Богородици код Габрова из 1349 (?; бр. 180), Св. арханђелима у Јерусалиму из 1350 (бр. 186) и Св. Богородици у Архиљевици из 1354–55(?; бр. 197). С друге стране, исправе које су саставили дестинатари осим Хиландара требало би да буду оне у чијим аренгама преовлађују теолошки мотиви, док немањићка династичка идеологија одсуствује или је у другом плану. У овој групи су вероватно повеље краља Милутина за Св. Ђорђа код Скопља из 1299/1300 (бр. 44), чија је аренга можда преузета из изгубљене даровнице ранијих владара истом манастиру (о околностима настанка документа в. горе, стр. 192–193. и 213), и за Св. Богородицу Ратачку из 1306 (бр. 52), као и Душанове за манастире Трескавац из 1334–36. и 1343–45 (бр. 103 и 123), Св. Богородицу у

⁴⁴⁰ ИСН I, 614–616 (Д. Богдановић); Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 104.

Тетову из 1343 (бр. 119), Св. Богородицу у Охриду из 1345 (?; бр. 129), Бањску из времена после 1346 (бр. 144) и Лесново из 1346/47 (бр. 148). Као потврда оваквог закључка могла би се узети и чињеница да су готово сви ови документи издати у самим дарованим манастирима приликом аукторових посета (в. горе преглед у одељку *Формални оквири: локације и персонал*, стр. 156).

Из периода од 1371. до пропасти Деспотовине у повељама српских владара налазимо 13 различитих аренги, од којих су чак 12 нове, а само једна је преузета из немањићких формулара и то у скраћеним верзијама (из повеље цара Душана бр. 150). Већ тај податак показује да улазимо у нову епоху, бар када је реч о садржају идеолошких порука у дипломатичком материјалу.⁴⁴¹ Форме изражавања пак остају у оквиру у претходном периоду устаљених општих карактеристика српских аренги, чија су главна обележја и даље литургијски језик, библијски цитати и проповеднички тон.

У повељама кнеза Лазара налазе се четири оригиналне аренге, први пут употребљаване 1375/76 (Лавра, бр. 229), 1379/80 (?; Хиландар, бр. 230), 1380 (?; Ждрело, бр. 232) и 1380/81 (?; Раваница, бр. 233). Најстарију од ових ауктор понавља још три пута, а поменуто из Душанове повеље бр. 150 преузима у два случаја (бр. 235 и 237) у скраћеној верзији, дакле вероватно из формулара цара Уроша (в. горе, стр. 258).

Лазареве оригиналне аренге не садрже изразе тзв. политичке теологије и аутобиографске елементе, карактеристичне за повеље Немањића.⁴⁴² Међутим,

⁴⁴¹ Уп. *Ž. Vujošević, Moses as a Role Model in the Serbian Charters after 1371. Changing Patterns, Balcanica 39 (2008) 69–78.*

⁴⁴² В. Мошин, *Самодржавни Стефан*, 28-31. настојао је да у Лазаревим аренгама препозна немањиће узор. Наша упоредна анализа је показала да ту ипак није било формалног континуитета у смислу преузимања формула, а камо ли читавих текстова. Изгледа да Мошинови закључци почивају на погрешној интерпретацији неких докумената, што је можда у вези са њиховом спорном дипломатичком традицијом. Тако на пример он сматра да је преамбула повеље за Ждрело (бр. 232) састављена према Душановој повељи „Арханђелској цркви у Штипу из 1336“ (реч је заправо о повељи Хиландару о Хрељиним

њихова специфична црквено-есхатолошка тематика упућује на закључак да састављаче ових текстова треба тражити у истом миљеу – српској духовној елити коју предводе патријарси Јефрем и Спиридон и у којој су значајну улогу имали светогорци-исихасти и тзв. „синаити“.⁴⁴³ Са највишим степеном вероватноће могли смо у овом материјалу да препознамо документе чије аренге потичу из круга око патријарха Спиридона (1379–89) или се могу приписати управо њему као кнежевом блиском сараднику.⁴⁴⁴ Доказ за то били би топоси и библијски цитати који се јављају у повељама за Хиландар (бр. 230), Раваницу (бр. 233) и Св. Пантелејмон о цркви у Хвосну (бр. 234). Већина ових мотива је присутна и у акту монаха Доротеја за манастир Дренчу из 1382, који је добио повеље и од кнеза и патријарха, у међувремену нажалост изгубљене.⁴⁴⁵ По стилу, тематици и формулама претходно набројаним одговара и једина позната аренда патријарха Спиридона, сачувана у потврди Лазареве повеље из 1388. за властелина Обрада (бр. 238).⁴⁴⁶ Поглавар Српске цркве могао би да буде и аутор аренге у исправи за Ждрело (бр. 232), коју је посебним актом и сам потврдио.⁴⁴⁷

О коришћењу формуларâ у дипломатичкој пракси кнеза Лазара поуздано сведочи понављање аренге „Мысльнымъ свѣтомъ“ у четири повеље (бр. 229, 230, 236, 238), без обзира на то да ли је она првобитно састављена у манастиру Лаври, када је игуман Кирил са властелином Црепом 1375/76. измолио потврду његових прилога, или потиче од клирикâ блиских двору. Исто

прилозима, вероватно из 1343, бр. 121), дакле према формулару насталом још у Милутиново време (бр. 58). Ово мишљење може важити само у најопштијим оквирима, пошто је аренда у исправи за Ждрело, онаква каква је сачувана у касном препису документа, јединствена у српској дипломатици.

⁴⁴³ Уп. *ИСН I*, 613–616 (Д. Богдановић); *ИСН II*, 135 (Д. Богдановић).

⁴⁴⁴ Ж. Вујошевић, *Стари завет у арендама*, 146–147.

⁴⁴⁵ О повељи за Дренчу в. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–190 (издање и коментар); уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 371.

⁴⁴⁶ Издање и коментар: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 209–214.

⁴⁴⁷ Издање и коментар потврде: исто, *Повеље кнеза Лазара*, 41–48. Уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, 358–362.

показује и употреба аренге цара Душана бр. 150 („По неизреченному милосрдию и чловѣколюбию“, према једној од варијаната) у повељи Св. Пантелејмону о поклонима челника Мусе, издатој по кнежевом наређењу (в. горе, стр. 217–218). Као дестинатарски производ у обзир би дошла једино поменута исправа за Лавру, најстарија сачувана у фонду кнеза Лазара. Тако би према анализи његових аренги, додуше на основу сасвим скромног узорка од девет докумената, могло да се закључи да црквене повеље углавном нису састављали дестинатари, већ да су оне настајале у владаревом окружењу.

Од 16 повеља са аренгом из доба Стефана Лазаревића, шест је издато у време заједничке власти са мајком Милицом-Евгенијом и братом Вуком, а 10 после стицања деспотске титуле 1402. Упадљиво је да је првој групи само једна оригинална, у повељи за манастир Дечане (бр. 243), док их у другој има чак шест. Ова чињеница указује на промене у дипломатичкој пракси, при чему се са претежног коришћења формуларâ и преузимања текстова старијих исправа прелази на „ауторски концепт“ у коме изгледа главну улогу има сам деспот. Стефан Лазаревић је једини средњовековни српски владар који је за собом оставио и књижевне саставе, а међу њима су у науци већ препознате и неке аренге.⁴⁴⁸ То би били заправо аутобиографски уводи повеља за Тисману и Водицу из 1405/06 (бр. 259) и Хиландар из 1406 (?; бр. 260), али и преамбула Закона о рудницима из 1412.⁴⁴⁹ Није извесно да ли му се може приписати и аренга у исправама за манастире Лавру из 1414/15. и 1427. и Милешеву из око 1414–15 (бр. 266, 267 и 286), или је реч о дестинатарском производу насталом у светогорском манастиру. Од прималаца највероватније потичу и преамбуле повеља за Дечане (бр. 243), Лавру из 1407 (бр. 261) и Ватопед из 1417 (бр. 270), док је текст на основу предлошка у виду старије повеље понављан у случају Дубровника 1405 (бр. 256) и Лавре 1427 (бр. 286). Значајно је

⁴⁴⁸ Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, Београд 1979, 77–132 (о Стефановом образовању и књижевном раду); 106–110 (о аренгама Стефанових повеља, где је изнето ипак нетачно мишљење да су све познате из ранијих српских исправа).

⁴⁴⁹ Издање и коментар: исто, 157, 219–221.

напоменути и да у фонду Стефана Лазаревића не налазимо доказе о сарадњи државног и црквеног врха у дипломатичкој продукцији, карактеристичној за претходни период. Чини се да црквена лица састављају аренге, самим тим ваљда и повеље, само када свој посао обављају за дестинатара.

Исто се може рећи за документарну праксу деспота Ђурђа Бранковића. У 11 повеља употребљено је пет различитих аренги, од којих ниједна није преузета из повеља које је нови деспот издао пре 1427.⁴⁵⁰ Оригинална је само једна и вероватно се може приписати неком од дестинатара (Лавра 1429–39, бр. 296 и Св. Павле 1430, бр. 297). Све остало су формулари преузети из повеља Стефана Лазаревића, али без специфичног идеолошког програма и аутобиографског излагања. Уместо тога, нови деспот већ у својим првим познатим исправама, за светогорске манастире Ватопед и Св. Пантелејмон (бр. 289 и 290), уводи проширену интитулацију са темом угледања на претходне владаре, „господу српску“, која постаје саставни део једног броја његових повеља. То би већ били и сигурни докази о „централизацији“ владарске дипломатике, при чему доминира употреба стандардних формулара.

Посебну групу у корпусу аренги српских владара представљају оне на страним језицима – латинском и грчком. Њихов број је сразмерно скроман: у фонду од укупно 133 повеље са аренгама има их свега 10. Латинска је само једна, и то као уводни текст верзије Душанове прве стонске повеље на том језику (бр. 97а), а девет су грчке и такође припадају поменутом ауктору. На околности њиховог настанка осврнућемо се у одељку посвећеном полиглосији у српској дипломатици, а на овом месту ћемо изнети само нека општа запажања.

Усамљени случај латинске аренге стонске повеље показује да је њен састављач вероватно био ангажован само за ту прилику. У науци је већ истакнуто да она не представља дословни превод српске верзије (бр. 97), али да преноси њене

⁴⁵⁰ Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама*, 84.

главне поруке.⁴⁵¹ Што се тиче грчких проемија, упадљиво је да оне нису биле обавезан састојак хрисовуља: од 19 сачуваних докумената овог типа, свечане преамбуле се налазе само у девет. Оригинале су све осим оне у повељи за манастир Есфигмен из децембра 1347 (бр. 162), што одговара традицији византијске царске канцеларије која је избегавала понављање истих увода у различитим документима.⁴⁵² При њиховом састављању нису коришћени ни формулари српских повеља.⁴⁵³ У већини се реторичким стилем уопштено излажу врлине и дужности владара, а континуитет са традицијама домаће династије истакнут је само у Душановим хрисовуљама Ватопеду (бр. 146 и 172), где се помињу Симеон и Сава као некадашњи ктитори овог манастира. Одсуство литургијског језика и богословља у проемијама грчких повеља српских владара такође се уклапа у опште карактеристике византијске праксе, те се, узимајући у обзир њихов стил и филолошке карактеристике које су анализирали Александар Соловјев и Владимир Мошин, може рећи да су их писали искључиво Грци.⁴⁵⁴ О њиховом идентитету нема никаквих података, ако се изузме помен митрополита скопског Јована (да ли је био Грк?) у три хрисовуље светогорским манастирима у априлу и мају 1346 (бр. 142, 143, 146), али се о његовој улози у издавању ових повеља још увек не може донети коначан суд (в. горе, стр. 214). На закључак Соловјева и Мошина, који је одлучно одбацио Делгер, да „већина“ грчких повеља српских владара није састављена у владарској канцеларији, већ „да су их израдили у својим манастирима сами калуђери и овако готове донели на потпис“, вратићемо се у последњем одељку овог рада.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Превођење није обављено ни у супротном смеру: Г. Чермошник, *Студије*, 15; Д. Јечменица, *ССА* 9 (2010) 38–39.

⁴⁵² О преузимању есфигменске проемије из хрисовуље цара Михаила VIII истом манастиру из 1258–59. в. *Actes d'Esphigmenou*, Archives de l'Athos 6, ed. J. Lefort, Paris 1973, 59–63.

⁴⁵³ В. упоредну анализу у А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXXVIII–XCVIII.

⁴⁵⁴ Исто, XCVIII–CV; уп. А. В. Поповић, *Аренге грчких повеља*, 223–228.

⁴⁵⁵ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, CII–CV; F. Dölger, *Empfängerausfertigung*, 393–414.

*

Анализа аренги у повељама српских средњовековних владара показала је у општим цртама како су се развијали модели састављања повеља у њиховој документарној пракси. Закључци се пре свега односе на црквене повеље, у којима су аренге биле једино и заступљене. Према њима, у раној фази су били доминантни модели дестинатарских производа и понављања „неправних“ оквира текстова старијих исправа приликом издавања потврда и/или давања нових поседа и привилегија истом примаоцу. Они остају присутни све до краја српске средњовековне владарске дипломатике, али се од времена Стефана Дечанског наслућује, а од Душана и Уроша са сигурношћу констатује употреба формулара приликом издавања повеља. Ова појава, која указује на веће учешће владара и његовог окружења у састављању докумената, постаје једно од обележја дипломатичке продукције Стефана Лазаревића и посебно Ђурђа Бранковића. Такође, искључива улога свештенства у изради повеља за црквене дестинатаре поткрепљена је чини нам се јаким доказима. Клирици из владареве пратње, као и они из манастирских средина које су дариване, били су све до XV века једини носиоци „унутрашњег“ правног саобраћаја, од којег су преостали готово само документи за црквене титуларе, али су вероватно имали значајан удео и у комуникацији са спољним факторима претежно световног статуса.

Интитулације и потписи

Ови налази могу унеколико да се допуне анализом других унутрашњих дипломатичких састојака исправа. Као карактеристичне и очекивано формализоване, за ову прилику смо одабрали интитулације и потписе.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Зборник радова о интитулацији као дипломатичком елементу у контексту употребе у Франачкој и Немачкој раног средњег века: *Intitulatio I: Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*; II: *Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten*

Фреквенција истих или сличних формула у документарном фонду појединих владара треба да укаже на степен понављања као знак устаљености канцеларијске праксе. Испитивања са овим циљем обављана су и у западној науци, тако да је на пример велики број различитих интитулационих формула у документарној продукцији француских владара почетком XI века истакнут као један од показатеља несталности дипломатичких форми, дакле и непостојања устаљених канцеларијских обичаја (в. наше II поглавље, стр. 62).

Уз помоћ табеле приложене на следећој страници погледаћемо какво стање показује српска грађа. Испитали смо све сачуване интитулације и потписе српских владара и то одвојено у повељама и писмима, као типовима докумената који би међусобно требало да се разликују између осталог и по степену формализације ових састојака. Код бројчаних вредности са леве стране дат је укупан број јединица које садрже интитулацију или потпис, а са леве број варијаната.⁴⁵⁷

Jahrhundert, hgg. von H. Wolfram, Graz – Wien – Köln, 1967, 1973 (MIÖG Ergänzungsbänder 21, 24). Анализа потписа франачких и немачких владара са уводном студијом о употреби овог елемента овере средњовековних докумената у канцеларијама западноевропских земаља, Рима (папства) и Византије: W. Schlögl, *Unterfertigung*. О интитулацијама и потписима у српској дипломатици: С. Станојевић, *Студије II* („Интитулација“), Глас СКА 92 (1913) 110–162; *Студије XIII* („Потпис“), Глас СКА 106 (1923) 22–49.

⁴⁵⁷ Тако нпр. табела показује да је у три повеље Стефана Немање са интитулацијом овај састојак формулисан на три различита начина, док се у 12 повеља Стефана Дечанског јавља у пет варијаната.

<u>Владар</u>	<u>Институција</u>		<u>Потпис</u>	
	<u>Повеље</u>	<u>Писма</u>	<u>Повеље</u>	<u>Писма</u>
Стефан Немања	3/3	-	2/2	-
Стефан Немањић	5/5	2/2	2/2	-
Радослав	2/2	-	2/2	-
Владислав	6/6	1	6/6	1
Урош I	7/5	-	6/5	1
Драгутин	5/3	-	5/5	-
Милутин	21/12	1	17/11	5/1
Стефан Дечански	12/5	6/2	12/8	4/1
Душан краљ	27/17	7/4	27/14	3/1
Душан цар	51/19	12/1	51/18	5/1
Урош цар	19/10	1	19/6	1
Лазар	10/10	1	7/3	-
Евгенија, Стефан и Вук Лазаревићи	6/6	7/5	5/5	-
Стефан Лазаревић	12/11	19/4	10/4	8/2
Ђурађ Бранковић	20/11	5/2	7/1	4/1
Лазар Бранковић	3/1	1	1	-

У периоду до 1282. неуједначеност формула је изразита: у 28 повеља налазимо 24 различите институције, док у 23 потписа постоји само један случај понављања. Додуше, у пет исправа Владислава I титула садржи израз „помоћу/милошћу Божијом“, али су у свим осталим елементима присутне упадљиве варијације. Код Уроша I по два пута се појављују кратки облик „краљевство ми“ (бр. 23 и 25), и нешто опширнији са поменом Рашке и Поморске земље и то у сличним верзијама на латинском и српском (бр. 22 и 26). Идентичне потписе садрже само две повеље овог владара: за манастир Св. Богородице у Бистрици и Св. апостоле на Лиму (бр. 23 и 27). Међу ретким

примерима понављања у овом фонду се препознаје и Драгутинова титула „краљевство ми“ у три документа (бр. 31, 32 и 35). Ове три повеље, као и једна Урошева са најкраћом интитулацијом упућене су Дубровнику. Налаз се уклапа са резултатима које смо могли да саопштимо током досадашњег излагања: у првих стотинак година документарне праксе српских владара дипломатичке форме су веома неуједначене, што указује и на одсуство организованог рада у виду канцеларије.

Иако је степен неуједначености и у наредном периоду врло висок, од времена краља Милутина запажају се одређене правилности. То се посебно односи на интитулацију, која је у најкраћем облику „краљевство ми“ присутна у чак 10 повеља и једном писму. Сви ови документи издати су пре 1306, у којем раздобљу је коришћена сигурно још само једна формула (у повељи за Хиландар из 1301/02, бр. 46).⁴⁵⁸ Потпис са изразом „самодржац“ и поменом српских и поморских земаља Милутин је употребио пет пута и то у повељама за различите дестинатаре у току читаве своје владавине, (бр. 36, 39, 49, 59 и 63), а кратку оверу у форми „Стефан Урош краљ“, која се налази и у свим његовим писмима, три пута (бр. 41, 47 и 61), најчешће у исправама намењеним Дубровнику. Слично је и са његовим наследником. Титула „краљевство ми“ у повељама долази пет пута од почетка до краја владавине, а њој би одговарала и формула „lo re(gn)ame“, пренета у преводу из свих пет писама, осим оног упућеног дужду (бр. 90). Иста интитулација поновљена је само у три повеље, издате Хиландару у кратком периоду током 1327. године (бр. 85–87), у којима се налази и једнака формула потписа. Као што је био случај и код Милутина, овере свих писама гласе „Стефан Урош краљ“, а налазе се у документима упућеним Дубровнику.

⁴⁵⁸ Стога би овај налаз ишао у прилог датирању повеље Св. Богородици на Мљету око 1308. године (бр. 39), које је предложио С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 587.

У документима краља Душана најчешће се јавља интитулација „краљевство ми“ – у осам повеља све до 1345, укључујући и три на грчком, као и у преводима сва четири писма. Развијенија форма у којој се поред осталих елемената налази и израз „чесник грчким странама“ дословно се понавља само три пута, и то у повељама за Хиландар о Хрељином и Рудловом прилогу и за Хрусијски пирг (бр. 121, 127 и 128).⁴⁵⁹ Разноврсни су и потписи, од којих је најчешће употребљен „Стефан краљ“, седам пута у повељама и три пута у писмима, при чему је Дубровник примио шест тако оверених исправа. Свих 13 преосталих овера почињу формулом „у Христу Богу (благо)верни“, али се настављају некад поменом земаља којима ауктор влада, некад изразом „самодржац/самодржавни“, а у четири случаја без иједног додатног елемента. Треба рећи и да се у наведене три повеље из 1343(?)–45. са истом интитулацијом налази и исти потпис.

Ова слика, која сугерише да повеље не саставља увек исти круг људи према некој устаљеној пракси, донекле се мења у доба царства. Та промена се међутим односи само на грчке повеље, у којима се Душан титулише и потписује увек на исти начин: у преводу „царство ми“, односно „Стефан, у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“. Формула ове титуле понавља се у још девет српских повеља и у свих пет писама. Обичај потписивања мање важних аката и писама менологемом примењен је и у документима на српском, тако да је 10 повеља и писама на оба језика оверено на овај начин. Развијенији облик интитулације са набрајањем земаља уз мање варијације понавља се у пет случајева, и то у повељама чији је формулар несумњиво настао на Светој Гори када је тамо 1347–48. боравила царска

⁴⁵⁹ Овде треба приметити да се грчке земље не помињу у интитулацијама хиландарске компилације и друге трескавачке повеље (бр. 122 и 123). Пошто је овај састојак у Душановој краљевској титули најраније посведочен у потпису повеље Св. Богородици у Тетову из лета 1343 (бр. 119), можда би датирање евентуалног аутентичног предлошка хиландарске и трескавачку исправу требало померити у ту годину.

породица (бр. 158, 166, 167, 168 и 169).⁴⁶⁰ И док богатство формула Душанових титула у српским повељама показује да су у том делу дипломатичке продукције задржане старе традиције, царски потписи за домаће дестинатаре показују тенденцију ка формализацији. Чак се стиче утисак да је од лета 1349. уведен стандардни облик „Стефан у Христа Бога благоверни цар Срба и Грка“, који се у последњих шест година владавине првог српског цара јавља осам пута. Занимљиво је бацити поглед на преосталих осам повеља из тог раздобља, које имају другачије потписе (не рачунајући исправе на грчком). Међу њима су три врло могућа фалсификата (зографска и две которске, бр. 188–190) и пет докумената чији поједини дипломатички елементи изазивају озбиљне сумње у њихову аутентичност (бр. 198, 200, 201, 203 и 204).

Код Душановог наследника интитулација „царство ми“ као да је „резервисана“ за световне дестинатаре, тако да се налази у седам повеља и једном писму за Дубровник и у потврди за челника Мусу (бр. 224). Њена појава у јединој Урошевој хрисовуљи на грчком, дарованој манастиру Лаври 1361 (бр. 221), саасвим је очекивана с обзиром на устаљену праксу потписивања овог типа документа из времена његовог оца. У осталом материјалу једино понављање формуле титуле јавља се у двема повељама истог формулара и рукописа, издате Дубровнику у Рибнику под Призреном 25. априла 1357 (бр. 216 и 217). Као и у Душановим царским документима, и овде се најпре ишло ка формализацији потписа. Поред менологемâ у три повеље и једном писму, све за Дубровник, у 13 исправа наилазимо на смењивање две формуле. Девет пута се понавља краћа „Стефан Урош (благо)верни цар Србима и Грцима“, а четири пута дужа, којој се уз измену реда речи на почетак додаје „у Христа Бога“.

Квантитативне вредности из епохе после 1371. подсећају на рано раздобље српске дипломатичке продукције, барем када је реч о елементима које сада испитујемо, јер у 28 повеља кнеза Лазара и његових наследника до 1427.

⁴⁶⁰ Уп. Ж. Вујошевић, ССА 5 (2006) 123–127.

налазимо чак 27 различитих интитулација. Већина оних у Лазаревим документима ипак има бар један заједнички елемент: израз „самодржац/самодржавни“ читамо у седам исправа. И док су потписи у свих пет повеља Евгеније, Стефана и Вука различити, њихов претходник је на том плану усталио две формуле: „У Христу Богу благоверни Стефан кнез Лазар“ са и без помена Срба и Подунавља. Оне се у његовим актима јављају по три пута, при чему потпис постоји само још у раваничкој повељи, али га преписи свакако наводе у неаутентичном облику.⁴⁶¹ Интитулације Стефана Лазаревића у повељама су веома разноврсне, а понављање смо могли да установимо само у готово истоветном формулару повеља за Лавру из 1414/15. и Милешеву, према првој датирану око 1414–15 (бр. 266 и 267).⁴⁶² С друге стране, у писмима се запажају једнаке форме: једна у кореспонденцији на латинском (бр. 271–274 и 282), друга у комуникацији са службеницима на српском (бр. 268, 275, 276 и 281), а трећа у писмима за Дубровник, којих је укупно девет. Ова последња варијанта, која гласи „милошћу Божијом господин Србима деспот Стефан“, усталила се и као потпис и присутна је у свим повељама и писмима после 1406 (три пута уз додатак „Подунавља“). Горе смо већ напоменули да је формулар проширене интитулације деспот Ђурађ развио из предлогака свог претходника (в. горе, стр. 265). Уз мање варијације тај текст се нашао у шест повеља (бр. 289–291, 294, 298 и 316). Униформност потписа је сада потпуна и у том облику је преузима и Ђурђев наследник Лазар. Вредно је запазити да Ђурађ користи устаљене формуле у комуникацији на латинском језику, како у интитулацијама повеља (осим бр. 293) и писама упућених у Угарску, тако и у свим потписима. Другачији латински формулар

⁴⁶¹ Лазарево владарско име Стефан одсуствује само још у такође позно традираном препису повеље за манастир Ждрело (бр. 232). О употреби овог симболичког имена у дипломатичком материјалу кнеза Лазара и патријарха Спиридона в. С. Ђирковић, *Повеље кнеза Лазара*, 211–212.

⁴⁶² А. Веселиновић, *ССА* 2 (2003) 200–201.

интитулације примењен је само још у мировном уговору са Венецијом из 1435 (бр. 301) и у даровницама за Будву (бр. 302 и 303).

Као што смо могли да се уверимо на примеру интитулација и потписа, разноврсност дипломатичких образаца остаје обележје документарне праксе српских владара све до краја средњег века. Осим ове, анализа материјала је открила и друге константе, али и одређене динамичке појаве. Уједначеност формула у кратким облицима карактеристика је комуникације са Дубровником и то још од XIII века. Устаљују се изрази и у писмима, док је репетитивност у повељама на грчком средином XIV и латинском у првој половини XV века очигледна. То показује да су документи из ових група састављани по одређеним обрасцима у кругу људи у владаревој близини. Стандардизација формуле потписа започета у време Душановог царства довела је до потпуне униформности овог елемента у повељама Ђурђа Бранковића и можда понудила сигурну доњу хронолошку границу доба у коме је српски владар својеручно оверавао документа. С друге стране, разноврсност интитулација у повељама на српском језику указује на шири круг састављача текстова докумената и одређену „ауторску“ слободу која им је припадала док су обављали тај посао. Ако се узме у обзир већ више пута наглашена улога црквених дестинатара и дворских клирика у дипломатичкој продукцији, управо пример великог богатства у изразу интитулација показује да политичко-идеолошке поруке из повеља не треба тумачити само из перспективе владара, тј. ауктора, већ и као доживљај који је о њему имала или желела да створи духовна елита која га окружује.

Полиглосија српских владарских докумената

Чињеница да је око 20% докумената средњовековних српских владара сачувано на латинском и грчком језику (12% латински, 8% грчки) и још више околност да је од најранијих времена морала постојати кореспонденција

дипломатског и административног карактера српских суверена са политичким субјектима Запада и Византије, како на највишем, тако и на локалном нивоу, подстакли су домаће истраживаче на општу претпоставку о постојању латинске и грчке канцеларије, устројених већ у раном раздобљу државне самосталности.⁴⁶³ Сразмерно богата продукција грчких докумената у кратком временском периоду, пре свега за владе цара Душана, била је основа за вишедеценијску дискусију Владимира Мошина и Франца Делгера о питању постојања посебног грчког „одељења“ у служби задуженој за састављање и издавање повеља на српском двору.⁴⁶⁴ Утисак је да резултати не дозвољавају више од начелне склоности ка позитивном одговору. Ово поготову што околности у којима би та канцеларија деловала, као и њен персонал, остају непознати.

Без обзира на несумњиво развијену дипломатску преписку, која је нажалост сачувана само у незнатним фрагментима, најбоља сведочанства о постојању канцеларија на страним језицима, посредна али сасвим поуздана, представљају сами резултати њиховог рада – документи.⁴⁶⁵ При томе мислимо на повеље и писма, типове које смо дефинисали и препознали у читавом српском дипломатичком фонду на почетку нашег III поглавља. У покушају да се одговори на питање о латинској и грчкој канцеларији српских владара требало би поћи од обима и карактера овог материјала, на који аспект посебно желимо да укажемо у овом завршном прилогу нашег рада.

⁴⁶³ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 186–187; уп. С. Станојевић, *Студије XVIII* („Канцеларије“), Глас 156 (1933) 43–48. На овом месту нећемо упућивати на низ мање или више узгредних исказа о „грчкој канцеларији“ Стефана Душана у научним радовима.

⁴⁶⁴ Између осталих радова видети: V. Mošin, *Gab es unter den serbischen Herrschern des Mittelalters eine griechische Hofkanzlei*, AUF 13 (1935) 183–197; исти, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА 91 (1939) 219–260; исти, *Povelje cara Dušana i Jovana Paleologa Pantelejmonovom manastiru*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953) 402–416; F. Dölger, *Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956, 75–101, 152–175, 302–324.

⁴⁶⁵ О обиму дипломатске преписке и степену очуваности тог фонда в. Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–208, 45–58.

Већ простим увидом у сачувани фонд запажа се да је он по броју примерака у односу на целину заправо скроман, а можда је још важнија чињеница да је својим највећим уделом заступљен у ограниченим и кратким временским раздобљима. Поћи ћемо од латинских докумената, чија типолошка и хронолошка обележја дају следећу слику:

<u>Владар</u>	<u>Повеље</u>	<u>Писма</u>	<u>Време</u>
Стефан Немања	1	-	1186.
Стефан Немањић	-	2	1199–1220.
Урош I	1	-	1243. ⁴⁶⁶
Милутин	1	-	1308.
Стефан Дечански	-	1	1330.
Душан	3	4	1332–48.
Стефан Лазаревић	1	8	1417–27.
Ђурађ Бранковић	5	11	1429–56.

И на први поглед је јасно да је српска документарна продукција на латинском језику у највећој мери присутна у виду одређеног типа документа и у току два међусобно одвојена временска периода. Од укупно 38 дипломатичких јединица, 26 су писма. На броју 25 аката из тог фонда издато је од 1417. до 1456. године, што је у оба случаја удео од близу 70%.⁴⁶⁷ Нешто већа фреквенција запажа се и у последње две деценије прве половине XIV века, из ког времена потиче осам докумената. У групи од 12 повеља већину заправо представљају уговори. „Праве“ повеље биле би само Душанове даровнице Скадру (бр. 145) и Св. Николи у Барију, адресирана Дубровнику (бр. 147), обе са традицијом далеко од беспрекорне, затим потврда повластица граду Дебрецину деспота Ђурађа Бранковића из 1429 (бр. 293) и исправа истог

⁴⁶⁶ За овај уговор краља Уроша I са Дубровником није извесно да ли је сачуван у преводу са српског, или је изворно био састављен на латинском (*Зборник I*, 173).

⁴⁶⁷ Овде нисмо уврстили спорне которске повеље, приписане Радославу (бр. 13), Душану (бр. 189 и 190) и Урошу (бр. 207), од којих су три традиране у староиталијанским преводима (са латинског?), а једна у позном српском препису.

ауктора двојници угарских племића из 1443 (бр. 304).⁴⁶⁸ Већ овај налаз показује да би латинска канцеларија на српском двору само у ретким случајевима производила најважнији медиј средњовековног правног саобраћаја – повељу као јединствени и трајни доказ поседовања права и привилегија. Друго, она би била ангажована повремено и привремено све до XV столећа, када би њена улога, с обзиром на политички и економски положај тадашњег српских владара, добила посебан значај.

У првим деценијама српске државне самосталности могло би се помишљати на потребу за интензивнијом комуникацијом на латинском језику пре свега са Дубровником. Ретка сведочанства о томе представљају уговор са Стефаном Немањом из 1186 (бр. 2), састављен у приморском граду и послат српском владару на потпис, и можда уговор са краљем Урошем I из 1243 (бр. 22), за чије је сачуване примерке додуше могуће и да су преводи са српског изворника. Ипак, већ током прве половине XIII века усталила се кореспонденција на српском, за шта су се побринули Дубровчани, устројивши посебну канцеларију са нотарима вичним словенском језику.⁴⁶⁹ Вероватно би било другачије да је слична установа за преписку на латинском заиста постојала на српском двору. Два случаја нам показују да ни краљ Милутин није имао латинску канцеларију. Тако су Дубровчани у септембру 1302. од њега добили српски писану потврдну ранијих уговора (бр. 47) на основу концепта који су на латинском сачинили скоро годину дана раније, а када је 1308. склапао споразум са Карлом Валоа (бр. 53), за састављање текста је ангажовао Улцињског јавног нотара магистра Гиљерма.⁴⁷⁰ Исто тако по прилици требало би и да је Стефан Немањић обезбедио вештаке који су у његово име срочили писма послата папама Инокентију III 1199. и Хонорију III 1220 (бр. 5 и 10).

⁴⁶⁸ О условном сврставању Душанове прве стонске повеље из 1333 (бр. 97 и 97а) међу уговоре в. горе стр. 112, нап. 246.

⁴⁶⁹ Први би био презвитер Паскал, писар осам аката XIII века насталих у Дубровнику: J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6-8 (1957) 311–334. Уп. Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњег века*, Годишњак СФФ 4 (1940) 207–210.

⁴⁷⁰ K. Jirecek, *Die mittelalterliche Kanzlei*, 164.

О живљој спољнополитичкој активности у правцу Млетачке републике у каснијем периоду сведочи пет писама дужду, од којих је једно упутио Стефан Дечански (бр. 90), а четири Стефан Душан (бр. 95, 114, 133 и 170). Сва су сачувана у преписима у венецијанским канцеларијским књигама, за која се Грегор Чremoшник изјаснио да нису преписи са српских изворника.⁴⁷¹ У овим релацијама се свакако одвијала и кореспонденција у виду несачуваних веровних писама, овлашћења и сл, али немамо никакве директне податке о особама које су са српске стране за то биле задужене. Ово важи и за поменуту преписку на највишем нивоу. Ипак, постоје јаке индиције да су је водили високи дворски службеници Стефана Дечанског и Душана, Бисти де Примутис и Никола Бућа, о којима смо писали у претходном поглављу (стр. 210–211). Тако би ови припадници которског племства из владареве пратње по прилици преузимали и ове послове, пошто сталне службе вероватно још увек није било. Обе Душанове латинске повеље, о Св. Николи у Барију и даровница граду Скадру, остављају отвореним питања, како о (степену) аутентичности, тако и о њиховим творцима. Анализом њихових дипломатичких формула Сима Ћирковић је могао да закључи само да је први документ саставио нотар научен западним дипломатичким традицијама, „без најмањег трага утицаја српске канцеларије“, те се може претпоставити да је био ангажован од дестинатара.⁴⁷² Писар повеље-уговора о Стонском рату такође је непознат. До сада је установљено да она не понавља формулар српског примерка, већ текст преноси у оквирима западних дипломатичких образаца.⁴⁷³ У вези са овом повељом Чremoшник је поставио питање да ли је Душан имао „канцеларијске чиновнике“ за латинске исправе, или је „само од случаја до случаја позивао

⁴⁷¹ Г. Чremoшник, *Студије*, 18.

⁴⁷² С. Ћирковић, ССА 4 (2005) 96. Превод скадарске повеље задржао је готово искључиво диспозитивне одредбе, те се на основу оскудних података о дипломатичким обележјима могло закључити само то да му је као предложак служио аутентични царски акт: С. Ћирковић, ССА 6 (2007) 113, 118.

⁴⁷³ Г. Чremoшник, *Студије*, 18; Д. Јечменица, ССА 9 (2010) 38–42.

какво стручно лице“ за тај посао. У овој прилици то „стручно лице“ свакако је могло бити послато из Дубровника, или чак из Венеције.

Значајнији број латинских докумената српских владара сачуван је тек из времена деспотâ Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Реч је о два уговора са Венецијом из 1426. и 1435 (бр. 284 и 301), две Ђурђеове повеље за дестинатаре у Угарској (бр. 293 и 304), два његова уговора са Јаношем Хуњадијем (бр. 311 и 314) и 19 писама обојице владара у вези са њиховим пословима у Угарској. То је и период у коме се са сигурношћу може говорити о постојању сталне писарске службе за латинску кореспонденцију на српском владарском двору. У тој служби био је ангажован Которанин Никола де Архилупис, најпре Стефанов, а затим и Ђурђев „канцелар“ (в. горе, стр 212). Није познато да ли је он водио сву преписку својих господара, па ни то да ли је стално боравио у Србији.⁴⁷⁴ На питање да ли се радило о уређеној канцеларији са сталним чиновницима којима би он био старешина утолико је теже одговорити, што палеографска анализа латинских докумената из овог раздобља, чак и када су оригинали, због прилично униформисаног писма канцеларијске готице отежава препознавање рукописних особина појединих нотара.

Остаје нам да са Константином Јиречеком закључимо да српски владари све до XV века нису имали латинску канцеларију, већ су по потреби ангажовали писаре способне да саставе документе на том језику, или су то чинили дестинатарски нотари. С обзиром на ограничену писану комуникацију на високом нивоу, барем према расположивим изворима, постојање једне такве службе није ни било неопходно. У периодима када је кореспонденција добијала на замаху, налажена су одговарајућа решења. Тако су Стефан Дечански и Душан те послове вероватно поверавали својим дворанима

⁴⁷⁴ Г. Чремошник, *Студије*, 18. указује на податак да је уговор са Венецијом у Стефаново и Ђурђево име из 1426. године саставио нотар млетачког војног заповедника. О кретању Николе де Архилуписа в. К. Jirecek, *Die mittelalterliche Kanzlei*, 164–165.

пореклом из приморја, који су иначе у њиховој служби обављали и друге послове, док су тек деспоти Стефан и Ђурађ имали сталног канцелара, с тим што је вероватно и он, уз своје друге активности, бивао ангажован повремено. Свакако да ће изношење претпоставки о овим питањима бити знатно јаче утемељено после систематске дипломатичке обраде ове грађе, која је до сада изостала.

Знатно компактнији фонд грчких исправа, како у типолошком, тако и у хронолошком погледу, најпре оставља утисак производа једног организованог система. Потпуно усклађени са традицијама византијске канцеларије, ови документи су издавани непосредно пред проглашење и за време Српског царства:

<u>Владар</u>	<u>Хрисовуље</u>	<u>Простагме</u>	<u>Време</u>
Краљ Душан	4	3	1344–46.
Цар Душан	17	4	1346–55.
Цар Урош	1	-	1361. ⁴⁷⁵

Едиторски и дипломатички знатно темељније обрађене од латинских, грчке повеље српских владара Душана и Уроша, као уосталом и других династа српског порекла, сразмерно добро су истражене у српској и европској науци.⁴⁷⁶ Стање је повољније и када је реч о њиховом дипломатичком статусу, пошто се од 29 за нас релевантних јединица 18 сматра оригиналима (три су додуше у међувремену изгубљене, бр. 139, 146 и 176), а 11 аутентичним преписима. Да са овим оценама ипак треба бити опрезан упозорио је још одавно Делгер, указујући на чињеницу да у едицији Соловјева и Мошина није обрађена дужна пажња спољашњим одликама докумената. Пошто систематска анализа тих елемената није спроведена, Делгер је сматрао да су статуси оригинала можда

⁴⁷⁵ Постоји и верзија ове повеље на српском, датирана новембром 1361. О мишљењима у вези са статусом ових примерака в. Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 87.

⁴⁷⁶ В. упуте на општу и литературу о појединим документима у Д. М. Живојиновић, *Регеста*, 57–99. О карактеристикама ових докумената у светлу њихових проемија в. горе стр. 265–266.

олако додељени неким јединицама, поготову онима које су издавачи били склони да прогласе за концепте дестинатарâ.⁴⁷⁷

Па ипак, детаљна анализа унутрашњих карактеристика, нарочито стила, језика и правописа, омогућила је Соловјеву и Мошину да дођу до неколико веома значајних налаза, који у истраживањима српске и византијске дипломатике чини се нису довољно коришћени, нити је о њима вођена адекватна дискусија.⁴⁷⁸ Издавачи грчких повеља у њима су запазили велико шаренило стилова, али и „ванредну ортографску разноликост“. То их је најпре довело до оцене да оне „нису све изашле из једне канцеларије“, а затим и до закључка да су већину саставили дестинатари. Без обзира што таква пракса у византијској дипломатици бар до сада у науци није потврђена нити значајније наговештена (в. горе, стр. 54 и нап. 139, стр. 57), особености документарне праксе српских владара о којима смо говорили у овом раду указују на могућност да се она ни према овом материјалу није односила другачије.

Постојање грчке канцеларије на Душановом двору подразумевало би ангажовање не само грчких писара, већ и учених ретора и књижевника који су били у стању да текстове докумената сроче на начин за који је утврђено да потпуно одговара византијским обрасцима. О сталном присуству таквог особља у царевом окружењу не постоје никакви подаци.⁴⁷⁹ Једина личност чије се име јавља у повељама, а могла би бити у вези са њиховом производњом, је већ помињани митрополит скопски Јован, који се јавља у три хрисовуље светогорским манастирима, издате на сабору приликом царског крунисања или непосредно после тога (бр. 142, 143, 146). Занимљиво је, међутим, да ниједна од пет хрисовуља издатих у априлу 1346. у Скопљу нема проемију. С друге стране, од пет хрисовуља које је Душан даровао манастирима за време свог боравка на Атосу 1347–48. четири поседују свечане

⁴⁷⁷ F. Dölger, *Empfängerausfertigung*, 393–414, пос. 393–397. и 414.

⁴⁷⁸ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, ХСVIII–CV.

⁴⁷⁹ О Грцима у Душановој служби уп. Г. Острогорски, *Серска област*, 96–103.

преамбуле. Да ли то значи да српски цар у својој пратњи заиста није имао особље вично састављању царских аката на грчком, већ се у том погледу ослањао на дестинатаре?

На овом месту указаћемо и на један компаративни модел. То је норманска Краљевина Сицилија, чији су владари нарочито до средине XII века имали вишејезичну дипломатичку продукцију, и то на латинском, грчком и арапском.⁴⁸⁰ Истраживања њихове документарне праксе у светлу овог феномена такође су се бавила питањем о евентуалном постојању посебних „одељења“ у владарској канцеларији.⁴⁸¹ Резултати су показали да и иначе неразвијена писарска служба Рогера I и Рогера II није имала стални нотаријат нити стандардизоване норме у производњи докумената ни за латинске, а камо ли за грчке и арапске документе. Због тога су владари Сицилије, Калабрије и Апулије при састављању и издавању тих исправа били упућени на дестинатаре, али и локалне чиновнике у крајевима насељеним грчким и арапским становништвом.⁴⁸² Тако је остало до времена Виљема II (1154–66), последњег владара који је издавао и повеље на грчком, без тенденција да се те неформалне али врло практичне структуре доведу до степена професионалне организације.⁴⁸³

На сличан начин је српски цар Стефан Душан могао организовати документарну активност у новоосвојеним областима, у којима и иначе није

⁴⁸⁰ Полиглосија је најизразитија у време грофа Рогера I (1061–1101) и Рогера II (1105–54, краљ од 1130), док је у време Виљема II (1154–66) латински постао доминантан. У једној представи из рукописне књиге с краја XII века анахронистички су приказани *notarii grezi, saraceni, latini*, пошто се у документарном фонду последњих норманских краљева Сицилије налази само један грчки документ и то као билингва (*Tancredi et Willelmi III regum diplomata*, hgg. von H. Zielinski, *Codex diplomaticus regni Siciliae I, Diplomata regum et principum e gente Normannorum V*, Köln – Wien 1982, XVIII–XIX).

⁴⁸¹ О томе в. Н. Enzensberger, *Beiträge zum Kanzlei- und Urkundenwesen der normannischen Herrscher Unteritaliens und Siziliens*, Kallmünz 1971; J. Becker, *Die griechischen und lateinischen Urkunden Graf Rogers I. von Sizilien*, QFIAB 84 (2004) 1–37 (пос. 4–13).

⁴⁸² J. Becker, *Urkunden*, 6–7.

⁴⁸³ *Guillelmi I. regis diplomata*, hgg. von H. Enzensberger, *Codex diplomaticus regni Siciliae I, Diplomata regum et principum e gente Normannorum III*, Köln – Weimar – Wien 1996.

било значајнијих промена у локалној администрацији и обичајима.⁴⁸⁴ Као што су се дестинатари претежно старали о састављању манастирских повеља према старим навикама, тако су и писари световних прималаца у грчким крајевима били највичнији обављају тог посла за сопствене потребе.⁴⁸⁵ Када је његов наследник остао без власти у Романији, продукција грчких докумената је драстично опала, о чему сведочи само једна његова хрисовуља те врсте, дарована манастиру Лаври 1361. године (бр. 221). Владари у централним српским областима више нису издавали повеље на грчком, па ни оним светогорским манастирима којима је Душан својевремено делио хрисовуље на језику Ромеја.

⁴⁸⁴ *ИСН I*, 538–540 (М. Благојевић).

⁴⁸⁵ О Душановим повељама за грчке градове знамо само на основу чл. 124 Законика: *Душанов законик*, 100 (издање), 195 (превод и коментар приређивача).

V

ЗАКЉУЧАК:

СРПСКА ВЛАДАРСКА КАНЦЕЛАРИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ – ИЛИ НЕШТО ТОМЕ СЛИЧНО?

Додатак у поднаслову закључка указује на проблем терминолошке природе са којим смо се суочавали пишући о теми формулисаној на начин који подразумева постојање организоване службе за састављање и издавање докумената на двору владарâ средњовековне Србије. Исказ у облику питања, који на овом месту имамо прилику да изнесемо, требало би да буде потврда да је наше истраживање барем у основи постигло свој циљ. Јер током рада смо се уверили да је о владарској канцеларији прикладније говорити као о феномену него као о установи, избегавајући, кад год је то могуће, било какве институционалне конотације. Ако се постигнути резултати у науци покажу као прихватљиви, класичне представе о уређењу државних структура биле би релативизоване, а истраживања, посебно у сфери дипломатике, смештена у реалнији историјски контекст.

Разуме се да се до ове концептуалне промене могло доћи тек пажљивим и систематским испитивањем изворâ, у овом случају српске документарне грађе. Међутим, специфичности овог фонда као и његова донекле ограничена истраживачка употребљивост, упутили су нас на упоредну анализу са одговарајућим моделима у ближе и даљем географском окружењу средњовековне Србије. Комбиновањем ова два основна метода дошли смо до закључака који се могу преиспитати и унапредити даљим напорима у циљу потпуне дипломатичке обраде српских документарних извора.

Најпре је требало поставити питање да ли је појам „канцеларије“ постојао у свести савременика и, ако јесте, шта је он за њих значио. Анализа изворâ, спроведена у иностраној науци током вишедеценијских појединачних

истраживања ове теме, показала је да у Западној Европи све до XII века у том смислу може да се идентификује једино „канцелар“, било као номинални, било као стварни носилац дипломатичке продукције на владарском двору. Израз са институционалним призвучком од тог времена означава заправо његову службу или круг делатности, да би тек средином XIII столећа, најпре у Краљевини Сицилији под влашћу Фридриха II, „канцеларија“ постала назив за једну установу у оквиру државног апарата. С друге стране, у Византији и Србији се овај појам ни у каквом облику не јавља у изворима током готово читаве средњовековне епохе. Кажемо „готово“, пошто смо у српском материјалу који превазилази оквире наше теме успели да га пронађемо тек у једној повељи господара Зете Ивана Црнојевића из 1482, где он додуше још увек не означава особље или службу, већ локалитет – место где се чувају документи.

При таквом стању ствари морали смо да прихватимо методолошко упутство западноевропске науке, формулисано још у првој половини прошлог века, али до данас, посебно у византијској и српској дипломатици, тек ретко примењивано: израз „канцеларија“ треба користити као конвенционални термин, пошто је то научна конструкција која нема упориште у савременим изворима све до развијеног средњег века, па ни тада на подручју целе Европе. Од ове околности техничке природе још је важнији суштински приступ феномену дипломатичке продукције, која се одвија у одређеним условима и на одређеном месту, а може се означавати разним помоћним називима, као што је на пример згодна, али непреводива немачка кованица *Beurkundungsstelle*. Тако смо на основу резултата европске дипломатике могли да дефинишемо три основна стадијума развоја производње средњовековних повеља: 1. састављање докумената по прилици; 2. деловање неформалне писарске службе на двору; 3. рад организоване владарске канцеларије.

У европским регијама у којима су постојале касноантичке правне и административне традиције уместо поменутог првог стадијума препознаје се

другачији модел, назван „доба аката“. Тек када су централне и локалне управне структуре позног Римског Царства замрле или доживеле постепену трансформацију, основни медиј правног саобраћаја уместо деловодног акта постаје повеља као јединствени документ са извршним дејством и трајном доказном снагом, који не остаје у архиву управног апарата, већ га чува прималац у форми оригинала. Тако „доба повеља“ у франачкој Галији започиње у другој половини VI века најпре у северним, а тек у VIII у јужним областима. У Византији су старе административне традиције опстале знатно дуже, те се ова промена не може регистровати пре XIII столећа, од када постоји континуитет сачуваних царских докумената. У областима које нису биле у саставу римске државе, или су током Велике сеобе на тим просторима уништени сви облици античког управног система, „доба повеља“ наступило је у време када су се формирале прве домаће државне структуре. Међу политичким субјектима са оваквом судбином налази се и Србија, као што је то рецимо био случај са скандинавским земљама или Угарском.

Основни предуслов за прелазак на стадијум неформалне писарске службе била је стална, непрекидна и растућа дипломатичка активност. Њени носиоци постају истакнути достојанственици у улози канцелара, у већини европских земаља углавном клирици из редова дворске капеле и високе јерархије, а у држави Меровинга (референдари) и Византији (логотети и други чиновници) лаици. Они сами, или уз помоћ анонимних писара, по прилици састављају документе, снабдевају их графичким украсима и средствима овере и, када и где је то обичај, подносе владару на потпис. Ови службеници обављају и друге политичке, репрезентативне или црквене функције. О улози канцелара као владаревог „првог министра“ сведочи уосталом и данашњи немачки термин *Kanzler* за државног премијера. Уз паралелизам надлежности главних актера у аукторовом окружењу, ову фазу развоја канцеларије обележава и значајно учешће дестинатарâ у документарној продукцији. С обзиром да су исправе са највишег места потребне само њима, они у том процесу имају неспорну

иницијативу у односу на двор, било да се појављују у улози петената, било да доносе готове производе на оверу. Владар у сталном кретању излази им у сусрет онако како је то могуће у датим околностима. Отуда и изразита разноликост дипломатичких форми и садржаја, који зависе од тренутних техничких могућности и расположивости диктаторâ и писарâ, способних да обликују производ на одговарајући начин.

Иако је оцењено да византијска царска канцеларија није у потпуности превазишла ову фазу развоја, она у односу на друге европске моделе показује особености које је издвајају као донекле посебан феномен. Писарска служба била је стално лоцирана на двору у Константинопољу, где је водила и регистре издатих исправа. Учешће дестинатарâ у изради докумената није потврђено, тако да се генеза повеља у Византији још увек посматра „централистички“.

За прелазак у фазу организоване владарске, тј. државне канцеларије, било је потребно да се развију још неки елементи, који у Западној Европи могу да се региструју током XIII и XIV века. То су самостално деловање документарне службе и у владаревом одсуству, поседовање сопствених просторија, у Енглеској од 1265. чак изван двора, стални професионални састав особља и стандардне дипломатичке форме, налик бирократским производима модерног доба.

Друштвено-политичке специфичности различитих регија у различитим периодима упућују на веома диференцирано посматрање појава које су наведене као обележја трију фаза развоја дипломатичке продукције у средњовековној Европи. Због тога је избор одговарајућих упоредних модела у истраживању феномена српске владарске канцеларије представљао посебан изазов. Определили смо се с једне стране за модел Франачке и Немачке раног и развијеног средњег века, а са друге за византијски модел XIII–XV столећа. Поступак изразито дијахроне компарације са првим моделом нашао је

упориште у чињеници да је документарна продукција у Србији почела да се развија у условима сличним онима који су владали у Франачкој и затим Немачкој, али и у околности да је дипломатичко наслеђе владарâ ових држава веома добро едиторички и истраживачки обрађено. Синхрони византијски модел дошао је у обзир не само због свестраног утицаја који је ова цивилизација извршила на средњовековну Србију, већ и због тога што главни производ канцеларије у Константинопољу тек у наведеном раздобљу може да се анализира као функционални еквивалент повељи западноевропских и српских владара.

Усвајање наведених модела као релевантних показало се плодноним, прво јер је олакшало методолошки приступ грађи, а друго јер је помогло да се у недостатку директних сведочанстава у изворима одређене појаве протумаче уз висок степен уверења у ваљаност донетих закључака. Анализирајући домаћу документарну грађу, установили смо да јој не одговара класични концепт канцеларије Теодора Сикела, али ни у најновије време формулисани модел „мреже дворских нотара“ Розамунде МекКитерик. Уместо тога, могли смо да се уверимо да је феномен српске владарске канцеларије најближи моделу разумевања документарне праксе немачких владара X и XI века који је развио Волфганг Хушнер. Према њему, канцеларија треба да се разуме не као дворска или државна институција, већ као променљива персонална констелација. У изради повеља не учествују бројни службеници, како је то замишљао Сикел, него најчешће једна особа из владареве пратње, или као представник дестинатара. Та једна особа по правилу припада свештеничком staleжу, а у случајевима када се ради о репрезентативним повељама за важне примаоце то је неко из редова високе јерархије (уп. енглески израз *clerc*, који се до данас одржао као назив за административног службеника). Удео дестинатарских производа у дипломатичкој продукцији је већински и захтева вишестрано тумачење политичких и идеолошких порука докумената – из угла ауктора и његовог окружења и из угла примаоца. С друге стране, византијски

модел је у средњовековној Србији једно време делом чак и директно подражаван. О томе сведочи пре свега појава логотетâ као припадника дворске властеле са улогом контроле документарног саобраћаја нарочито са спољним факторима. Византијске традиције преузете су и у погледу формалних одлика докумената упућиваних грчким дестинатарима у периоду када су њихови крајеви били под влашћу Српског царства. Стога се постављало и питање да ли је српска канцеларија, барем у једној фази развоја, заиста била устројена као византијска, или је подражавање било само формално.

Сада треба представити како се анализом српске дипломатичке грађе дошло до препознавања обележја ових модела и самим тим до одговарајућих тумачења. Материјал смо ограничили на документарну продукцију оних политичких субјеката који се условно могу сматрати централним носиоцима српског државног суверенитета током читавог трајања средњег века: владаре династија Немањића, Лазаревића и Бранковића. У тако дефинисаном фонду идентификовано је укупно 325 дипломатичких јединица у периоду од краја XII века до 1457, две године пре пада Деспотовине. Према типовима, ове јединице смо подвргли општој подели на повеље и писма и то у односу на њихову основну намену, а не на формална обележја. Тако смо под повељама подразумевали све исправе којима се додељује и/или потврђује неко трајно право, привилегија или посед, укључујући и склапање уговорних односа. У писма смо пак сврстали акте који се односе на текућу администрацију и кореспонденцију. Показало се да знатну превагу са уделом од око 70% имају повеље, међу којима је убедљиво највише даровница и потврда (65% фонда), и тиме се намећу истраживачу као најважнији производ канцеларије и главни предмет анализе. То се поготову односи на рани период, с обзиром да заступљеност писама до 1282. износи само 11%, да би до 1371. достигао тек 26%. Ако се удео сачуваних писама усвоји као показатељ сложенијих административних активности, самим тим и потребе за вишим степеном

организације канцеларијских послова, могло би се закључити да је то био случај средином XIV века и нарочито у време Лазаревих наследника, када је од оба основна типа докумената сачуван једнак број.

Анализа дипломатичког статуса сачуваних докумената суочила нас је са проблемом који је имао значајан утицај на избор методологије истраживања. Пошто наине целина српског дипломатичког фонда до сада није задовољавајуће едиторички и критички обрађена, нису могли бити установљени ни општи критеријуми разликовања оригиналних исправа од различитих врста секундарне традиције. Последица је да статус сразмерно великог броја јединица, самим тим ни њихове изворне вредности, није поуздано утврђен. Због тога смо истраживање усмерили пре свега на унутрашња обележја докумената, очекујући да она, иако у неким случајевима пренета у неаутентичној спољашњој форми, могу саопштити релевантне податке. Тиме су наши резултати донекле ограничени, али је избегнута судбина синтеза заснованих на дипломатички несолидно или непотпуно савладаној грађи, као што су после накнадно обављених критичких едиција само делимично употребљиве студије Бруна Ганца о меровиншкој и Ота Дикауа о канцеларији Лудвига Побожног.

Према статусу, и у складу са резултатима досадашњих углавном појединачних истраживања, документе смо поделили на оригинале и остале, узимајући у обзир све осим у науци поуздано доказаних историјских фалсификата. Удео оригинала у укупном фонду износи око 55%, са могућношћу да буде већи, с обзиром на предлоге које смо дали у вези са неким примерцима који су услед премисе о постојању устаљене канцеларијске праксе и из ње произашлих образаца у науци проглашени за сумњиве. Убедљиво највећи број оригинала чуван је, и углавном до данас сачуван, у ризницама и архивима дестинатарâ, који су своја права темељили на трајној доказној вредности добијених докумената. То показује да документ овог статуса као јединствени примерак по правилу чува само прималац. Издавање два или више примерака оригинала

посведочено је само у случајевима када је постојало више дестинатара (као у случају повеље цара Уроша Хиландару и жупану Вукославу 1360) и када се радило о уговорима, при чему се очекује да сведочанство о дефинисаним правима и обавезама чувају обе стране, што у вези са примерцима уговора између Стефана Немање и Дубровника из 1186. и повеље којом је краљ Душан уступио Стонски рât Дубровнику 1333. додуше није потврђено. Само два поуздана сведочанства о похрањивању једног од оригинала код ауктора односе се на потврде цара Душана (1349) и краља Вукашина (1370) дубровчанима о општим повластицама. То нас доводи до закључка да српски ауктори, осим у ретким и специфичним случајевима, нису израђивали нити чували парне примерке издатих исправа.

Анализа карактеристика и места чувања докумената секундарне традиције (једноставних копија, преписа у регистарским књигама, преписа у картуларима и др) показала је да у Србији нема познатих случајева бележења докумената у канцеларијском, тј. аукторовом регистру. С обзиром да су западноевропски владари почели да воде регистре тек у време врло обимне документарне продукције, може се претпоставити да српски ауктори, који тај обим нису ни приближно достигли, такву врсту евиденције никада нису водили. О редовном и уређеном архивирању исправа на двору такође нема података, па треба веровати да су се у владарској путујућој ризници чували примерци само најважнијих докумената, као сведочанства о обавезама одређеног дестинатара према издавачу.

Налаз значајан за познавање феномена канцеларије односи се и на једноставне копије у виду аутентичних преписа и прерада. Анализа расположивог фонда је показала да су такви примерци сачувани искључиво код прималаца, а преко 80% ових докумената поседују или су поседовали даровани манастири. Управо су у њима ти примерци и састављани, а не у владаревој канцеларији. За разлику од уређених канцеларија које су водиле мање или више редовну евиденцију о документарном саобраћају, као што се

чинио у Дубровнику и Венецији, манастири су преписе и прераде израђивали са циљем да их употребе као доказна средства. Тако су настајали аутентични преписи са снагом оригинала (као повеља Стефана Немањића за Мљетски манастир уз каснију потврду краља Милутина), али и интерполације и компилације које су се представљале као оригинали, иако им тај статус није доделио ауктор (као Милутинова исправа за карејску келију из 1317/18. или примерци „сводне“ повеље истог аутора за Хиландар). Овакви случајеви показују да оригинале не треба посматрати искључиво као производе канцеларије, односно да оригинал, са аспекта правне вредности у свом добу, не мора бити само онај документ који је изашао из владареве писарске службе. Када се томе дода учешће дестинатарâ у изради дипломатичких оригинала, улога владарске канцеларије као носиоца дипломатичке продукције додатно се релативизује.

Хронолошки и просторни распоред расположивог материјала показао је да је дипломатичка продукција готово искључиво зависила од степена политичке активности владара, његовог кретања и интереса за одређене регионе и субјекте. Она је очекивано била најразвијенија у време Милутина, Стефана Дечанског и поготову Стефана Душана, коме се приписује аукторство више од трећине целокупног фонда. Повећање броја издатих докумената било је углавном равномерно, осим у случајевима краља Уроша I и његовог имењака са царском титулом. Док се у погледу првог може говорити о „случају традиције“ (Überlieferungszufall) пад продукције другог у односу на претходнике узрокована је слабљењем његовог политичког положаја, због чега је изгубио значај и за традиционално најважније партнере. Исто важи и за године после његове смрти до учвршћења кнеза Лазара у централним српским областима. Тако је у периоду од 1366. до 1375/76, када нема сачуваних повеља Уроша и Лазара, Дубровник добио 11, а светогорски манастири 14 исправа од различитих обласних господара.

Поред Дубровника и манастира Агоса, повеље српских владара, сачуване додуше у знатно мањем броју, најчешће и у најдужем временском периоду добијали су дестинатари у ибарској и лимској долини и на јадранском приморју. У осталим областима дипломатичка активност се одвијала у кратким временским интервалима, углавном пратећи Душанове освајачке походе. Тако на пример за дестинатаре средње и западне Македоније постоје повеље издате само између 1334. и 1346/47. Карактеристично је да за територије северно и источно од линије Западна Морава – Ибар нема ниједне повеље пре 1380, што значи да су ове области, иако још одраније у саставу српске државе, све до времена кнеза Лазара биле на маргини интереса владара, као и да је документарни саобраћај тамо почео да се одвија сразмерно касно. Примећено је и да је пораст дипломатичке продукције Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића умногоме био условљен њиховом кореспонденцијом са субјектима у Угарској, са којом су имали нарочите политичке и економске везе.

Анализа грађе у односу на статус дестинатарâ показала је очекивани резултат: убедљиво највише повеља дато је манастирима и црквама (127), док је Дубровник био адресат укупно 109 докумената (46 повеља и 63 писма). Захваљујући чињеници да су ови примаоци били најпоузданији чувари писаних фондова, у њима је опстало и понешто на различите начине пристиглих аката за друге дестинатаре. Такве су повеље за појединце из духовног и световног сталежа, чији приватни архиви иначе нису могли да преживе искушења бурних векова. С обзиром на веома мале шансе за опстанак одређених врста докумената за одређене категорије прималаца, може се претпоставити да је до нас доспео само незнатан део првобитне продукције. Процена удела сачуваног у некад постојећем била би веома значајна за стицање представе о размерама активности и степену уређења канцеларије, али у недостатку валидних параметара њу није могуће дати. Ипак, када се фрагментарна традиција српског фонда посматра у односу на такође у

незнатној мери очуване фондове у компаративном материјалу, уочава се огромна несразмера, која би чак и у случају да су другде постојали много бољи услови са чување морала бар делом бити одраз значајне разлике и у обиму продукције (нпр. годишњи просек од 0,20 докумената Стефана Немањића према 6,26 мађарског краља Емериха и 22 немачког цара Фридриха II). Овакви односи имали би импликације и на закључке о феномену канцеларије. Јер ако се у време Фридриха I са фондом од преко 1000 сачуваних повеља препознају тек зачеци организоване канцеларије, тешко је да би знатно мања продукција у Србији могла бити резултат система на истом или чак вишем степену развоја.

Истражујући формалне оквире канцеларије, пажњу смо најпре усмерили на њену локацију, тј. места у којима су документи записивани и издавани. На основу података саопштених у самим актима, могли смо да констатујемо да се дипломатичка активност српских владара одвијала у општим околностима карактеристичним за упоредне моделе у западној и средњој Европи. Повеље и писма настајали су најчешће у повременим и привременим резиденцијама (55%), на аукторовим „успутним станицама“ у току путовања (35%) и на саборима (10%). Владара је по правилу пратио читав двор, који су чиниле најзначајније црквене и политичке личности, истовремено учесници и у дипломатичкој активности. Основни закључак је да је канцеларија током читавог средњег века неодвојива од личности монарха. Повеље се издају и оверавају само у његовом присуству, у време и на месту када је тај поступак практично изводљив. При томе један део правног саобраћаја остаје у оквирима усмених налога и договора, који се писмено фиксирају у одговарајућим условима тек на иницијативу дестинатара (пример повеља цара Душана за Иванка Пробиштитовића, или кнегиње Милице-Евгеније за Лавру). Српска путујућа канцеларија постаје резиденцијална тек силом политичких прилика, десетак година пред пропаст Деспотовине, када је од 18

докумената са познатим местом издања у 16 случајева то обављено у Смедереву.

Када је реч о канцеларијском персоналу, најпре смо се ослонили на директне податке које о томе пружају документи. Према њима, актери дипломатичке продукције се могу поделити у три групе: дијаци, логотети и остали. Док се за дијаке увек саопштава да „пишу“, логотети некад „пишу“, а некад издају налог за писање, што се најчешће означава изразом „преручи“ и ређе терминима „наручи“ и „рече“. Слично логотетима, делатност актера из групе „остали“ посведочена је у два вида – писање и издавање налога. Занимљиво је да се ни у једном документу не помињу два или више актера по имену или звању, тако да се евентуално хијерархијско уређење може само посредно извести из исказâ као што је „НН преручи писати“. Владарево учешће често се саопштава општим изразом аукторства (нпр. „пише царство ми“), али су бројни примери показали да се његова улога углавном може ограничити на изведбу потписа, каква пракса је посведочена у Византији и делом на Западу.

Прикупљени подаци сразмерно су оскудни и дозвољавају да се састав особља у писарској служби српских владара реконструише само делимично и у ограниченим временским периодима. Тако су сигурни помени дијакâ забележени само у два раздобља: 1299/1300–23 (тројица) и 1398–1405 (четворица или петорица). Општи контекст у коме се јављају одаје утисак да нису припадали властеоском слоју, док њихова имена сведоче да су били лаици. Није сигурно ни да ли су сви били у владарској служби, што је потврђено само за двојицу, или је неки од њих можда припадао дестинатару. Може се само наслућивати да су дијаци као вештаци нижег друштвеног положаја били ангажовани да за своје господаре по прилици пишу документе, при чему је бележење њихових имена било пре изузетак него правило.

Најистакнутији актери дипломатичке продукције, барем према подацима из докумената, били су логотети, чији се појава и трајање поклапају са периодом

у коме је српска држава доживела политички успон, праћен усложњавањем дворског апарата углавном према узорима из Византије. У документима Немањића појављују се имена осморице логотета који „пишу“ или „преручују“ писање, и то у периоду између 1325. и 1365. Ограничене могућности упоредне анализе унутрашњих и поготову спољашњих обележја материјала, којом би се могла утврдити њихова стварна улога у изради исправа, дозволиле су са се само наслути како су они, подобно логотетима у Византији, само контролисали ток документарног саобраћаја, тако што су налагали писање, можда рекогносцирали готове производе и тако припремљене их подносили владару на потпис. Није извесно ни да су састављали и диктирали текстове докумената. Само у једном случају се могла потврдити улога рекогносцента („преручи, потписа и запечати“), али је ту реч о Цоцану (1333–34), једином који се помиње без логотетског звања. Изградња хијерархијски устројене писарске службе, наговештена одредбама Душановог законика о тарифама за логотете и дијаке, у белешкама о записивању повеља потврђена је само повремено („логотет НН преручи писати“), док пре и после „доба логотета“ средином XIV века о вишестепеном уређењу са поделом надлежности нема података.

Континуитет у низу логотета започет у годинама пред проглашење царства траје готово без прекида у наредне две деценије, а завршава се у време када, барем према расположивом материјалу, престаје дипломатичка активност цара Уроша. Запажа се и промена у типу докумената за које су логотети надлежни. Пре Хрса благу предност имају писма/разрешнице, док су после 1343. повеље у огромној већини. Ови налази указују на тенденцију извесне „централизације“ дипломатичке продукције у време Душановог и делом Урошевог царевања. Иако су њен значајан удео још увек свакако чинили дестинатарски производи, бар за један број докумената може се са сигурношћу рећи да су настали на двору. Питање „преклапања“ дужности логотета Ђурђа и „великог логотета“ Гојка, као могући наговештај

усложњавања дворског апарата са последицама у документарној пракси, мора остати отворено због неразјашњене традиције докумената у којима се овај други јавља. Познато је да су логотети у служби Немањића обављали и друге дужности, као што су дипломатске мисије (Хрс, Драгослав, Дејан), или брига о спровођењу одлука фиксираних повељама (Ђурађ као милосник). Активност великодостојника са овим чином у више „ресора“ потврђује, додуше само делимично, и Душанов законик, где је учешће у изради исправа поменуто тек после права „управљања црквама“. Стога би ове дужноснике само условно требало називати старешинама канцеларије.

У постнемањићком периоду као актери дипломатичке продукције помињу се само још тројица логотета, и то један Вукашинов, један Лазарев, а трећи тек у време деспота Ђурђа и Лазара Бранковића. Међутим знатно већи број налазимо у улози милосника, све у повељама за приморске градове. Континуитет обављања различитих важних послова у непосредној владаревој близини показује да су логотети били и остали високи дворски службеници, којима је брига о писаном правном саобраћају била само једна у низу политичких, дипломатских и репрезентативних дужности. Контекст у каквом се у изворима помињу уверава нас да се по правилу радило о лаицима, што опет одговара византијском моделу. Усамљени пример будућег архиепископа и патријарха Јоаникија, о чијем учешћу у изради докумената нема непосредних података, тешко да може да релативизује овај закључак. Он управо потврђује да је дужност логотета припадала световном сталежу. Кретање у служби у супротном смеру није потврђено, пошто немамо сазнања да је неки логотет поседовао и црквени чин.

Уз паралелизам надлежности логотета на српском двору иде и за средњи век карактеристичан паралелизам структурâ, који се у документарној пракси огледа у чињеници да се као њени носиоци појављују и други достојанственици различитог чина и ранга. Тако је забележено да су наредбе за састављање укупно пет писама/разрешница издали управници финансија

Стефана Дечанског Бисти де Примутис и Душана Никола Бућа. Њихова појава у овој улози можда најбоље сведочи о неформалном устројству српске канцеларије и у време када она почиње да поприма обриси организоване службе. Уз тај прагматизам у канцеларијским пословима, када о документима везаним за фискалне послове брину финансијски службеници, постоји и пример преклапања надлежности са логотетима, пошто је неколико месеци после Николе Буће, једно обавештење о разрешењу рачуна „писао“ логотет Прибац (1340). Да су налоге за израду докумената издавале и друге особе из владареве пратње, свакако припадници властеле, показују и примери Жарка (1350) и кесара Војихне (1357).

Директна сведочанства о клирицима као учесницима у стварању докумената у српској грађи су изненађујуће малобројна. Поред уопштених помена архиепископа Арсенија у лимској повељи краља Уроша и игумана студеничког Саве у Милутиновој повељи Св. Ђорђу код Скопља, као и неразјашњене улоге митрополита скопског Јована у три хрисовуље из 1346, нашли смо само две исправе у којима је њихова улога наведена на начин за који би се очекивало да описује стандардни поступак у највећем броју случајева. У Милутиновој потврди Жаретићима (1316) каже се да ју је „писао и запечатио“ калуђер Антоније, а у Душановој исправи за Хиландар о Радославином поклону (1337?) забележено је да ју је на двору у Сврчину записао игуман Арсеније, а потписао краљ. Упоредном анализом савремене документарне грађе нисмо могли да потврдимо учешће ове двојице припадника духовног сталежа у другим сличним приликама.

С обзиром да је доказана кључна улога свештенства у канцеларијским пословима владарâ средње и западне Европе, а делом и Византије, поставља се оправдано питање да ли је тако било и у Србији. Далеко мањи истраживачки потенцијал домаћих у односу на стране изворе не дозвољава да се у том правцу донесу сигурни закључци. Међутим, анализа садржаја докумената отвара могућност да се међу њиховим ауторима открију или наслуте не само

клирици нижег ранга, већ и припадници високе јерархије. Тако међу састављачима српских аренги могу да се идентификују, поред поменутог игумана Арсенија, архиепископи Сава I, Никодим I и Данило II, патријарси Сава IV и Спиридон, као и митрополит серски Јаков. Аренге, сачуване у 80% повеља за црквене дестинатаре, потврђују одлучујуће учешће свештенства у настанку овог материјала. Оно је присутно све до времена Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, у чијим повељама више не налазимо доказе о сарадњи државног и црквеног врха у дипломатичкој продукцији, карактеристичној за претходни период. Тако се може веровати да су клирици из владареве пратње, као и они из манастирских средина које су дариване, били све до XV века једини носиоци „унутрашњег“ правног саобраћаја, од којег су остали готово само документи за црквене титуларе.

Истраживање аренги указало је и на основне моделе по којима су повеље настајале. У раној фази су били доминантни модели дестинатарских производа и понављања „неправних“ оквира текстова старијих исправа приликом издавања потврда и/или давања нових поседа и привилегија истом примаоцу. Они остају присутни све до краја српске средњовековне владарске дипломатике, али се од времена Стефана Дечанског наслеђује, а од Душана и Уроша са сигурношћу констатује повремена употреба формулара приликом издавања повеља. Ова појава, која указује на веће учешће владара и његовог окружења у састављању докумената, постаје једно од обележја дипломатичке продукције Стефана Лазаревића и посебно Ђурђа Бранковића.

Разноврсност дипломатичких образаца као показатељ непостојања устаљених канцеларијских обичаја нарочито је уочљива на примеру формула интитулација и потписа, код којих би се иначе очекивао висок степен формализације и репетитивности. Неуједначеност посебно карактерише рани период, јер у 28 повеља издатих до 1282. налазимо 24 различите интитулације, док у 23 потписа постоји само један случај понављања. И у наредном периоду варијације су бројне, тако да ова шароликост остаје

обележје документарне праксе српских владара све до краја средњег века. Она указује на шири круг састављача текстова докумената и одређену „ауторску“ слободу која им је припадала док су обављали тај посао. Ако се узме у обзир већ више пута наглашена улога црквених дестинатара и дворских клирика у дипломатичкој продукцији, управо пример великог богатства у изразу интитулација показује да политичко-идеолошке поруке из повеља не треба тумачити само из перспективе владара, тј. ауктора, већ и као доживљај који је о њему имала или желела да створи духовна елита која га окружује.

У одређеним групама докумената ипак се примећује стандардизација. Тако се устаљују се формуле у кратким облицима као карактеристика комуникације са Дубровником, али и изрази у писмима, док је репетитивност у повељама на грчком средином XIV и латинском у првој половини XV века очигледна. То показује да су документи из ових група састављани по одређеним обрасцима у кругу људи у владаревој близини.

Полиглосија дипломатичке заоставштине српских владара, са специфичностима исправа издатих на латинском (12% фонда) и грчком језику (8%), пре ће бити показатељ способности ауктора да у прилагоде своју делатност тренутним потребама, него постојања организованих канцеларијских структура за кореспонденцију на страним језицима. Тако смо анализом ове грађе могли да закључимо да српски владари све до XV века нису имали латинску канцеларију, већ су по потреби ангажовали писаре способне да саставе документе на том језику, или су то чинили дестинатарски нотари. С обзиром на ограничену писану комуникацију на високом нивоу, барем према расположивим изворима, постојање једне такве службе није ни било неопходно. У периодима када је кореспонденција добијала на замаху, налажена су одговарајућа решења. Тако су Стефан Дечански и Душан те послове вероватно поверавали својим дворанима пореклом из приморја, као што су били управници дворских финансија Бисти де Примутис и Никола Бућа, док су тек деспоти Стефан и Ђурађ имали сталног канцелара, Николу де

Архилуписа, с тим што је вероватно и он, уз своје друге активности, бивао ангажован повремено. Што се тиче грчких повеља, издаваних само у кратком периоду Душанове власти између 1344. и 1355, уз још једну цара Уроша из 1361, склони смо да прихватимо резултате анализе Соловјева и Мошина, који сугеришу да се махом радило о дестинатарским производима. Документарна активност у новоосвојеним грчким областима, у којима и иначе није било значајнијих промена у локалној администрацији и обичајима, могла је бити организована слично оној у норманској Краљевини Сицилији, где су владари при састављању и издавању исправа на језицима староседелаца били упућени на дестинатаре, али и локалне чиновнике у крајевима насељеним грчким и арапским становништвом.

Ако бисмо на крају покушали да дефинишемо феномен српске владарске канцеларије у средњем веку, чини нам се да је најприкладније одредити је, речима Себастијана Глајкснера употребљеним за канцеларију Фридриха II, као флексибилну писарску службу, која је у два наврата била на путу да прерасте у институцију. У први мах тај развој је био заустављен политичком кризом после распада Српског царства, а други пут прекинут падом Деспотовине, којим је и окончано постојање средњовековне државе. При томе је она у првој половини XIV века прешла из фазе састављања докумената по прилици на виши степен организације. Чак и тада није била ни професионална, ни хијерархијски устројена, већ пре свега практична. Њени носиоци били су актери различитог статуса и положаја на владарском двору, али у знатној и за одређене типове докумената у доминантној мери и дестинатари. Управо тим плурализмом у документарној пракси једино се може објаснити изразита неуједначеност дипломатичких форми и садржаја у њеним производима, чије богатство текстуалних и визуелних порука представља верно огледало предбирокупатског средњовековног друштва, како другде у Европи, тако и у Србији.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Архив ПДН	Архив за правне и друштвене науке
AfD	Archiv für Diplomatie, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde
AfD Beiheft	Beiheft zum Archiv für Diplomatie, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde
AUF	Archiv für Urkundenforschung (од 1955. AfD)
<i>BBKL</i>	<i>Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon I–XXXV</i> , hgg. von F. W. Bautz, T. Bautz, Hamm-Herzberg-Nordhausen 1990–2014.
<i>VID</i>	<i>Vocabulaire international de la diplomatie</i> , ed. M.M. Càrcel Ortí, Valencia 1997.
Глас СКА	Глас Српске краљевске академије
Гласник Снд	Гласник Скопског научног друштва
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва
Годишњак СФФ	Годишњак Скопског филозофског факултета
DA	Deutsches Archiv für Geschichte (од 1951: Erforschung) des Mittelalters

DFG	Deutsche Forschungsgemeinschaft
EdG	Enzyklopädie deutscher Geschichte I–XC, München 1988–2012.
ENArC	European Network on Archival Cooperation
Зборник МСЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности
Зборник ФФ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИГ	Историјски гласник
<i>ИСН</i>	<i>Историја српског народа I–VI, Београд</i> ² 1994.
ИЧ	Историјски часопис
QFIAB	Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
<i>LexMA</i>	<i>Lexikon des Mittelalters I–X, Stuttgart 1977–1999.</i>
<i>ЛССВ</i>	<i>Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.</i>
MGN	Monumenta Germaniae Historica
MHN	Monumenta Hungariae Historica

MIÖG	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
MOL	Magyar Országos Levéltár
NA	Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (од 1937. DA)
НБС	Народна библиотека Србије
<i>OHBS</i>	<i>The Oxford Handbook of Byzantine Studies</i> , ed. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack, New York 2008.
Прилози КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
REB	Revue des études byzantines
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије
ССА	Стари српски архив
Starine JAZU	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
ХЗ	Хиландарски зборник
НЗ	Historische Zeitschrift
CID	Commission internationale de diplomatique

ИЗВОРИ

Acta et diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana I–VI, ed. F. Miklosich – J. Müller, Wien 1860–1890.

Actes d'Esphigménou, Archives de l'Athos 6, ed. J. Lefort, Paris 1973.

Actes de Kutlumus, Archives de l'Athos 2, app. II, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris 1988.

Actes de Vatopédi II, de 1330 à 1376, Archives de l'Athos 22, éd. J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis, Paris 2006.

Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 6–21.

Árpád-kori oklevelek. 1000–1196. Chartae Antiquissimae Hungariae, ed. G. Györffy, Budapest 1997.

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II/1 (1001–1272), ed. E. Szentpétery, Budapest 1942–1943; II/2–4 (1272–1301), ed. I Borsa, Budapest 1961–1987).

M. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002.

E. Winkelmann, *Acta imperii inedita saeculi XIII et XIV. Urkunden und Briefe zur Geschichte des Kaiserreichs und des Königreichs Sizilien* I (1198–1273), Innsbruck 1880.

Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал 1 (2013) 241–254.

Ж. Вујошевић, *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia Byzantino-Balcanica*, Софија 2014, 453–475.

Guillelmi I. regis diplomata, hgg. von H. Enzensberger, *Codex diplomaticus regni Siciliae I, Diplomata regum et principum e gente Normannorum III*, Köln – Weimar – Wien 1996.

M. Gysseling – A. C. F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesium centesimum scripta I*, Brüssel 1950.

М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози КЈИФ 43, 1-2 (1977) 59–75.

М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани – The First Charter of the Decani Monastery* (двојезично), Београд 2004.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел и Д. Петровић, Београд 1988.

Данилови настављачи. Данилов ученик, Други настављач Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге 7, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989.

Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1: Ab anno 1000 usque ad annum 1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992.

La diplomatie française du Haut Moyen Age. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France I, dir. В.-М. Ток, Turnhout 2001.

F. Dölger (– P. Wirth), *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453 I–V*, München – Berlin 1924–1965.

F. Dölger – A. E. Müller, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I/1–2: Regesten von 565–867, Regesten von 867–1025*, München – Berlin 2003–2009.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I–XVIII, ur. Т. Смићиклас, М. Костренчић, Ј. Стипишић и др, Zagreb 1904–1990.

Н. Дучић, *Врађина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, Гласник СУД 27 (1870) 164–192.

Душанов законик, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010.

Енциклопедија српске историографије, прир. Р. Михаљчић и С. Ђирковић, Београд 1997.

A. Esch, *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, *Historische Zeitschrift* 240 (1985) 529–570.

Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, *Miscellanea* 27 (2006) 57–99.

Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, прир. Н. Радојчић, Београд 1962.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321), прир. В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик, Београд 2011.

П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд – Смедерево 1989.

English Episcopal Acta 28: Canterbury 1070–1136, ed. M. Brett – J. A. Gribbin, London 2004.

Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина*, *Miscellanea* 33 (2012) 57–68.

К. Јиречек, *Споменици српски*, *Споменик СКА* 11 (1892) 1–117.

Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196, ed. G. Györffy, Budapest 1994.

Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő XII, ed. P. Lukcsics, Budapest 1931.

Codice diplomatico longobardo I–V, ed. L. Schiaparelli, C. Brühl, E. Zielinski, Roma 1929–2005.

- B. Korablev, *Actes de Chilandar II. Actes slaves*, Византійскій временникъ 19 (приложение), Петроградъ 1915.
- V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère Philothéou*, Travaux et mémoires 10 (1987) 261–356.
- M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935/36), 166–185.
- M. Lascaris, *Deux „chrysobulles serbes pour Lavra*, XЗ 1 (1966) 9–19.
- S. Ljubić, *Listine o одноšajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike I–X*, Zagreb 1868–1891.
- S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine JAZU 10 (1878) 1–43.
- B. В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858.
- М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–142.
- Л. Мирковић, *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, Београд 1935.
- Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеле и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућени Дубровнику*, Прилози КЈИФ 39, св. 3–4 (1973) 226–234.
- С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеле кнеза Лазара*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеле и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXIII. A Magyarorszáг és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526, ed. L. Thallóczy – A. Áldásy, Budapest 1907.

Monumenta Ragusina. Libri reformationum I–V, ur. I. Tkalčić – J. Gelčić, Zagreb 1879–1896.

В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981) 7–36.

К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274–277.

С. Новаковић, *Хрисовуљ цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7.

К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, ХЗ 12 (2008) 57–67.

Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, Иницијал 2 (2014) 215–239.

Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960.

Ф. Раčki, *Prilozi za sbirku srbskih i bisanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

Ф. Раčki, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III g. 1220*, Starine JAZU 7 (1875) 53–56.

П. Ровинский, *Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ* I–II, Санктпетербургъ 1888–1897.

Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10 (1998) 9–132.

Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 385–394.

- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926.
- А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I–IV*, ур. В. Мошин, Скопје 1975–1981.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3–36.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929 (репринт Београд 2006).
- Tancredi et Willelmi III regum diplomata*, hgg. von H. Zielinski, *Codex diplomaticus regni Siciliae I, Diplomata regum et principum e gente Normannorum V*, Köln – Wien 1982.
- L. Thallóczy – C. Jirecek, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, *Archiv für slavische Philologie* 21 (1899) 78–99.
- A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*, Roma 1863.
- J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Budapest 1853.
- J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. године*, Споменик СКА 47 (1909) 1–48.
- Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови*, Београд 1979.
- С. Ђирковић, *Две српске повеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–100.
- М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 67, св. 1–4 (2001) 99–111.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*, Buda 1829–1844.

G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, Regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Buda 1844.

J. Шафарик, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелеимона у Светој Гори*, Гласник СУД 7/24 (1868) 231–295.

Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.

MGH Diplomata¹

Die Urkunden der Merowinger I–II, nach Vorarbeiten von C. Brühl hgg. von T. Kölzer, Hannover 2001.

Die Urkunden der Karolinger, Band I: Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen, hgg. von E. Mühlbacher, Hannover 1906.

Die Urkunden der deutschen Karolinger, Band I: Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren, hgg. von P. Kehr, Berlin 1934.

Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band I: Die Urkunden Konrad I. Heinrich I. und Otto I, hgg. von T. Sickel, Hannover 1879–1884; *Band II/1: Die Urkunden Otto des II*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1888; *Band II/2: Die Urkunden Otto des III*, hgg. von T. Sickel, Hannover 1893.

Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band X: Die Urkunden Friedrichs I, Bände I–V, hgg. von H. Appelt u.a, Hannover 1975–1990.

Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band XIV/2: Die Urkunden Friedrichs II 1212–1217, hgg. von W. Koch u.a, Hannover 2007.

¹ Издања закључно са годином 2007. доступна су на веб-страници www.dmgh.de.

Стари српски архив²

- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29.
- Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II кнезу и општини дубровачкој*, ССА 1 (2002) 31–54.
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског*, ССА 1 (2002) 69–78.
- С. Ђирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 93–98.
- С. Ђирковић, *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 99–102.
- С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–115.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, ССА 1 (2002) 131–142.
- Н. Порчић, *Акт једног српског краља о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 11–19.
- Н. Порчић, *Акт краља Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 21–28.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003) 29–40.

² Радови публиковани у часопису Стари српски архив у оквиру рубрике „Дипломатичка грађа“ (издања и коментари докумената) у овом списку су издвојени и дати према хронолошком реду објављивања, а у напоменама уз основни текст у скраћеном облику са именом аутора, редним бројем свеске са годином издања и одговарајућим страницама. Чланке из рубрике „Прилози српском дипломатару“ навели смо у списку литературе, а у основном тексту цитирали као и све друге радове објављене у периодици.

- С. Марјановић-Душанић, *Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару*, ССА 2 (2003) 55-68.
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003) 85-97.
- Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 99-142.
- М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143-166.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193-202.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3-17.
- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану*, ССА 3 (2004) 35-44.
- Ж. Вујошевић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004) 45-69.
- Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004) 71-87.
- М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведена Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107-123.
- В. Тријић, *Повеља краља Стефана Уроша II манастиру Светих апостола на Лиму*, ССА 4 (2005) 3-22.
- Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 4 (2005) 23-50.
- Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана цркви Светог Николе у Добрушти*, ССА 4 (2005) 51-67.

- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–85.
- С. Ђирковић, *Повеља цара Душана Општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 87–98.
- С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 119–134.
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–149.
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.
- С. Ђирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 161–172.
- Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, ССА 5 (2006) 11–41.
- С. Ђирковић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321. године*, ССА 5 (2006) 43–49.
- В. Тријић, *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму*, ССА 5 (2006) 51–64.
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.
- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива*, ССА 5 (2006) 83–98.
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*, ССА 5 (2006) 99–113.

- Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину*, ССА 5 (2006) 115–137.
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006) 139–148.
- М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006), 207–227.
- К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 229–239.
- С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 11–17.
- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 19–34.
- С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, ССА 6 (2007) 55–67.
- Ђ. Бубало, *Почетак треће Дечанске хрисовуље*, ССА 6 (2007) 69–82.
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гаударохора*, ССА 6 (2007) 83–101.
- Д. Живојиновић, *Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику*, ССА 6 (2007) 103–111.
- С. Ђирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру*, ССА 6 (2007) 113–121.
- Н. Порчић, *Писма немањихких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 11–26.

- Д. Јечменица, *Писмо краља Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Паскоја Гучетића*, ССА 7 (2008) 27–35.
- Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Уроша III Дечанског за Дубровчанина Луку Лукаревића*, ССА 7 (2008) 37–49.
- Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)*, ССА 7 (2008) 59–70.
- Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)*, ССА 7 (2008) 71–90.
- С. Бојанин, *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 99–112.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.
- Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Душана за дубровачко трговачко друштво Вукасовић–Лукаревић–Гучетић*, ССА 8 (2009) 37–44.
- Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, ССА 8 (2009) 45–55.
- В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 69–80.
- М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о тоговле*, ССА 8 (2009) 81–86.
- Н. Порчић, *Пропусница цара Уроша за дубровачко посланство*, ССА 8 (2009) 87–100.
- А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–203.

- Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.
- А. Веселиновић, *оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, ССА 9 (2010) 19–24.
- Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50.
- Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61.
- С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је Хиландару приложила Милшина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 63–73.
- М. А. Чернова, *Писмо цара Стефана уроша Дубровчанам*, ССА 9 (2010) 87–92.
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010) 147–158.
- Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011) 3–16.
- Д. Јечменица, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини*, ССА 10 (2011) 17–28.
- Д. Живојиновић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, ССА 10 (2011) 29–36.
- С. Ђирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011) 37–59.
- М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о трговле*, ССА 10 (2011) 61–69.

- Ж. Вујошевић, *Повеља браће Драгаша Хиландару о цркви Св. Власија*, ССА 10 (2011) 71–86.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 151–164.
- Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратеће акта*, ССА 11 (2012) 33–58.
- С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, ССА 11 (2012) 59–90.
- М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о даренији земљи од Луты до Курила*, ССА 11 (2012) 91–100.
- А. Крстић, *Повеља деспота Ђурђа Бранковића о давању у залог поседа у Угарској Јовану Хуњадију*, ССА 11 (2012) 151–174.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА 12 (2013) 21–29.
- Д. Јечменица, *Повеља цара Стефана Душана за Дубровчанина Мароја Гучетића*, ССА 12 (2013) 67–78.
- М. А. Чернова, *Хрисовул цара Стефана Уроша Дубровчанам*, ССА 12 (2013) 79–90.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару о даривању 100 литара сребра годишње од Рудника Ново Брдо*, ССА 12 (2013) 121–132.
- А. Крстић, *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским службеницима о правима павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима*, ССА 12 (2013) 133–143.
- М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014) 33–64.

Д. Јечменица, *Две разрешне повеље краља Стефана Душана за Дубровчане Марина, Миху и Живу Бунџа, закупце царина у Зети и Призрену*, ССА 13 (2014) 65–78.

А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142.

М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА 13 (2014) 143–179.

С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014) 181–206.

И. Коматина, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Хиландару*, ССА 13 (2014) 207–218.

<http://monasterium.net>³

³ Веб-портал који нуди снимке, у већем броју случајева праћене издањима и дипломатичким описом, преко 400.000 повеља средњег века и раног новог доба, груписаних у „националне“, тематске или архивске збирке (последњи увид: јуни 2015).

ЛИТЕРАТУРА

- D. Eichler, *Fränkische Reichsversammlungen unter Ludwig dem Frommen*, Hannover 2007.
- G. Althoff, *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt 2003.
- H. Appelt, *Die Reichskanzlei Barbarossas – ein terminologisches Problem?*, Römische historische Mitteilungen 28 (1986) 141–150.
- K. O. von Aretin, *Das Reich ohne Hauptstadt?*, Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten, hgg. von T. Schieder und G. Brunn, München–Wien 1983, 5–13.
- Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 65–79.
- A. Beihammer, *Byzantinische Diplomatie: Dead or alive?*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies 2006, Vol. 1: Plenary Papers, ed. E. Jeffreys, Aldershot 2006, 173–187.
- Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 357–377.
- Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45–63.
- Х.-Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998.
- J. Becker, *Die griechischen und lateinischen Urkunden Graf Rogers I. von Sizilien*, QFIAB 84 (2004) 1–37.
- P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.
- G. W. S. Barrow, *The English Royal Chancery in the earlier 13th century*, Praktische Arbeit in den Herrscherkanzleien im späteren 12. und im 13. Jahrhundert, hgg. von W. Koch, AfD 41 (1995) 241–248.

Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon I–XXXV, hgg. von F. W. Bautz, T. Bautz, Hamm–Herzberg–Nordhausen 1990–2014 (серија није завршена).

М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212.

М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд ²2001.

К. Blaschke, *Urkundenwesen und Kanzlei der Wettiner bis 1485*, Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatik, hgg. von G. Silagi, München 1984, 193–202.

The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England, ed. M. Lapidge, J. Blair, S. Keynes, D. Scragg, Oxford 2001.

Д. Богдановић, *Политичка философија средњовековне Србије. Могућности једног истраживања*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1997, 98–127.

С. Божанић, *Дипломатичка анализа Светостефанске хрисовуље*, Истраживања 15, Нови Сад 2004, 63–74.

R.-H. Bautier, *La chancellerie et les actes royaux dans les royaumes carolingiens*, BEC 142 (1984) 5–80.

R.-H. Bautier, *Les actes de la chancellerie royale française sous les règnes de Louis VII (1137–1180) et Philippe Auguste (1180–1223)*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 101–113.

(K. Brandi, H. Bresslau, M. Tangl), *Einführung*, AUF 1 (1908) 1–4.

A. v. Brandt, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart ¹⁸2012 (¹1958).

M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb ²1995.

- R. Browning, *Notes on Byzantine Prooimia*, Wien 1966.
- H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I–II*, Leipzig 1912–1931 (Bd. I 1889).
- C. Brühl, *Studien zu den merowingischen Königsurkunden*, Köln–Weimar–Wien 1998.
- Б. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хретовског манастира*, ССА 1 (2002) 177–194.
- Б. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 243–276.
- Б. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.
- C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford 2005.
- Vocabulaire international de la diplomatie (VID)*, ed. M.M. Càrcel Ortí, Valencia 1997.
- J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave*, Slovo 6-8 (1957) 311–334.
- Ž. Vujošević, *Diplomatik in Serbien und Montenegro*, AfD 52 (2006) 531–540.
- Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама средњовековних српских и бугарских повеља* – магистарска теза одбрањена у Београду 2008.
- Ž. Vujošević, *Moses as a Role Model in the Serbian Charters after 1371. Changing Patterns*, Balcanica 39 (2008) 69–78.
- Ž. Vujošević, *National Leader, Warrior, Prophet. Moses in Medieval Serbian Charters*, AfD 55 (2009) 163–174.

- Ž. Vujošević – N. Porčić – D. M. Živojinović, *Das serbische Kanzleiwesen. Die Herausforderung der digitalen Diplomatie*, Digital diplomatics. The computer as a tool for the diplomatist?, hg. von A. Ambrosio, S. Barret, G. Vogeler, AfD Beiheft 14 (2014) 133–147.
- D. Ganz, *Bureaucratic Shorthand and Merovingian Learning*, Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society. Studies presented to J. M. Wallace-Hedrick, ed. P. Wormald, D. Bullough, R. Collins, Oxford 1983, 58–75.
- C. Gastgeber, *Rhetorik in den Schreiben der Byzantinischen Kaiserkanzlei*, La langue des actes, Troyes 2003 (интернет-издање <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/gastgeber>).
- S. Gleixner, *Sprachrohr kaiserlichen Willens: Die Kanzlei Kaiser Friedrichs II (1226–1236)*, AfD Beiheft 11, Köln 2006.
- M. Groten, *Die Arengen der Urkunden Kaiser Heinrichs IV. und König Philipps I. von Frankreich im Vergleich*, AfD 41 (1995) 49–72.
- F. Dölger, *Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei? Methodisches zur Erforschung der griechischen Urkunden des Mittelalters*, AUF 15 (1938) 393–414.
- F. Dölger, *Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956.
- F. Dölger, *Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei*, XIIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports IV (1961) 83-103.
- F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre I*, München 1968.
- P. Depreux, *Die Kanzlei und das Urkundenwesen Kaiser Ludwigs des Frommen – nach wie vor ein Desiderat der Forschung*, Francia 20/1 (1993) 147–162.
- O. Dickau, *Studien zur Kanzlei und zum Urkundenwesen Kaiser Ludwigs des Frommen. Ein Beitrag zur Geschichte der karolingischen Königsurkunde im 9. Jahrhundert*, AfD 34 (1988) 3–156; AfD 35 (1989) 1–170.

- М. Динић, *Дубровачки трибути. Мозориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 224–231.
- J. Doufour, *Peut-on parler d'une organisation de la chancellerie de Philippe Auguste?*, *Praktische Arbeit in den Herrscherkanzleien im späteren 12. und im 13. Jahrhundert*, hg. von W. Koch, Afd 41 (1995) 249–268.
- J. Doufour, *Typologie des actes de Philippe Ier (1060–1108) et de Louis VI (1108–37), rois de France*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 65–89.
- G. Györffy, *Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im XI. Jh*, Afd 30 (1980) 88–96.
- G. Györffy, *La chancellerie royale de la Hongrie aux XIII–XIV siècles*, *Forschungen über Siebenbürgen und seine Völker*, Festschrift Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó, hgg. von K. Benda, T. von Bogay, H. Glassel und K. Lengyel, München 1988, 159–175.
- G. Györffy, *Die ungarischen Königsurkunden bis 1200*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 259–270.
- H. Enzensberger, *Beiträge zum Kanzlei- und Urkundenwesen der normannischen Herrscher Unteritaliens und Siziliens*, Kallmünz 1971.
- W. Erben – L. Schmitz-Kallenberg – O. Redlich, *Urkundenlehre I*, München – Berlin 1907.
- М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136.
- М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 71–90.
- М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 35–50.
- И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975.

N. Oikonomidès, *Le support matériel des documents byzantins*, Actes du Colloque International du CNRS sur la Paléographie Grecque et Byzantine, Paris 1977, 385–398.

N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, REB 43 (1985) 167–195.

Intitulatio I: Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts; II: Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert, hgg. von H. Wolfram, Graz – Wien – Köln, 1967, 1973 (MIÖG Ergänzungsbänder 21, 24).

Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* – докторска дисертација одбрањена у Београду 2014.

Историја српске државности I, Београд 2000.

Историја српског народа I–II, Београд 21994.

Историја Црне Горе II/1–2, Титоград 1970.

K. Jirecek, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie 26 (1904) 161–214.

J. Karayannopulos, *Die byzantinischen Privilegienurkunden*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 277–281.

D. A. Carpenter, *The English royal chancery in the thirteenth century*, Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais, ed. K. Fianu, DL. J. Guth, Louvain-la-Neuve 1997, 25–53.

D. E. Queller, *Political Institutions, One Thousand Years. Western Europe in the Middle Ages*, ed. R. L. de Molen, Boston 1974, 107–163.

H. Quirin, *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*, Stuttgart 1991.

P.F. Kehr, *Die Schreiber und Diktatoren der Diplome Ludwigs des Deutschen*, NA 50 (1935) 1–105.

- P. Kehr, *Die Kanzlei Karls III.*, Berlin 1936.
- D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Sarajevo 1972, 415–419.
- T. Kölzer, *Die ottonisch-salische Herrscherurkunde*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 127–142.
- T. Kölzer, *Kulturbruch oder Kulturkontinuität? Europa zwischen Antike und Mittelalter – Die Pirenne-These nach 60 Jahren*, Das Mittelmeer. Die Wiege des europäischen Kultur, hgg. von K. Rosen, Bonn 1998, 208–227.
- T. Kölzer, *Kaiser Ludwig der Fromme (814–840) im Spiegel seiner Urkunden*, Paderborn 2005.
- T. Kölzer, *Einführung*, Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde, Konstanzer Arbeitskreis. Vorträge und Forschungen 70 (2009) 7–16.
- T. Kölzer, *Diplomatik*, AfD 55 (2009) 405–424 (превод на енглески: „Diplomatics“, *Handbook of Medieval Studies. Terms – Methods – Trends*, ed. A. Classen, Berlin 2010, 405–424).
- P. Classen, *Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum römisch-germanischen Kontinuitätsproblem*, AfD 1 (1955) 1–87 (I. Teil), AfD 2 (1956) 1–115 (II. Teil).
- H.-W. Klewitz, *Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes*, DA 1 (1937) 44–79.
- H.-W. Klewitz, *Kanzleischule und Hofkapelle*, DA 4 (1941) 224–228.
- Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Св. Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 141–165.
- H.-H. Kortüm, *Zur päpstlichen Urkundensprache im frühen Mittelalter. Die päpstlichen Privilegien 896–1046*, Sigmaringen 1995.

- W. Koch, *Die Reichskanzlei in den Jahren 1167–1174. Eine diplomatisch-paläographische Untersuchung*, Wien 1973.
- A. Kubínyi, *Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jh.*, Festschrift Friedrich Hausmann, Graz 1977, 299–324.
- E. Lalou, *Chancellerie et hôtel à l'époque de Philippe le Bel, Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais*, ed. K. Fianu, DL. J. Guth, Louvain-la-Neuve 1997, 13–24.
- Lexikon des Mittelalters I-X*, Stuttgart 1977–1999.
- Lj. Maksimović, *Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher*, Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa, hg. von C. Hannick, AfD Beiheft 6 (1999) 25–54.
- М. Маловић-Ђукић, *Biste de Primutis, которски властелин (XIV век)*, ИЧ 55 (2007) 73–82.
- Р. Маринковић, *Почеци формирања српске биографске књижевности*, Прилози КЈИФ 39 (1973) 3–19.
- С. Марјановић-Душанић, *Мотив лозе Јесејеве у доба Уроша I*, Зборник ФФ 18А (1994) 119–126.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, *Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“*, Прилози КЈИФ 65–66, св. 1–4 (1999–2000), 3–20.
- С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, ССА 3 (2004) 153–168.
- R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989 (3¹⁹⁹⁵).

R. McKitterick, *Charlemagne. The Formation of an European Identity*, Cambridge 2008.

R. McKitterick, Charlemagne: The Formation of a European Identity, *Speculum* 84/3 (2009) 753–755 (M. Gabriele).

R. McKitterick, Karl der Große, *Concilium medii aevi* 11 (2008) 1019–1025 (W. Hartmann).

Medieval studies. An introduction, ed. J. M. Powell, New York 1992 („Diplomatics“ by L. E. Boyle, 82–113).

Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975 (2001).

Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976) 99–106.

Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић, историја, култ, предање*, Београд 1984.

V. Mošin, *Gab es unter den serbischen Herrschern des Mittelalters eine griechische Hofkanzlei*, *AUF* 13 (1935) 183–197.

В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА 91 (1939) 219–260.

В. Мошин, *Povelje cara Dušana i Jovana Paleologa Pantelejmonovom manastiru*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953) 402–416.

V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I*, Zagreb 1957.

В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–85.

В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 13–43.

В. Мошин, *Повеља св. Саве манастиру Св. Николе у Врањини*, Споменица светог Саве, Београд 1977, 79–116.

- В. Мошин – М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*, прир. М. Живојиновић, Београд ²1999.
- H. Nielsen, *Über verschiedene Typen der skandinavischen Königsurkunden*, *Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles*, ed. J. Marques, Porto 1996, 207–239.
- H. Nielsen, *Die skandinavischen Königsurkundenum 1200*, *Typologie der Königsurkunden*, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 213–225.
- С. Новаковић, *Немањићке престонице Рас, Пауни, Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
- The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack, New York 2008.
- F. Opll, *Herrschaft durch Präsenz. Gedanken und Bemerkungen zur Itinerarforschung*, *MIÖG* 117, 1-2 (2009) 12–22.
- Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
- Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen. Studien zu ihrer formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert*, hgg. von P. Herde und H. Jakobs, *AfD Beiheft 7*, Köln–Weimar–Wien, 1999.
- W. Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, *EdG* 32, München 1994.
- А. В. Поповић, *Аренге грчких повеља српских владара, Осам векова Хиландара*, Београд 2000, 223–228.
- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* – докторска дисертација одбрањена у Београду 2012.
- N. Porcic, *The Dubrovnik Corpus of Serbian Imperial Documents as a Source for Chancery Research* – у штампи.

- M. A. Пурковић, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*, Гласник СНД 19 (1938) 239–244.
- Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
- W. Rösener, *Die Hoftage Friedrichs I. Barbarossa im Regnum Teutonicum*, Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter, hgg. von P. Moraw, Stuttgart 2002, 359–386.
- P. Rück, *Urkunden als Plakate des Mittelalters. Medien der Herrschaftspräsentation*, Mitteilungen der DFG 4 (1990) 26–27.
- P. Rück, *Die Urkunde als Kunstwerk*, Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin, Bd. 2, Köln 1991, 311–333.
- P. Rück, *Bildberichte vom König. Kanzlerzeichen, königliche Monogramme und das Signet der salischen Dynastie*, Elementa Diplomatica 4, Marburg 1996.
- P. Rück (Hg.), *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, Sigmaringen 1996.
- I. da Rosa Pereira – M. H. da Cruz Coelho – J. Marques – A. L. de Carvalho Homem, *Diplomatique royale portugaise: Alphonse IV (1325–1357)*, Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles, ed. J. Marques, Porto 1996, 134–161.
- J. Sebanek – S. Duskova, *IV. internationaler Kongress für Diplomatie in Budapest*, Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. C, Series historica 21/22 (1974/75) 188–191.
- J. Sebanek, *Die Kanzlei der böhmischen Herrscher des Premyslidenzeitalters*, Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. C, Series historica 23/24 (1976/77) 113–119.
- J. E. Sayers, *The English Royal Chancery: Structure and Productions*, Diplomatique royale du moyen-âge. XIIIe-XIVe siècles, ed. J. Marques, Porto 1996, 77–114.

- J. Sayers, *The typology of English royal documents before 1200*, Typologie der Königsurkunden, hgg. von J. Bistricky, Olmütz 1998, 189–200.
- H. von Sybel – T. von Sickel, *Kaiserurkunden in Abbildungen*, Berlin 1891.
- T. Sickel, *Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata I–II*, Wien 1867.
- T. Sickel, *Beiträge zur Diplomatik I–VIII*, Wien 1861–1882.
- Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988.
- А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив ПДН 35-3 (1929) 188–197.
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици I–XXVIII*, Глас СКА 90–169, Београд 1912–1935.
- И. Стјепчевић, *Kotor i Grbalj*, Split 1941.
- G. Tessier, *Diplomatique royale française*, Paris 1962.
- Г. Томовић, *На Романи Луце*, ИЧ 44 (1997) 89–101.
- Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина из 1317/18?*, Прилози КЈИФ 27, св. 3-4 (1961) 243–244.
- А. А. Турилов, *Заметки о сербских грамотах XIV-XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, ССА 9 (2010) 193-216.
- С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ђирковић, *Хрелин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.
- С. Ђирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МСЛУ 20 (1984) 67–83.

- C. Ђирковић, *Србија уочи царства*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 3–13.
- C. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 59–70.
- C. Ђирковић, *Повеље кнеза Лазара и његова канцеларија*, ССА 2 (2003) 207–215.
- Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371)*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 139–150.
- J. Ficker, *Beiträge zur Urkundenlehre* I–II, Innsbruck 1877–1878.
- J. Ficker, *Neue Beiträge zur Urkundenlehre*, MIÖG 1 (1880) 19–46; MIÖG 2 (1881) 177–222; MIÖG 6 (1885) 225–253.
- J. Ficker, *Ausgewählte Abhandlungen zur Geschichte und Rechtsgeschichte des Mittelalters* I–III, hgg. von C. Brühl, Aalen 1981.
- H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, MIÖG Ergänzungsband 18, Graz-Köln 1957.
- H. Fichtenau, *Monarchische Propaganda in Urkunden*, Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze II: Urkundenforschung, Stuttgart 1977, 18–36.
- H. Fichtenau, *Forschungen über Urkundenformeln*, MIÖG 94 (1986) 285–339.
- H. Fichtenau, *Diplomatiker und Urkundenforscher*, MIÖG 100, 1–4 (1992) 9–49.
- J. Fleckenstein, *Die Hofkapelle der deutschen Könige* I–II, Stuttgart 1959–1966.
- Folia Budapestiana (Actes des travaux présentés par les membres espagnols de la C.I.D. au IVe congrès de la C.I.D. à Budapest en 1973), ed. A. C. López, Zaragoza 1983.
- H. Fuhrmann, *Einladung ins Mittelalter*, München 32004.
- S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964.

- H. Hirsch, *Zur Frage des Auftretens der deutschen Sprache in den Urkunden und der Ausgabe deutscher Urkundentexte*, MIÖG 52, 1936, 227–242.
- H. Hoffmann, *Notare, Kanzler und Bischöfe am ottonischen Hof*, DA 61 (2005) 435–480.
- H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.
- W. Huschner, *Über die politische Bedeutung der Kanzler für Italien in spätottonisch-frühsalischer Zeit (1009–1057)*, AfD 41 (1995) 31–47.
- W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)* I–II, MGH Schriften 52, Hannover 2003.
- W. Huschner, *Die ottonische Kanzlei in neuem Licht*, AfD 52 (2006) 353–370.
- H.-U. Ziegler, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Bamberg von 1007 bis 1139*, AfD 27 (1981) 1–110 (I. Teil), AfD 28 (1982) 58–189 (II. Teil).
- W. Ziegler, *König Konrad III (1138–1152). Hof, Urkunden und Politik*, Wien-Köln-Weimar 2008.
- Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1–21.
- Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњега века*, Годишњак СФФ 4 (1940) 207–210.
- P. Chaplais, *English royal documents. King John – Henry VI, 1199–1461*, Oxford 1971.
- A. Stieldorf, *Gestalt und Funktion der Siegel auf den merowingischen Königsurkunden*, AfD 47/48 (2000/2001) 133–166.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођен 06. маја 1976. у Београду, основну школу и гимназију завршио у Земуну 1995.

Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду завршио 2002. одбраном дипломског рада „Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана“ на катедри за Општу историју средњег века и Помоћне историјске науке. На истој катедри 2008. одбранио магистарску тезу „Стари завет у аренгама средњовековних српских и бугарских повеља“. Између 1999. и 2003. студирао теологију на Богословском факултету СПЦ у Београду.

Од 2003. до 2013. запослен на Балканолошком институту САНУ, најпре у звању истраживач-приправник, од 2008. у звању истраживач-сарадник. У марту 2013. прелази на место асистента на катедри за Општу историју средњег века и Помоћне историјске науке Филозофског факултета у Београду. Ангажован у настави на предметима Општа историја раног средњег века и Увод у историјске студије.

У току 2008. и 2009. сарадник на два пројекта Monumenta Germaniae Historica на Историјском институту Универзитета у Бону као стипендиста Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD). Руководилац међународних пројеката „European Network on Archival Cooperation“ од 2010. до 2015. и „Community as opportunity: The creative archives' and users' network“ од 2015. на Балканолошком институту САНУ. Учесник више међународних научних скупова у земљи и иностранству (Немачка, Мађарска, Бугарска, Словачка, Хрватска, Италија, Шпанија, Данска и др). Закључно са годином 2014. објавио 19 самосталних и коауторских радова у домаћим и страним научним часописима и зборницима.

Од 2008. члан Управног одбора удружења International Centre for Archival Research са седиштем у Бечу. Од 2011. члан Управног одбора Центра за напредне средњовековне студије из Београда.

Области научног истраживања и институционалног ангажмана: црквена и политичка историја средњег века; помоћне историјске науке; писано наслеђе средњовековног Балкана; пројект-менаџмент и међународна сарадња.

Страни језици: активно немачки, енглески; пасивно француски, руски; за потребе струке старословенски, латински, старогрчки.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Жарко Вујошевић

број уписа _____

Изјављујем

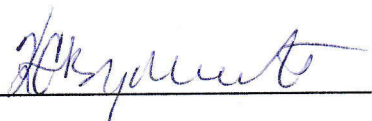
да је докторска дисертација под насловом

Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 21. марта 2016.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Жарко Вујошевић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Српска владарска канцеларија у средњем веку.
Студија из упоредне дипломатике

Ментор проф. др Смиља Марјановић-Душанић

Потписани Жарко Вујошевић

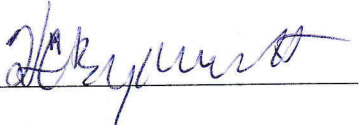
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 21. марта 2016.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 21. марта 2016.

